

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ»
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

Οι εφημερίδες της Ελληνικής Επανάστασης

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Κατερίνα Τσέρτου

Αθήνα, 2022

Τριμελής Εξεταστική Επιτροπή

Νίκος Θεοτοκάς, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπων)

Νίκος Ροτζώκος, Αναπληρωτής Καθηγητής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου
Θεσσαλονίκης

Αριστείδης Χατζής, Καθηγητής Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου
Αθηνών

Copyright © Κατερίνα Τσέρτου, 2022

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Περιεχόμενα

Περίληψη	3
Abstract	4
Πρόλογος	5
Εισαγωγή	15
Κεφάλαιο 1: Οι Βρετανοί Μεταρρυθμιστές και οι Ελληνικές Εφημερίδες.....	26
Κεφάλαιο 2: Τα Δυτικά Πρότυπα.....	39
Κεφάλαιο 3: Ένα Εγχειρίδιο για τους Έλληνες Πολίτες	48
Κεφάλαιο 4: Η Νέα Ελληνική Ταυτότητα.....	62
Κεφάλαιο 5: Πολιτειακές Αναζητήσεις.....	76
Κεφάλαιο 6: Η Ιδεατή Ελληνική Κοινωνία.....	95
Συμπεράσματα	105
Πηγές - Βιβλιογραφία	110

Περίληψη

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται την Ελληνική Επανάσταση του 1821. Σκοπός της είναι να αναδείξει τον πραγματικά επαναστατικό της χαρακτήρα, ο οποίος ανέτρεψε κάθε δεδομένο και προσπάθησε να εισάγει τους Έλληνες στο νεωτερικό κόσμο, φωτίζοντας τον τρόπο με τον οποίο επιχειρήθηκε η αλλαγή, τα πρόσωπα και τις ιδέες που έπαιξαν ρόλο σ' αυτήν. Βασικό εργαλείο διερεύνησης είναι ο ελληνικός Τύπος της περιόδου 1824-1827, και συγκεκριμένα οι εφημερίδες *Ελληνικά Χρονικά*, *Εφημερίς Αθηνών* και *Φίλος του Νόμου*. Το ενδιαφέρον της μελέτης εστιάζει σε κείμενα θεωρητικής φύσεως, με περιεχόμενο πολιτικό, πολιτειακό και κοινωνικό. Υποστηρίζεται πως αυτά είχαν στόχο να καθοδηγήσουν τους Έλληνες στη νέα πολιτική τους ζωή, εξοικειώνοντάς τους με τις νεωτερικές έννοιες και θεωρίες του 19^{ου} αιώνα. Όλα αυτά επιχειρείται να κατανοηθούν στο ιστορικό τους πλαίσιο, αποφεύγοντας αναχρονισμούς και στερεοτυπικά σχήματα. Το ερώτημα αν και κατά πόσο οι εφημερίδες πράγματι κατάφεραν να αλλάξουν νοοτροπίες και συμπεριφορές είναι δύσκολο να απαντηθεί. Λαμβάνονται υπόψιν παράγοντες, όπως ο αναλφαβητισμός ή ακόμα και η ενδεχόμενη αδιαφορία των Ελλήνων για τον Τύπο, ταυτόχρονα όμως καταγράφονται και ενδείξεις που υποστηρίζουν το αντίθετο. Η μελέτη αυτή θεωρεί ότι οι εφημερίδες πράγματι αποτέλεσαν έναν μηχανισμό πολιτικής διαπαιδαγώγησης, προτείνοντας στους Έλληνες ένα νέο, νεωτερικό ιδεώδες.

Λέξεις-κλειδιά: Ελληνική Επανάσταση, Τύπος, Νεωτερικότητα, Φιλελευθερισμός, Πολιτική Αγωγή

Abstract

This paper examines the Greek Revolution of 1821. Its goal is to highlight its truly revolutionary character, which overthrew the old order and introduced the Greeks to the modern world, illuminating the way in which the change was attempted, the people and the ideas that played a role in it. The object of this research is the Greek revolutionary press of the period 1824-1827, specifically the newspapers the *Greek Chronicles*, *Athens Free Press*, and the *Friend of the Law*. The dissertation focuses on the articles of political, social, and economic theory. It is argued that these articles intended to guide the Greeks in their new political life, to familiarize them with the modern political concepts and theories of the 19th century. The text of the articles is examined in its historical context, trying to avoid any anachronisms and stereotyping. The question of whether, and to what extent, newspapers actually succeeded in changing attitudes and behaviors is difficult to answer. Factors such as illiteracy or even the supposed low interest of the Greeks for the Press are taken into account, but at the same time there are indications that support the opposite. This study argues that the revolutionary newspapers were indeed a mechanism of political education, offering to the Greeks a new, modern political ideal.

Keywords: Greek Revolution, Press, Modernity, Liberalism, Civic Education

Πρόλογος

Η Ελληνική Επανάσταση του 1821 είναι μια επανάσταση ευρωπαϊκή. Εγγράφεται στα κινήματα της Εποχής των Επαναστάσεων που διεκδικούσαν πολιτικές και κοινωνικές μεταρρυθμίσεις στρεφόμενα κατά της απολυταρχίας, και υιοθέτησε εξ αρχής δυτικά πρότυπα για το κράτος που ανακήρυξε. Οι Έλληνες επαναστατώντας ενάντια στην παραδοσιακή οθωμανική κυριαρχία όχι μόνο όρισαν με νεωτερικό τρόπο τους όρους της εθνικής τους ύπαρξης, αλλά και με τους θεσμούς που δημιούργησαν μετέτρεψαν το νεοσύστατο Ελληνικό Κράτος σε ένα από τα πιο θεσμικώς προωθημένα παγκοσμίως. Ταυτόχρονα, την περίοδο αυτή ολοκληρώθηκε η διαδικασία της διαμόρφωσης της ελληνικής εθνικής συνείδησης,¹ με την αίσθηση της ευρωπαϊκής ταυτότητας να αποκτά πρωτεύουσα θέση σε αυτήν.

Για την επιτυχημένη διεξαγωγή της Επανάστασης και τη δημιουργία του εθνικού κράτους χρειάστηκε φυσικά να καταβληθεί ένας τεράστιος φόρος αίματος στα πεδία των μαχών. Η επιμονή των Ελλήνων να μην καταθέσουν τα όπλα ήταν αυτή που έκανε τη δημιουργία κρατικής οντότητας τη μόνη ρεαλιστική λύση.² Ωστόσο, δεν είναι ο ένοπλος αγώνας που θα μας απασχολήσει εδώ. Η παρούσα εργασία επικεντρώνεται στον χώρο των ιδεών. Η επαναστατική και πολεμική δράση των Ελλήνων συνοδεύτηκε καθ' όλη τη διάρκεια του Αγώνα από μια κίνηση διανοητική, με στόχο να ρυθμιστεί το νέο κράτος και η ζωή σε αυτό. Η Επανάσταση αποτέλεσε κατά αυτή την έννοια μια μεταβολή που ανέτρεψε τον κόσμο όπως τον γνώριζαν μέχρι τότε οι Έλληνες, και από την οποία αναδύθηκε μια νέα πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα. Πρόκειται για μια εξέλιξη πραγματικά επαναστατική και νεωτερική, η οποία επέτρεψε τη μετατροπή των Ελλήνων από «ραγιάδες σε πολίτες».³ Η εν λόγω αλλαγή δεν συνέβη αυτόματα ούτε μηχανικά. Η μελέτη αυτή επιχειρεί να αναδείξει τη διαδικασία της μετάβασης από τον έναν κόσμο στον άλλο, αφήνοντας στην άκρη ελληνοκεντρικά στερεότυπα και τελεολογικά σχήματα που ήθελαν το ελληνικό έθνος προορισμένο να διαπρέψει και να κυριαρχήσει στο παραδοσιακό του έδαφος.⁴ Η Επανάσταση ανέτρεψε τα πάντα. Έφερε

¹ Νίκος Σβορώνος, *Το ελληνικό έθνος. Γένεση και διαμόρφωση του νέου ελληνισμού*, Πόλις, Αθήνα 2004, σ. 16.

² Χρήστος Λούκος, «Η Επανάσταση του 1821», *Πώς γράφτηκε η ιστορία της επανάστασης του 1821*, Έκδοση της Εφημερίδας των Συντακτών, Αθήνα 2021, σ. 16.

³ Πέτρος Πιζάνιας, «Από ραγιάς Έλληνας πολίτης. Διαφωτισμός και Επανάσταση, 1750-1823», *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα Ευρωπαϊκό Γεγονός*, Κέδρος, Αθήνα 2009, σ. 24.

⁴ Μιχάλης Σωτηρόπουλος, *Η ιστορία και η Επανάσταση. Το χθες, το σήμερα και το αύριο της ιστοριογραφίας για το 1821*, Ψηφιακή Βιβλιοθήκη ΚΕΑΕ 2021, σ. 7.

ένα ρήγμα με τον παλαιό κόσμο και τους Έλληνες αντιμέτωπους με μια πειστική πραγματικότητα, η οποία απαιτούσε να εγκαταλείψουν συνήθειες και παραδόσεις που ήταν ριζωμένες στη νοοτροπία τους. Για αυτό, ταυτόχρονα με τον πόλεμο, ήταν αναγκαίος ένας εξίσου σκληρός πνευματικός αγώνας, το τέλος του οποίου είναι αμφισβητήσιμο αν συμπίπτει με την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους.

Παρακολουθώντας τη διανοητική αυτή προσπάθεια μπορούμε να κατανοήσουμε πόσο ριζοσπαστική ήταν στην πραγματικότητα η Ελληνική Επανάσταση. Μπορούμε να διακρίνουμε τα στοιχεία που επέτρεψαν την αλλαγή, να ανιχνεύσουμε δίκτυα ανθρώπων και ιδεών, τα οποία αποκαλύπτουν ένα ευρύτερο πνευματικό περιβάλλον στο οποίο εντάσσεται η Επανάσταση. Πρόκειται για φορείς μιας ιδεολογίας νεωτερικής, η οποία στόχευε να αποτελέσει τη βάση του νέου κράτους, και να το τοποθετήσει στην οικογένεια των ευρωπαϊκών εθνών. Μπορούμε επίσης να παρακολουθήσουμε ένα διάλογο γύρω από την οργάνωση της Πολιτείας, και την επίμονη προσπάθεια να υιοθετηθεί μια δημοκρατική πολιτική κουλτούρα από τον ελληνικό λαό, σε μια περίοδο κατά την οποία προωθούνται διαφορετικές εκδοχές από οπαδούς διαφορετικών πολιτειακών μοντέλων.

Γίνεται γρήγορα αντιληπτό πως το αντικείμενο της μελέτης δεν είναι κάτι απλό και μονοδιάστατο. Οι όροι που πραγματεύεται είναι πολύσημοι και μεταβαλλόμενοι. Για αυτό έννοιες όπως ο φιλελευθερισμός, ο ρεπουμπλικανισμός κ.α. πρέπει να απεκδυθούν της σημερινής τους σημασίας και να μην εξετάζονται με κάποιο αξιολογικό πρόσημο, αλλά μέσα στο πλαίσιο των συνθηκών στις οποίες χρησιμοποιούνταν. Έτσι, ως φιλελευθερισμός θα νοείται εδώ η νεωτερική πολιτική φιλοσοφία που διεκδικεί περισσότερη προσωπική αυτονομία και δικαιώματα για το άτομο στην πολιτική και κοινωνική του ζωή. Από την άλλη, ο όρος ρεπουμπλικανισμός αναφέρεται στη ριζοσπαστική ιδεολογία που βασίζεται στα ιδανικά των αρχαίων δημοκρατιών της Αθήνας και της Ρώμης, προτάσσοντας το πρότυπο του αντιπροσωπευτικού συστήματος διακυβέρνησης, αλλά χωρίς την έμφαση του φιλελευθερισμού στην προσωπική αυτονομία και την ενστικτώδη καχυποψία απέναντι στην κρατική εξουσία.

Ως πεδίο διερεύνησης όλων των παραπάνω χρησιμοποιείται ο Τύπος, ο οποίος αντικατοπτρίζει με ζωντάνια τις μετατοπίσεις που λάμβαναν χώρα σε όλες τις πτυχές της ζωής στην επαναστατημένη Ελλάδα. Για την αστική φιλελεύθερη ιδεολογία της

εποχής αποτελούσε ένα από τα βασικά εργαλεία για τη συγκρότηση της νέας κοινωνίας. Αυτό που κάνει είναι να εισάγει στο δημόσιο λόγο ένα νέο λεξιλόγιο, το οποίο επαναλαμβάνεται συχνά, αναγκάζοντας την κοινωνία να αρχίσει να το αναγνωρίζει, να το επεξεργάζεται και να το υιοθετεί. Βλέποντας τα πράγματα υπό την οπτική αυτή, μπορούμε να αντιμετωπίσουμε τις εφημερίδες της επαναστατικής περιόδου ως ένα μέρος της διανοητικής προσπάθειας για την οποία κάνουμε λόγο, ως ένα μηχανισμό που στοχεύει στην πολιτική εκπαίδευση των Ελλήνων, βοηθώντας στον εκμοντερνισμό των παραδοσιακών ανθρώπων. «Παραβλέποντας» άρθρα ενημερωτικής φύσεως σχετικά με τις πολεμικές και διπλωματικές εξελίξεις, το ενδιαφέρον της μελέτης εστιάζει σε κείμενα θεωρητικά, τα οποία περιστρέφονται γύρω από ζητήματα πολιτειακά, πολιτικά, και κοινωνικά, και προτείνουν νέους τρόπους σκέψης και οργάνωσης της ζωής και της κοινωνίας. Είναι αξιοσημείωτη η συχνότητα με την οποία η εν λόγω αρθρογραφία συναντάται, και το γεγονός πως μεσούντος του πολέμου, ο οποίος την περίοδο αυτή έχει αρχίσει να παρουσιάζει δυσκολίες σε πολλαπλά επίπεδα, τέτοιου είδους άρθρα καταλάμβαναν ένα αρκετά μεγάλο μέρος της ύλης των εφημερίδων.

Οι εφημερίδες που εξετάζονται είναι τα *Ελληνικά Χρονικά*, ο *Φίλος του Νόμου*, και η *Εφημερίς Αθηνών*. Τα τρία αυτά έντυπα θα μπορούσαν να εξεταστούν ως αυτοτελές κεφάλαιο της ιστορίας του ελληνικού τύπου. Κυκλοφορούν την ίδια περίπου περίοδο, καλύπτοντας με κάποιες διαφορές τα έτη από το 1824 μέχρι το 1827, τα οποία ορίζουν και το χρονικό περιθώριο στο οποίο εκτείνεται η παρούσα εργασία. Κατά το διάστημα αυτό η ελληνική ειδησεογραφία αναγεννάται⁵ και το περιεχόμενό της εμπλουτίζεται. Τέλος, οι συνθήκες ίδρυσης και κυκλοφορίας των εντύπων, αλλά και οι άνθρωποι που συμμετέχουν στο εκδοτικό εγχείρημα, τους δίνουν έναν χαρακτήρα προοδευτικό, ο οποίος σε ορισμένες περιπτώσεις φτάνει στα όρια του ριζοσπαστισμού. Ας δούμε συνοπτικά την ιστορία τους.

⁵ Τα έντυπα που εξετάζουμε εδώ δεν αποτελούν την πρώτη εμπειρία ανάγνωσης εφημερίδων από τους Έλληνες. Η πρώτη έντυπη εφημερίδα που θα εμφανιστεί στην επαναστατημένη Ελλάδα είναι η *Σάλπιγξ Ελληνική* με εκδότη τον Θεόκλητο Φαρμακίδη, μόνο λίγους μήνες μετά την κήρυξη της Επανάστασης. Ήδη από την περίοδο αυτήν, είναι εμφανής η πρόθεση να συσταθεί μια ελληνική ειδησεογραφία με ευρωπαϊκές προδιαγραφές. Το εγχείρημα όμως δεν θα μακροζωήσει, και σύντομα η κυκλοφορία της θα διακοπεί. Βλ. Αικατερίνη Κουμαριανού, *Ιστορία του Ελληνικού Τύπου (18ος - 19ος αι.)*, Ερμής, Αθήνα 2010, σ. 22.

Το έτος 1823 θα σηματοδοτήσει την εξέλιξη της Ελληνικής Επανάστασης. Η Μεγάλη Βρετανία θα αναγνωρίσει τους Έλληνες ως εμπόλεμους, ενώ στο Λονδίνο θα ιδρυθεί μια από τις σημαντικότερες φιλελληνικές οργανώσεις, η Ελληνική Επιτροπή, η οποία θα αναπτύξει σημαντική δράση για το ελληνικό ζήτημα. Λίγο αργότερα θα φτάσει στην Ελλάδα ως απεσταλμένος της ένας από τους επιφανέστερους ποιητές της εποχής, ο Λόρδος Βύρων, συνοδευόμενος από τον Βρετανό Συνταγματάρχη Λέστερ Στάνχοπ (Leicester Stanhope). Η παρουσία του τελευταίου στην Ελλάδα, ο οποίος θα φέρει μαζί του και τον απαραίτητο υλικοτεχνικό εξοπλισμό, θα σηματοδοτήσει τη γέννηση των τριών εντύπων. Εξάλλου, η Β' Εθνοσυνέλευση του Άστρους, η οποία είχε πραγματοποιηθεί νωρίτερα τον ίδιο χρόνο και αναθεώρησε το Σύνταγμα της Επιδάυρου, είχε προβλέψει για τη λειτουργία του Τύπου και προστάτευε ικανοποιητικά την ελευθερία του.

Ο Στάνχοπ θα επιλέξει τον Ελβετό Ιάκωβο Μάγερ⁶ για συντάκτη των *Ελληνικών Χρονικών*, γοητευμένος από τον ενθουσιασμό του. Το πρώτο φύλλο της εφημερίδας θα κυκλοφορήσει την πρωτοχρονιά του 1824. Λίγους μήνες αργότερα, τον Μάρτιο, θα ξεκινήσει να εκδίδεται στην Ύδρα ο *Φίλος του Νόμου* με εκδότη τον Ιταλό Ιωσήφ Κιάππε.⁷ Θα είναι το μακροβιότερο από τα τρία έντυπα, ενώ για ένα διάστημα θα αποτελέσει τον επίσημο εκπρόσωπο της Διοίκησης. Τον Ιούλιο του 1824, θα κάνει την εμφάνισή της και η *Εφημερίς Αθηνών*, με συντάκτη τον Γεώργιο Ψύλλα.⁸ Και τα τρία έντυπα θα φροντίσουν για την υπεύθυνη ενημέρωση για τον ελληνικό Αγώνα, θα υπερασπιστούν το κύρος της ελληνικής Διοίκησης, και θα καθοδηγήσουν τους Έλληνες στην πολιτική τους συμπεριφορά. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον το γεγονός πως και οι τρεις συντάκτες διαπνέονταν από τη ριζοσπαστική φιλελεύθερη ιδεολογία, την οποία δεν δίσταζαν να προωθούν μέσα από τα άρθρα τους. Επρόκειτο για μια τολμηρή

⁶ Ο Johann Jacob Meyer γεννήθηκε το 1798 στη Ζυρίχη και σπούδασε ιατρική. Ανήσυχο πνεύμα, θα εγκαταλείψει τις σπουδές του προτού τις ολοκληρώσει, θα αφήσει τη σύζυγό του και θα ταξιδέψει στην Ελλάδα. Πριν αναλάβει τη διεύθυνση της εφημερίδας του Μεσολογγίου, προσέφερε τις υπηρεσίες του ως γιατρός. Στο Μεσολόγγι θα ασπαστεί την ελληνική θρησκεία και θα παντρευτεί την ντόπια Αλτάνα Ιγγλέζου. Ο ίδιος και η οικογένειά του θα χαθούν κατά την έξοδο του Μεσολογγίου. Βλ. Κουμαριανού, *ό.π.*, σ. 304-305.

⁷ Ο Giuseppe Chiappe γεννήθηκε στην Ιταλία και ήταν ένας από τους πρώτους φιλέλληνες που έφτασαν στην Επανάστατη Ελλάδα. Αντιπροσωπευτικό δείγμα του «επαγγελματία» επαναστάτη του 19^{ου} αιώνα, πίστεψε στον Ναπολέοντα, τον οποίο και ακολούθησε στις εκστρατείες του, και συμμετείχε στην επανάσταση της Νάπολης το 1820. Η καταστολή της τελευταίας από τους Αυστριακούς τον έφερε στην Ελλάδα ήδη το καλοκαίρι του 1821, όπου έμεινε καθ' όλη τη διάρκεια του Αγώνα. Στο ίδιο, σ. 397.

⁸ Ο Γεώργιος Ψύλλας γεννήθηκε το 1794 στην Αθήνα και σπούδασε με υποτροφία της Φιλομούσου Εταιρείας στην Ευρώπη. Το ξέσπασμα της Επανάστασης τον βρήκε στο Βερολίνο, από όπου ξεκίνησε αμέσως για την Ελλάδα. Στο ίδιο, σ. 307.

επιλογή, δεδομένου του πολιτικού κλίματος της εποχής, όπως θα διαπιστώσουμε παρακάτω. Τα *Ελληνικά Χρονικά* θα σταματήσουν την κυκλοφορία τους προς το τέλος της δεύτερης πολιορκίας του Μεσολογγίου, οι συνθήκες στο οποίο δεν επέτρεπαν τέτοιου είδους πολυτέλειες. Η πτώση του θα φέρει τους Έλληνες και τον Αγώνα σε δύσκολη θέση. Πολύ σύντομα θα πάψει να κυκλοφορεί και η *Εφημερίς Αθηνών*, ενώ η αβεβαιότητα για το μέλλον των Ελλήνων θα οδηγήσει στη διακοπή του *Φίλου του Νόμου* το 1827.

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι εν λόγω εφημερίδες εκδίδονταν σε πόλεις-κλειδιά της Ελληνικής Επανάστασης, γεγονός που ίσως βοήθησε στην κυκλοφορία τους. Στο Μεσολόγγι, όπου εκδίδονταν τα *Ελληνικά Χρονικά*, εγκαταστάθηκε λίγο μετά την έναρξη του Αγώνα ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος και το «επιτελείο» του, μια ομάδα ανθρώπων μορφωμένων και φορέων νεωτερικών ιδεών. Αυτό επέτρεψε να ανθίσουν οι ευρωπαϊκές ιδέες στην πόλη, η οποία θα μετατραπεί σε αγωγό της ευρωπαϊκής ιδεολογίας στον ελληνικό χώρο. Η *Εφημερίς Αθηνών* εκδιδόταν στην Αθήνα, όπου υπήρχαν οι κατάλληλες συνθήκες για την ανάπτυξη του εντύπου. Πρώτα απ' όλα, βρισκόταν για μεγάλο διάστημα εκτός των πολεμικών αντιπαραθέσεων, ευνοώντας την ανάπτυξη δραστηριοτήτων του πνεύματος, όπως η τυπογραφία και η φροντίδα για την παιδεία. Η ανάμνηση της δόξας της Αρχαίας Αθήνας βοήθησε στη σύσταση όχι μόνο σχολείου, αλλά και άλλων κοινωφελών ιδρυμάτων, όπως για παράδειγμα μουσείου που λειτουργούσε στην Ακρόπολη. Άλλωστε, την περίοδο αυτή επαναλειτούργει η Φιλόμουσος Εταιρεία των Αθηνών με σκοπό την προώθηση της παιδείας. Η Ύδρα ήταν ένα από τα ισχυρότερα νησιά της επαναστατικής περιόδου. Μια από τις τρεις βασικές ελληνικές ναυτικές δυνάμεις, ασκούσε μεγάλη επιρροή στα ελληνικά πράγματα, ενώ η θέση της και ο εμπορικός της χαρακτήρας βοηθούσε στην κυκλοφορία των ειδήσεων και την άνθιση νέων ιδεών.

Μια δυσκολία με την οποία ήρθε αντιμέτωπη η παρούσα εργασία είναι η σχέση των ελληνικών πληθυσμών με τα επαναστατικά έντυπα. Είναι αποδεκτό ότι οι εφημερίδες είχαν δημόσιο λόγο και απήχηση, με την κυκλοφορία τους να εξαπλώνεται στον ελληνικό χώρο και το εξωτερικό. Δεν μπορούμε, όμως, να αγνοήσουμε τα μεγάλα ποσοστά αναλφαβητισμού των Ελλήνων, τα οποία εξάλλου παίζουν ρόλο και στη λογική της εργασίας. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε πως το περιεχόμενο των εφημερίδων διαχεόταν και γινόταν γνωστό με την πρακτική της δυνατής ανάγνωσης.

Οι μαρτυρίες προσώπων του Αγώνα δείχνουν κάποιο ενδιαφέρον του απλού λαού για τον Τύπο. Ενδεικτική είναι η εικόνα που μας περιγράφει ο Κασομούλης, ότι οι οπλαρχηγοί σύχναζαν στο Τυπογραφείο και αγωνιούσαν να μάθουν τί γράφεται για το πρόσωπό τους στις εφημερίδες, ενώ δεν έλειπαν και τα παράπονα και οι «τραμπουκισμοί» αν κάτι τους δυσαρεστούσε:

Πολλάκις άκουσα τον Νότην [Μπότσαρη] να λέγη ότι: -Εκείνος ο εφημεριδογράφος όλο τζαμπουνάγει, και δεν ηξεύρει τι γράφει, και τον [Ν.] Στορνάρην να τον υπερασπίζεται», και «Εσύχναζαν πολλοί εις το κατάστημα της Τυπογραφίας, και πολλάκις κενόδοξοι τον ενοχλούσαν χωρίς λόγον, ζητώντες επιμόνωσ να φαίνωνται τα ονόματά των και τα ονόματα των πληγωμένων συγγενών των.⁹

Ο Συνταγματάρχης Στάνχοπ παρατήρησε πως, ενώ στην αρχή όλα τα «κόμματα» ήταν ενάντια στην ιδέα του Τύπου, γρήγορα άρχισαν να ενδιαφέρονται για τις εφημερίδες, με πολλούς επαναστάτες να επιθυμούν να γράψουν σε αυτές.¹⁰ Παράλληλα, και πάλι στα Απομνημονεύματα του Κασομούλη, βλέπουμε τους Μεσολογγίτες ηγέτες να υπερασπίζονται τον Μάγερ, και να τον προτρέπουν να γράφει ελεύθερα ό,τι θέλει, ακόμα και αν τους ασκεί κριτική: «Στηρίζοντες δε οι Στρατ. Κότζικας, Στορνάρης, Μήτζιος [Κοντογιάννης] την εφημερίδαν, είπον εις τον Μάγερ: -Όταν [σκοπεύεις να] τυπώσεις, ζήτησε δύναμιν να σε δώσωμεν, και γράψε ό,τι γνωρίζεις ελεύθερα, χωρίς συστολήν, τα καλά και τα κακά μας».¹¹ Ένα ακόμη παράδειγμα που δείχνει την εξάπλωση των εφημερίδων στο λαό είναι η διαταγή της Διοίκησης να διανεμηθούν δωρεάν εκατό φύλλα των *Ελληνικών Χρονικών*. Βασιζόμενοι σε τέτοιου είδους μαρτυρίες, μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι Έλληνες αντιλαμβάνονταν τη δύναμη και την επιρροή που ασκούσε ο Τύπος, αλλά και τα αγαθά που προσέφερε.

Ήταν όμως η επιρροή αυτή αρκετή για να μπορέσει να μεταπλάσει τις συνειδήσεις του ελληνικού λαού; Το ενδεχόμενο οι εφημερίδες να λειτουργούσαν επιτυχώς ως ένα εργαλείο επιμόρφωσης είναι σε αυτήν την φάση μικρό. Οφείλουμε, δηλαδή, να έχουμε υπόψιν πως το συγκεκριμένο περιεχόμενο των εφημερίδων

⁹ Νικόλαος Κασομούλης, *Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833*, τ. Β', Γιάννης Βλαχογιάννης (εισ.), Αθήνα 1941, σ. 193-194.

¹⁰ Greece in 1823 and 1824: being a series of letters and other documents on the Greek revolution written during a visit to that country / by the honourable Colonel Leicester Stanhope; illustrated with several curious fac similies; to which is added the life of Mustapha Ali., σ.114.

¹¹ Κασομούλης, *ό.π.*, σ. 194-195.

αφορούσε στην εκάστοτε συγκυρία ένα κοινό περιορισμένο, περισσότερο πεπαιδευμένο, και ιδιαίτερα τους ανθρώπους γύρω από τη Διοίκηση, και άρα στα αστικά κέντρα.¹² Ο Ιταλός Ιωσήφ Πέκκιο¹³ μαρτυρεί πως, ενώ οι εφημερίδες δεν είχαν διαδοθεί στο λαό, καταναλώνονταν με μανία από τους μορφωμένους. Ακόμα όμως και οι εφημερίδες να μην είχαν τη διάδοση στο λαό, όπως μπορεί να ήθελαν, μόνο και μόνο αυτή η στόχευσή τους παραμένει εντυπωσιακή. Φανερώνει τη διανοητική προσπάθεια που κατέβαλαν οι άνθρωποι που τις διαχειρίζονταν να δώσουν ένα νέο νόημα στη ζωή των Ελλήνων, να τους τοποθετήσουν δίπλα στα μοντέρνα και πολιτισμένα έθνη. Αυτή η επιμονή τους, πάλι, για την πολιτική αναμόρφωση των Ελλήνων, δείχνει την αισιοδοξία τους για το ευτυχές τέλος του Αγώνα, και την ανυπομονησία τους να ξεκινήσει ο νέος τρόπος ζωής.

Μελετώντας τις εφημερίδες και τη συγκεκριμένη αρθρογραφία μπορούμε επομένως να παρακολουθήσουμε μια άλλη πτυχή της Ελληνικής Επανάστασης, τον αγώνα των «Γραμμάτων» για την οργάνωση του εθνικού βίου μέσω της σύστασης ενός νεωτερικού κράτους ευρωπαϊκών προδιαγραφών, να κατανοήσουμε τα ιδεολογικά πλέγματα που λειτουργούσαν στην επαναστατημένη Ελλάδα, και να παρακολουθήσουμε την εκστρατεία προώθησης του δημοκρατικού στοιχείου στην πολιτική κουλτούρα των Ελλήνων, καθώς και των ιδεολογικών συγκρούσεων που προέκυψαν με αυτήν. Στην εισαγωγή που ακολουθεί, αναζητούνται οι ρίζες των νεωτερικών ιδεών στον ελληνισμό, εξετάζοντας σύντομα την πορεία των Ελλήνων υπό την τουρκική κυριαρχία, αλλά και των Ελλήνων της Διασποράς, παίρνοντας έτσι μια ιδέα για το πνευματικό περιβάλλον και την εξέλιξη της ελληνικής πολιτικής σκέψης. Σημεία αναφοράς σε αυτήν αποτελούν ο Ρήγας Φεραίος και ο Αδαμάντιος Κοραής, οι ιδέες των οποίων απασχολούν τη συγκεκριμένη εργασία για διαφορετικούς λόγους. Η περίπτωση του Ρήγα μας ενδιαφέρει για το πρωτοποριακό της πνεύμα ως μέρος της δημοκρατικής παράδοσης των Ελλήνων, ενώ του Κοραή, προσώπου-«κλειδί» για την αφήγησή μας, για τις ιδέες του περί εθνικού κράτους και ελευθερίας. Από τα οράματα των τελευταίων για την ελευθερία περνάμε στην πράξη, στο ξέσπασμα της Επανάστασης και τις ανάγκες που αυτή έφερε, και συγκεκριμένα στην προσαρμογή στον νεωτερικό κόσμο. Γίνεται μια σύντομη αναφορά στις εκπαιδευτικές δράσεις των

¹² Κουμαριανού, *ό.π.*, σ. 418.

¹³ Ο Giuseppe Pecchio ήταν Ιταλός Φιλέλληνας και λόγιος. Έφτασε στην Ελλάδα το 1825 απεσταλμένος από την Επιτροπή του Λονδίνου για να εποπτεύει τη διαχείριση του αγγλικού δανείου. Τις εμπειρίες και τις παρατηρήσεις του από το ταξίδι στην Ελλάδα περιέγραψε στο «Greece in the Spring of 1825».

Επαναστατημένων Ελλήνων, οι οποίες όμως δεν ήταν αρκετές μην μπορώντας να φέρουν άμεσα αποτελέσματα. Οι Έλληνες είχαν ανάγκη από καθοδήγηση ανθρώπων του πνεύματος, πολλοί από τους οποίους όμως θα δούμε ότι δίσταζαν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους. Το κενό αυτό θα έρθουν να καλύψουν οι νέες εφημερίδες προσπαθώντας να ανταποκριθούν στις ανάγκες του έθνους.

Το πρώτο κεφάλαιο εξετάζει τη συμβολή των Βρετανών φιλελευθέρων στη συγκρότηση και τη διάδοση του ελεύθερου Τύπου στην επαναστατημένη Ελλάδα. Παρόλο που το ενδιαφέρον που έδειξαν αυτοί ούτε στόχευε κατά αποκλειστικότητα στην εθνική ανεξαρτησία των Ελλήνων, ούτε ήταν κάτι το πρωτότυπο για την εποχή, η ανάμειξή τους παραμένει σημαντική. Ανάμεσα σε αυτούς που ενεπλάκησαν στο ελληνικό πρόβλημα ήταν ο φιλόσοφος Τζέρεμι Μπένθαμ (Jeremy Bentham), ενώ ένας πιστός μαθητής του φιλοσόφου, ο Συνταγματάρχης Λέστερ Στάνχοπ, θα πρωτοστατήσει στην ίδρυση των ελληνικών εφημερίδων. Γύρω από τα πρόσωπα αυτά εξετάζεται η επίδραση της βρετανικής φιλελεύθερης ιδεολογίας στα επαναστατικά έντυπα.

Το δεύτερο κεφάλαιο ερμηνεύει την επιλογή των Ελλήνων να υιοθετήσουν για το κράτος τους πρότυπα του δυτικοευρωπαϊκού κόσμου. Ο ευρωπαϊκός πολιτισμός, ιδίως από τη Γαλλική Επανάσταση και έπειτα, γοήτευε τους ανθρώπους που ανήκαν στο περιβάλλον του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Στο γεγονός αυτό βοήθησε και η πεποίθηση των ιδίων των Ευρωπαίων ότι η πρόοδός τους είχε ως βάση τις αρχές των Αρχαίων Ελλήνων. Ο Ιρλανδός φιλέλληνας και πρώτος εκπρόσωπος του Κομιτάτου στην Ελλάδα, Έντουαρντ Μπλακιέρ (Edward Blaquiere) χαρακτηρίζει την Ελλάδα ως την πηγή των αρχών και της αλήθειας που χρησίμευσαν ως οδηγός των ελεύθερων εθνών της Ευρώπης.¹⁴ Έτσι, οι νέοι Έλληνες, ως απόγονοι των πρώτων, απέβλεπαν στη βοήθεια των Ευρωπαίων και ήθελαν να αποτελέσουν μέλος της οικογένειάς τους. Ταυτόχρονα, όμως, αναδεικνυόταν και ένα άλλο πρότυπο, αυτό των Αμερικανικών Πολιτειών. Για τους ριζοσπάστες φιλελεύθερους η Αμερική είχε ξεπεράσει πολιτισμικά την Ευρώπη, και ήταν εκείνη που καθοδηγούσε πλέον τον κόσμο. Έχοντας ως βάση της πολιτείας τους τη λαϊκή κυριαρχία, θεωρούσαν πως το αμερικανικό αποτελούσε το καταλληλότερο πρότυπο για τους Έλληνες.

¹⁴ *Ελληνικά Χρονικά*, φ. 51 (25.06.1824).

Στο τρίτο κεφάλαιο συγκεντρώνονται και εξετάζονται άρθρα των τριών εφημερίδων, τα οποία πραγματεύονται τις νεωτερικές έννοιες με στόχο την εξοικείωση του ελληνικού κοινού με το νέο κόσμο. Πρωταγωνιστικό ρόλο στα κείμενα αυτά έχει η έννοια της ελευθερίας, ενώ εξετάζονται παράλληλα οι προϋποθέσεις που πρέπει να ισχύουν για να θεωρείται ένα έθνος ελεύθερο, ιδίως η δικαιοσύνη. Σε αυτήν την αρθρογραφία μπορεί να εντοπίσει κανείς στοιχεία που παραπέμπουν σε ευρωπαϊκά έργα της εποχής, ενώ ορισμένες φορές αυτά παρατίθενται αυτούσια. Σε κάθε περίπτωση είναι φανερή η αναζήτηση προτύπων στον δυτικό κόσμο.

Από τη στιγμή που υιοθετούσαν τέτοια πρότυπα, οι Έλληνες έπρεπε να προσαρμόσουν αναλόγως και την ταυτότητά τους. Αυτό αποτελεί το θέμα του επόμενου κεφαλαίου, το οποίο ασχολείται με τα συστατικά μέρη της νέας ταυτότητας των Ελλήνων. Παράλληλα με τη δημιουργία της τελευταίας, διερευνάται η συνύπαρξη στοιχείων παραδοσιακών και νεωτερικών, όπως για παράδειγμα η ανανεωμένη λειτουργία της θρησκείας. Εκτός αυτού, οι εφημερίδες επεξηγούν τα δικαιώματα και καθήκοντα των Ελλήνων στη νέα πολιτική τους ζωή, καταγράφουν τα γνωρίσματα του χρηστού πολίτη, και παρουσιάζουν υποδείγματα ανθρώπων, στα οποία μπορούν οι Έλληνες να προσβλέπουν για καθοδήγηση.

Το πέμπτο κεφάλαιο παρακολουθεί μέσα από τις εφημερίδες την πολιτειακή συζήτηση, ένα θέμα που την εποχή αυτή απασχολεί την πολιτική δημόσια σφαίρα όλο και περισσότερο. Παρόλο που το Σύνταγμα της Επιδάου είχε εγκαθιδρύσει το πολίτευμα της αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας, διεθνείς και εσωτερικοί παράγοντες έφεραν μια ρευστότητα στα πράγματα, ώστε να συζητείται η αλλαγή της οργάνωσης της πολιτείας. Εξάλλου, το πολίτευμα της Επιδάου ήταν «προσωρινό». Έτσι, λοιπόν, μπορούμε να δούμε να σχηματίζονται διαφορετικά στρατόπεδα, το καθένα με τις δικές του πεποιθήσεις και επιδιώξεις. Οι εφημερίδες που μελετώνται θα υποστηρίξουν με πάθος το κοινοβουλευτικό πολίτευμα, προσπαθώντας να εμψυχήσουν στον ελληνικό λαό μια δημοκρατική πολιτική κουλτούρα. Το έκτο και τελευταίο κεφάλαιο αποτελεί συνέχεια του προηγούμενου, με την έννοια ότι από την πολιτειακή συζήτηση προκύπτουν αξιοσημείωτες παρατηρήσεις για τη σύσταση της ελληνικής κοινωνίας. Συγκεντρώνοντάς τες μπορούμε να σχηματίσουμε μια εικόνα για την κοινωνία και το ήθος που οραματίζονταν οι συντάκτες για την ελεύθερη Ελλάδα. Στα άρθρα τους παρατηρείται μια έντονη τάση κριτικής των κατεστημένων «τάξεων», ή καλύτερα για

την ελληνική περίπτωση, των ελίτ. Οι ελληνικές εφημερίδες παίρνουν θέση κατά κάθε είδους προνομίου, και υποστηρίζουν την ισότητα και την ισονομία.

Λαμβάνοντας υπόψιν όλα τα παραπάνω, η παρούσα εργασία καταλήγει στην υπόθεση ότι οι εφημερίδες διεκδίκησαν ενεργό ρόλο στην αλλαγή της πολιτικής νοοτροπίας των Ελλήνων. Ως μια απόδειξη για την υπόθεση αυτή θα μπορούσε να θεωρηθεί το γεγονός πως ήδη από την εποχή της διακυβέρνησης του Ιωάννη Καποδίστρια, ο οποίος ανέστειλε τους ριζοσπαστικούς συνταγματικούς θεσμούς που είχαν θεσπιστεί κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, η παραχώρηση Συντάγματος κατείχε υψηλή θέση ανάμεσα στα αιτήματα των Ελλήνων. Τόσο, ώστε το 1843 να πραγματοποιήσουν μια νέα εξέγερση με μοναδική διεκδίκηση τη συνταγματική Πολιτεία. Κατανοούμε, βεβαίως, ότι υπάρχουν πολλαπλές διαστάσεις στις εξελίξεις, και ότι είναι δύσκολο να εντοπιστεί ο βαθμός της επιτυχίας του εγχειρήματος που ανέλαβαν οι εφημερίδες. Οι Έλληνες μπήκαν στο νεωτερικό κόσμο σε πείσμα κάθε παραδοσιακής τους συνήθειας, χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει ότι σε ορισμένες περιπτώσεις αυτές δεν κατάφεραν να επιβιώσουν και να προσαρμοστούν στη νέα κατάσταση. Όπως και να 'χει, οι εφημερίδες πάλεψαν να διαμορφώσουν νεωτερικούς πολίτες, και ως έναν βαθμό τα κατάφεραν. Μπόρεσαν, ακόμα, να διεκδικήσουν ένα σπουδαίο ρόλο στην ελληνική ζωή, ώστε μετά την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους να αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της.

Εισαγωγή

Το 1824 ο Αδαμάντιος Κοραής σε μια επιστολή του προς τον Οδυσσέα Ανδρούτσο που δημοσιεύθηκε στην *Εφημερίδα Αθηνών*, τόνιζε ότι η διαφώτιση των πολιτών πρέπει να αποτελεί προτεραιότητα της πολιτείας.¹⁵ Παρόμοιο περιεχόμενο έχει και άλλη επιστολή του προς τον Μαυροκορδάτο, όπου ξεκαθαρίζει πως ο μόνος τρόπος να διαφυλάξουν οι Έλληνες την ελευθερία τους είναι η παιδεία.¹⁶ Ο Κοραής ενστερνιζόταν τη θεωρία της ιστορικής προόδου. Πίστευε πως τα Φώτα των επιστημών και του πολιτισμού μπορούσαν να οδηγήσουν τον άνθρωπο στην τελειότητα.¹⁷ Οι Έλληνες αν ήθελαν να τελειοποιήσουν την ελευθερία τους και να προοδεύσουν, έπρεπε να «επενδύσουν» στην παιδεία.¹⁸

Κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, οι Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ζούσαν ως «ραγιάδες», υποτελείς υπήκοοι του Σουλτάνου, οργανωμένοι σε εθνο-θρησκευτικές κοινότητες, τα «μιλλέτ». Τα μέλη των κοινοτήτων ζούσαν σε μια αγροτική και θεοκρατική αυτοκρατορία, και βρίσκονταν ως επί το πλείστον απομακρυσμένα από τις διεθνείς εξελίξεις. Όπως περιγράφουν τα *Ελληνικά Χρονικά*, ζούσαν με φυσικές και ηθικές στερήσεις, χωρίς να λαμβάνουν ορθή ανατροφή.¹⁹ Παρόμοια εικόνα μας δίνει και ο Οδυσσέας Ανδρούτσος, ομολογώντας πως η «μαθητεία» των Ελλήνων κοντά τους Τούρκους έκανε τους Έλληνες «βάρβαρους» και «κακοήθεις».²⁰ Από τη συζήτηση αυτή δεν μπορεί να παραλειφθεί η σχεδόν χιουμοριστική σκηνή που διηγείται ο Γεώργιος Τερτσέτης στα απομνημονεύματα του Κολοκοτρώνη, όπου ο γέρος σκίζει μπροστά στα μάτια του δασκάλου Νικολάου Καλύβα και των μαθητών του ένα βιβλίο του Γερμανού φιλοσόφου Friedrich August Wolf, για να δείξει στους νέους πώς να φτιάχνουν φουσέκια, αναγκάζοντας τον δάσκαλο να προσπαθήσει να του αρπάξει το βιβλίο από τα χέρια.²¹ Ο ίδιος ο Κολοκοτρώνης περιγράφει στα Απομνημονεύματά του ότι οι

¹⁵ *Εφημερίς Αθηνών*, φ. 15 (28.10.1824).

¹⁶ *Ελληνικά Χρονικά*, φ. 7 (23.01.1824).

¹⁷ Αδαμάντιος Κοραής, *Σημειώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος*, επιμ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2018, σ. 45.

¹⁸ Οι εκκλήσεις αυτές του Κοραή αποτέλεσαν την έμπνευση για τον τίτλο της παρούσας μελέτης, «Μαθήματα Ελευθερίας». Μαθήματα δηλαδή πολιτικής και κοινωνικής αγωγής, με στόχο να μετατρέψουν τους Έλληνες σε ένα σύγχρονο και πολιτισμένο ευρωπαϊκό έθνος.

¹⁹ *Ελληνικά Χρονικά*, φ. 96 (28.11.1826).

²⁰ Στο ίδιο, φ. 22 (15.03.1824).

²¹ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, *Διήγησις συμβάντων της Ελληνικής Φυλής 1770-1836*, Τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφεύς, Αθήνα 1846, σ. λγ.

Κοτζαμπάσηδες, η ελίτ της τοπικής ελληνικής κοινωνίας, μόλις ήξεραν να γράφουν το όνομά τους, και οι ιερείς, η πιο μορφωμένη ομάδα του πληθυσμού, δεν είχαν παρά εκκλησιαστική παιδεία:

Εισ τον καιρό της νεότητος όπου ημπορούσα να μάθω κάτι τι, σχολεία, ακαδημαίαι δεν υπήρχαν. Μόλις ήσαν μερικά σχολεία, εις τα οποία εμάθαιναν να γράφουν και να διαβάζουν. Οι παλαιοί Κοντζαπασήδες όπου ήσαν οι πρώτιστοι του τόπου, μόλις ήξευραν να γράφουν το όνομά τους. το μεγαλύτερο μέρος των Αρχιερέων δεν ήξευρε παρά εκκλησιαστικά κατά πράξιν, κανέννας όμως δεν είχε μάθησι.²²

Εντούτοις, η ανάπτυξη του ευρωπαϊκού εμπορίου από τον 18^ο αιώνα και έπειτα δεν άφησε ανεπηρέαστες τις υπόδουλες ελληνικές κοινωνίες. Οι Έλληνες άρχισαν να εμπλέκονται στις νέες οικονομικές δραστηριότητες, κάτι που έφερε τη δική τους οικονομική ανάπτυξη. Στο πέρασμα του χρόνου δημιουργήθηκαν κοινότητες που επικοινωνούσαν με τα μεγάλα ευρωπαϊκά κέντρα και κατέληξαν να ελέγχουν σημαντικό μέρος του εμπορίου της Αυτοκρατορίας.²³ Οι εξελίξεις αυτές κατέστησαν φανερή την ανάγκη παιδείας, η οποία γνώρισε επίσης εντυπωσιακή ακμή.²⁴ Κάποιοι από τους Έλληνες άρχισαν να διαμορφώνουν μια νέα ταυτότητα, να εγκολπώνονται την αρχαιοελληνική κληρονομιά και να αντιλαμβάνονται τους εαυτούς τους ως νέους Έλληνες. Ωστόσο, παρέμεναν ραγιάδες και υποτελείς του Σουλτάνου. Τα ηνία της προόδου του ελληνισμού τα είχαν οι Έλληνες που είχαν εγκατασταθεί στις πολυάριθμες ελληνικές εμπορικές παροικίες της Διασποράς. Πιο συγκεκριμένα, ο παροικιακός ελληνισμός συγκρότησε εμπορικές κοινότητες που δικτυώνονταν σε όλη την Ευρώπη. Από τις κοινότητες αυτές θα ξεπηδήσει η ελληνική διανόηση που θα διαμορφώσει τη νέα ελληνική ταυτότητα και θα δημιουργήσει νέες προοπτικές για τους Έλληνες, λειτουργώντας ως δίαυλος για τη διάδοση της ευρωπαϊκής κουλτούρας και των ιδεών της στον ελληνισμό. Κάπως έτσι γεννήθηκε και αναπτύχθηκε ο Ελληνικός Διαφωτισμός και η ελληνική νεωτερική πολιτική ιδεολογία, η οποία έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της ελληνικής σκέψης. Κάπως έτσι, επίσης, θα αρχίσουν να διατυπώνονται οράματα για την ελληνική ελευθερία, τα οποία θα έχουν σαφές πολιτικό περιεχόμενο, ταυτίζοντάς την με την εθνική κυριαρχία. Το πιο ξεκάθαρο και νεωτερικό όραμα είναι αυτό του Αδαμάντιου Κοραή που συνέδεσε την

²² Στο ίδιο, σ. 48.

²³ Βλ. Πέτρος Πιζάνιας, *Η Ελληνική Επανάσταση 1821-1830*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2021, σ. 19-21.

²⁴ Τη διαδικασία αυτή περιγράφει αναλυτικά ο Βασίλης Κρεμμυδάς στο *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Τεκμήρια, αναψηλαφήσεις, ερμηνείες*, Gutenberg, Αθήνα 2016, σ. 25-31.

ελευθερία με το κράτος δικαίου και την παιδεία. Ενδιαφέρον όμως παρουσιάζουν και τα παραδείγματα του Ρήγα Βελεστινλή και του Ανώνυμου συντάκτη της *Ελληνικής Νομαρχίας*, για τις ιδέες που εκφράζουν σχετικά με την ανεξαρτησία και τα πολιτικά δικαιώματα.

Το όραμα της ελευθερίας του Ρήγα ανήκει στην εποχή «των Αυτοκρατοριών, όχι των εθνικών κρατών».²⁵ Ως τέτοιο μπορεί να μην ταίριαζε στην Ελληνική Επανάσταση, ωστόσο δεν παύει να είναι νεωτερικό, αποτελώντας την αφετηρία της παράδοσης των δημοκρατικών ιδεών στην Ελλάδα,²⁶ και για αυτό αξίζει να γίνει μια σύντομη αναφορά σε αυτό. Ο Ρήγας είχε φανταστεί μια δημοκρατία, βάση της οποίας θα ήταν η ισότητα και η συμμετοχή των μαζών στην πολιτική και τα κοινωνικά δικαιώματα. Πρόκειται για μια πολιτεία ριζοσπαστική, εμπνευσμένη από τη Γαλλική Επανάσταση. Βάση της πολιτείας αυτής θα ήταν ένα Σύνταγμα με πρότυπο το γαλλικό ιακωβινικό σύνταγμα του 1793, προσαρμοσμένο στα βαλκανικά δεδομένα. Όμως η δημοκρατία αυτή ήταν βαλκανική και όχι ελληνική. Προέβλεπε την κοινή διαβίωση όλων των εθνοτήτων της Βαλκανικής σε μια χριστιανική Αυτοκρατορία που θα οργανωνόταν κατά τον παραπάνω τρόπο. Η πολυεθνική αυτή πολιτεία δεν θα μπορούσε να αντέξει στην εποχή του εθνικισμού και των εθνικών κρατών. Γίνεται έτσι αντιληπτό γιατί τα ιδανικά του δεν πραγματοποιήθηκαν, αλλά και γιατί αξίζει κανείς να τα λαμβάνει υπόψιν όταν αναζητά τα θεμέλια του πολιτικού και πολιτειακού προβληματισμού στην ελληνική σκέψη.²⁷ Η κοινωνική και πολιτειακή οργάνωση του μελλοντικού ανεξάρτητου ελληνικού κράτους απασχολεί και τη σκέψη του Ανώνυμου συντάκτη της *Ελληνικής Νομαρχίας*. Η τελευταία εκδόθηκε το 1806 και προέκρινε μια πολιτεία αυτοκυβερνούμενη, όπου θα κυριαρχούσαν οι νόμοι. Ωστόσο, η αυστηρή τήρηση των νόμων παραπέμπει περισσότερο στο παράδειγμα της Αρχαίας Σπάρτης και του Λυκούργου, και απομακρύνεται από το κήρυγμα του Διαφωτισμού.²⁸

Το πνεύμα του Διαφωτισμού κυριαρχεί πλήρως στο έργο του Κοραή, ίσως του βασικότερου εκπρόσωπου του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και του κατεξοχήν πνευματικού ηγέτη των Ελλήνων. Ο Αδαμάντιος Κοραής (1748-1833) αφιερώθηκε με

²⁵ Κρεμμυδάς, *ό.π.*, σ. 18.

²⁶ Αναστάσιος Πολυζωίδης, *Κείμενα για τη Δημοκρατία (1824-1825)*, Επιμ. Φιλ. Παιονίδης-Ελ. Βόγλη, Εκδόσεις Οκτώ, Αθήνα 2011, σ. 16.

²⁷ Αδαμάντιος Κοραής, *Σημειώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος*, επιμ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2018, σ. 12.

²⁸ Κρεμμυδάς, *ό.π.*, σ. 34.

ζήλο στην καλλιέργεια μιας φιλελεύθερης πολιτικής ζωής και δημοκρατικών θεσμών στην υπό σύσταση Ελλάδα. Από τις αρχές του 19ου αιώνα ξεκίνησε να εκδίδει αρχαίους Έλληνες συγγραφείς περιλαμβάνοντας στα προλεγόμενα των εκδόσεών του αναλύσεις και συμβουλές για διάφορα ζητήματα που αντιμετώπιζαν οι Έλληνες. Όταν ξέσπασε η Ελληνική Επανάσταση διαφώνησε, κρίνοντας ότι είναι ακόμα νωρίς. Παρόλα αυτά, δεν εγκατέλειψε τον ελληνικό Αγώνα, και παρά την προχωρημένη ηλικία του δεν έπαψε να καθοδηγεί με τα γραπτά του τους Έλληνες και να προσπαθεί να τους εφοδιάσει με τις απαραίτητες ιδέες και γνώσεις για την εξασφάλιση και τη διατήρηση της ελευθερίας τους. Παράλληλα, διατηρούσε επικοινωνία με τους Έλληνες Επαναστάτες, επισημαίνοντας με κάθε ευκαιρία πως ο μόνος τρόπος να διαφυλάξουν την ελευθερία τους οι Έλληνες είναι η παιδεία. Έτσι μόνο θα απέφευγαν τις συμφορές που φέρνουν τα «φαρμακερά μαθήματα» που έμαθαν κοντά στους Οθωμανούς: «Το μέγα τούτο κακόν εγνώρισες και σύ, φίλε, ότι πηγάζει από τα φαρμακερά μαθήματα, τα οποία, όλοι κοινώς εδιδάχθημεν εις σχολείον άνομον, από διδασκάλους άνομους, τους Τούρκους».²⁹ Πίστευε πως απαραίτητη προϋπόθεση για την ελληνική ανεξαρτησία ήταν όχι μόνο η υλική, αλλά και η πνευματική προετοιμασία και μεταρρύθμιση, ώστε οι Έλληνες να εκπαιδευτούν στη νέα ζωή και να αποτελέσουν μέρος της πολιτισμένης ευρωπαϊκής οικογένειας. Ο Κοραΐς διατηρούσε επικοινωνία με πολλά σημαίνουνται πρόσωπα της εποχής, όπως με τον Αμερικανό Τόμας Τζέφερσον (Thomas Jefferson) και τον Τζέρεμυ Μπένθαμ, με τις απόψεις τους να συγκλίνουν σε πολλά ζητήματα. Για τον Συνταγματάρχη Λέστερ Στάνχοπ, ο Κοραΐς ήταν ο μόνος Έλληνας που σκεφτόταν σωστά.³⁰

Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να διευκρινίσουμε πως η πορεία του Νεοελληνικού Διαφωτισμού ούτε ομαλή ήταν, ούτε αποτέλεσε μονόδρομο για την ετοιμότητα των Ελλήνων για την Επανάσταση. Όπως έχει επισημάνει ο Φίλιππος Ηλιού,³¹ στα χρόνια πριν από το 1821 μια έντονη ιδεολογική κρίση ταλαιπώρησε την ελληνική διανόηση. Απέναντι στους υποστηρικτές των νέων ιδεών βρέθηκαν οι υπέρμαχοι της παράδοσης, οι οποίοι αποτελούνταν κατά κύριο λόγο από το εκκλησιαστικό κατεστημένο. Αυτοί προσπάθησαν να ανακόψουν την πρόοδο που

²⁹ *Εφημερίς Αθηνών*, φ. 15 (22.10.1824).

³⁰ Γιάννα Τζουρμανά, «Στόχος μας να φέρουμε γνώση και ελευθερία. Ο Λ. Στάνχοπ και οι Βρετανοί φιλελεύθεροι στην επαναστατημένη Ελλάδα», *Δοκίμης*, τ. 9-10, Άνοιξη 2001, σ. 76.

³¹ Φίλιππος Ηλιού, «Τα ιδεολογικά ρεύματα στις παραμονές της Ελληνικής Επανάστασης», *Εισήγηση στην Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας*, Αρχείο Φ. Ηλιού, Αθήνα 1776
Πηγή: <https://aski1821.gr/iliou/>

σημείωνε η νεωτερική ιδεολογία και χρησιμοποίησαν ως όπλο τους τη θρησκεία, ταυτίζοντας τις νέες ιδέες με την αθεΐα. Βέβαια, ούτε αυτό το σχήμα ήταν απόλυτο, και ανάμεσα στους κόλπους της θρησκείας βρέθηκαν άνθρωποι φωτισμένοι που ενδιαφέρονταν για την ανύψωση του πνεύματος και της παιδείας. Όμως δεν ήταν εκείνοι που επικράτησαν. Ο Ρήγας αφορίστηκε, ο Κοραΐς χαρακτηρίστηκε Ιακωβίνος, οι νέες ιδέες καταδικάστηκαν. Οι προσπάθειες των αντιπάλων του Διαφωτισμού φάνηκε να πετυχαίνουν. Η νέα ιδεολογία περιορίστηκε και δεν μπόρεσε ριζώσει στην κατακτημένη ελληνική κοινωνία. Κατά αυτόν τον τρόπο, οι Έλληνες βρέθηκαν χωρίς πνευματικά εφόδια ώστε να καταφέρουν να διεξάγουν αποτελεσματικά μια επανάσταση αστική και δημοκρατική. Αυτή ήταν η πνευματική κατάσταση των Ελλήνων όταν ξέσπασε η Επανάσταση. Το σχήμα που επικρατούσε ήταν πως το ελληνικό έθνος έμοιαζε με ένα παιδί που χρειάζεται καθοδήγηση. Προς υπεράσπιση των Ελλήνων έρχονται τα *Ελληνικά Χρονικά*, υπενθυμίζοντας πως το έθνος μόλις ελευθερώθηκε, και θέτοντας ένα εύλογο ερώτημα: «ποιός λαός άρχισε με όλα τα απαιτούμενα συστατικά φρονίμου και τακτικής ελευθερίας;».³² Στον *Φίλο του Νόμου* η κατάσταση των Ελλήνων συνοψίζεται ως εξής:

Εις τον πρώτον χρόνον του ιερού μας αγώνος, όταν ηθελήσαμεν να συστήσωμεν το Πολίτευμά μας, κανείς από ημάς δεν είχε ιδέαν νόμων. Πριν της επαναστάσεώς μας το Κοράνιον ήτον ο πολιτικός κώδιξ μας· οι Καδήδες ήσαν οι προσαρμοσταί των, οι κριταί μας· οι Πασσάδες ήσαν οι εκτελεσταί των, ή οι παραβιασταί των κατά τας περιστάσεις· όντες υποτοιούτον βαρύν ζυγόν δεν εδυνάμεθα να γνωρίζωμεν τι είναι η ευνομία.³³

Από τη στιγμή που οι Έλληνες σήκωσαν τα όπλα, ό,τι γνώριζαν μέχρι τότε κατέρρευσε. Η μόνη πραγματικότητα στην οποία ήξεραν πώς να επιβιώνουν γκρεμίστηκε.³⁴ Ταυτόχρονα σχηματιζόταν ένας νέος κόσμος, οι ανάγκες του οποίου ήταν επιτακτικές. Για να υπάρξουν σε αυτόν έπρεπε να αποβάλλουν την παραδοσιακή τους ταυτότητα, την ιδιότητα του ραγιά, και να υιοθετήσουν αυτήν του νεωτερικού πολίτη. Η αλλαγή αυτή απαιτούσε μια παιδεία σύγχρονου χαρακτήρα, η οποία να εμφυσά στο άτομο την αίσθηση της νέας ταυτότητας και να καλλιεργεί τις πολιτικές αρετές και ιδέες. Είδαμε πως για τη φιλελεύθερη ιδεολογία της εποχής, ο Τύπος ήταν ένα από τα βασικά εργαλεία για την επίτευξη του σκοπού αυτού. Το άλλο ήταν η

³² *Ελληνικά Χρονικά*, φ. 96 (26.11.1824).

³³ *Φίλος του Νόμου*, φ. 277 (18.03.1827).

³⁴ Νίκος Θεοτοκάς, 1821: Όταν οι επαναστάτες γκρέμισαν τον μόνο κόσμο που μπορούσε να τους χωρέσει, Εφ. Η Αυγή, 2021, https://www.avgi.gr/politiki/382776_1821-otan-oi-epanastates-gkremisan-ton-mono-kosmo-poy-mporoyse-na-toys-horesei

οργανωμένη εκπαίδευση. Προς αυτήν την κατεύθυνση πάρθηκαν κατά τη διάρκεια της Επανάστασης κάποια σημαντικά μέτρα για την οργανωμένη παιδεία, χωρίς όμως αυτά να συγκροτούν μια αποτελεσματική εκπαιδευτική πολιτική.³⁵ Ιδρύθηκαν δημόσια σχολεία βασισμένα στο λανκαστεριανό σύστημα, τα οποία δηλαδή χρησιμοποιούσαν την αλληλοδιδασκτική μέθοδο διδασκαλίας που θεωρείτο ωφέλιμη για την εξάπλωση της γνώσης στις συνθήκες πολέμου. Στις εφημερίδες μπορούμε να βρούμε τακτική ενημέρωση για τα σχολεία, το πρόγραμμά τους, το διορισμό δασκάλων, τις δωρεές βιβλίων και χρημάτων. Στην Αθήνα λειτούργησε ξανά η Φιλόμουσο Εταιρεία, η οποία φρόντιζε με επιμέλεια για εκπαιδευτικά ζητήματα, ενώ ιδρύθηκε ακόμα και μουσείο στην Ακρόπολη. Τέλος, υπήρξε μέριμνα και για την εκπαίδευση των κοριτσιών.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το Σχολείο του Παρθενώνος. Το 1826 δημοσιεύεται στην *Εφημερίδα Αθηνών* μια επιστολή του διδασκάλου Νεόφυτου Νικητόπουλου,³⁶ ο οποίος όπως ομολογεί, υπήρξε πρωταίτιος στη σύσταση του σχολείου.³⁷ Από την αναφορά του προς τη Φιλόμουσο Εταιρεία, μαθαίνουμε πως εκεί φοιτούσαν 52 κορίτσια και πολλά μικρά παιδιά. Η οργάνωση του σχολείου ήταν πρωτοποριακή, όχι μόνο για τις φιλελεύθερες ιδέες που προωθούσε, αλλά και για τις νεωτερικές της στοχεύσεις. Τα μαθήματα γίνονταν στην «ομιλούμενη» γλώσσα, και αποτελούνταν από καλλιγραφία, ανάγνωση, γραμματική, γεωμετρία και αριθμητική, ενώ διδασκόταν και η Αγία Γραφή. Ο Νικητόπουλος θεωρούσε πως το σχολείο αναπαριστούσε το έθνος, και έπρεπε να διδάσκει στους μαθητές τους κανόνες της πολιτικής ζωής: «ένα σχολείον τοιούτον παραστένει συνεπτυγμένως Έθνος ολόκληρον, δια τούτο πρέπει να είναι οργανισμένον οπωσούν κατά πολιτικόν σύστημα ενός Έθνους, όπου ο μαθητής συνειθίζει από μικρός να διοική και να διοικείται κατά τους Νόμους».³⁸ Έτσι, οργάνωσε το σχολείο σύμφωνα με το πολιτικό σύστημα του έθνους, αναθέτοντας στα κορίτσια αξιώματα και υποχρεώσεις εμπνευσμένες από αυτό. Υποστήριζε πως λαμβάνοντας τα κορίτσια πολιτική παιδεία, θα μπορούσαν ως γυναίκες να φέρουν στον κόσμο αγαθούς πολίτες. Στοχεύοντας στο αποτέλεσμα αυτό,

³⁵ Πιζάνιας, *Η Ελληνική Επανάσταση*, ό.π., σ. 203-204.

³⁶ Ο Νεόφυτος Νικητόπουλος γεννήθηκε το 1795 στη Δημητσάνα, όπου και σπούδασε. Πριν την Επανάσταση είχε βρεθεί στο Ιάσιο και οργάνωσε ένα διδασκαλείο βασισμένο στην αλληλοδιδασκτική μέθοδο. Στη διάρκεια του Αγώνα υπηρέτησε ως διδασκαλός στην Τριπολιτσά, στην Αθήνα, στον Πόρο και το Ναύπλιο. Το 1831 γνωρίστηκε με τον Αμερικανό ιεραπόστολο Ιωνά Κινγκ, ο οποίος επίσης ενδιαφέρθηκε για την εκπαίδευση των κοριτσιών. Βλ. Αλέξης Δημαράς, «Νεόφυτος Νικητόπουλος (1795-1846). Για ένα αλλιότιο ελληνικό σχολείο.», *Ο Ερασιστής* τ. 11/1974, σ. 324-235.

³⁷ *Εφημερίς Αθηνών*, φ. 15 (13.01.1826).

³⁸ Στο ίδιο, φ. 17 (20.01.1826).

πρότεινε την παραπάνω μέθοδο, η οποία έβρισκε σύμφωνο και τον Αδαμάντιο Κοραή, σύμφωνα με τον οποίο ο θεσμός της παιδείας έπρεπε να βοηθά στη διαμόρφωση της πολιτικής συνείδησης του παιδιού.³⁹ Η περίπτωση του Νικητόπουλου αποτελεί μια ακόμα απόδειξη για το νέο προσανατολισμό που αποκτά η εκπαίδευση, η οποία πολιτικοποιείται με στόχο να διαμορφώσει το δημόσιο πνεύμα.⁴⁰ Παράλληλα, η προσπάθεια και η επιμονή του Νικητόπουλου να εκσυγχρονίσει την ελληνική παιδεία οργανώνοντας κατά αυτόν τον τρόπο το πρόγραμμα σπουδών, αποτελεί μια από τις ενδείξεις για το είδος πολίτη και του κράτους που οραματίζονταν οι Έλληνες, αλλά και για την αλλαγή που άρχισε να συμβαίνει στη νοοτροπία των Ελλήνων.

Ωστόσο, η εκπαιδευτική διαδικασία είχε μόνο μακροπρόθεσμα αποτελέσματα, απαιτώντας χρόνο για την παραγωγή νεωτερικών πολιτών. Εξάλλου, ο πόλεμος έβαζε όρια στην επιτυχία που θα μπορούσε αυτή να έχει. Τα εργαλεία που θα έφερναν το επιθυμητό αποτέλεσμα έπρεπε να διευρυνθούν. Και στο επιχείρημα ότι τέτοια ζητήματα δεν ήταν της παρούσης μεσούντος του πολέμου, ανάμεσα στους υποστηρικτές του οποίου ήταν και ο Κολοκοτρώνης,⁴¹ απαντά ο Νεόφυτος Βάμβας σχολιάζοντας ότι «ο πόλεμος δεν πρέπει να γίνεται πρόφασις αμελείας ή αδιαφορίας».⁴² Αν και προτεραιότητα δινόταν, όπως είναι φυσικό, στις πολεμικές επιχειρήσεις, έπρεπε να τεθούν τα θεμέλια για την ελευθερία. Όπως εξηγεί ο Τερτσέτης γράφοντας για τον Σολωμό, ο μεγάλος πόλεμος διεξάγεται στο «Βασίλειο της ιδέας».⁴³

Στην κατάσταση αυτή, οι Έλληνες χρειάζονταν κάποιον να τους καθοδηγήσει στη νεωτερικότητα. Μέχρι να σηκώσουν τα όπλα γνώριζαν μόνο την οθωμανική διοίκηση, πολλές φορές αυθαίρετη και δεσποτική, και την ορθόδοξη εκκλησιαστική εξουσία που μεσολαβούσε ανάμεσα στους χριστιανούς ραγιάδες και το κεντρικό κράτος.⁴⁴ Τις ελλειπείς γνώσεις των Ελλήνων ως προς την πολιτική επιστήμη και την κοινωνική ζωή, καθώς και τα οφέλη της παιδείας φαίνεται ότι αντιλαμβάνονταν και ο Οδυσσέας Ανδρούτσος, ο οποίος κάλεσε στην Ελλάδα όχι μόνο τον Κοραή, αλλά και

³⁹ Κοραΐς, ό.π., σ. 47.

⁴⁰ Δημήτρης Αρβανιτάκης, *Η Αγωγή του Πολίτη. Η γαλλική παρουσία στο Ιόνιο (1797-1799) και το έθνος των Ελλήνων*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2020, σ. 260.

⁴¹ Νικόλας Δραγούμης, *Ιστορικά Αναμνήσεις*, τυπ. Χ. Ν. Φιλαδελφείως, Αθήνα 1879, τ. Α', σ. 20.

⁴² *Ελληνικά Χρονικά*, φ. 24 (22.03.1824).

⁴³ Άλκης Αγγέλου, *Οι Λόγιοι και ο Αγώνας*, Σύλλογος Προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, β' έκδοση, Αθήνα 2021, σ. 111.

⁴⁴ Πέτρος Πιζάνιας, ό.π., σ. 205.

άλλους διανοούμενους όπως τον Νεόφυτο Βάμβα.⁴⁵ Ακόμα και αν αυτή η πρωτοβουλία ανήκε στον γραμματικό του Ανδρούτσου,⁴⁶ θα μπορούσαμε να υποθέσουμε πως πράγματι είχε μια βαθύτερη έγνοια για την παιδεία. Σε αυτό το συμπέρασμα μας οδηγεί μια άλλη επιστολή του Ανδρούτσου στον Κοραή, στην οποία χρησιμοποιεί πιο σκληρή και συναισθηματικά φορτισμένη γλώσσα, υποστηρίζοντας ότι αν ο Κοραής αγαπά πραγματικά την Ελλάδα θα την βοηθήσει με την παρουσία του.⁴⁷

Το κάλεσμα του Ανδρούτσου δεν λειτούργησε. Το παράδειγμα του Βάμβα μας δίνει την αφορμή να παρατηρήσουμε μια διστακτικότητα των Ελλήνων λογίων να συνεισφέρουν με την παρουσία τους στην επαναστατημένη Ελλάδα. Ο Κοραής ήταν βεβαίως σε πολύ προχωρημένη ηλικία για να ταξιδέψει. Αυτό όμως δεν τον σταμάτησε, όπως είδαμε, από το να την βοηθήσει με τα γραπτά του και το κύρος του. Από την άλλη, ο Βάμβας φαίνεται πως προτίμησε να απομακρυνθεί, προσωρινά, από τα ελληνικά επαναστατικά πράγματα. Ένιωθε πικραμένος με τις ελληνικές διοικήσεις, τις οποίες κατηγορούσε για έλλειψη ενδιαφέροντος.⁴⁸ Στην πραγματικότητα η πικρία του είχε να κάνει, όπως ομολογεί ο ίδιος, με το γεγονός πως ενώ δεν έπαψε να συμβουλεύει τους Έλληνες, δεν κλήθηκε να συμμετέχει στη σύνταξη του «συστήματος», κατηγορώντας πως οι υπεύθυνοι ήταν «αναίσθητοι των καλών» που πρότεινε.⁴⁹ Ο Κοραής δικαιολογούσε τους λογίους ομογενείς, οι οποίοι δεν πήγαιναν στην Ελλάδα για να δώσουν τη δική τους μάχη, όπως έκαναν οι αυτόχθονες με τα όπλα. Η ταραγμένη εσωτερική κατάσταση, οι διχόνοιες, η αβεβαιότητα για το πώς θα πετύχουν το έργο τους και για το αν θα ανθίσουν οι κόποι τους, ήταν μερικοί από τους παράγοντες που τους εμπόδιζαν να αναλάβουν το εγχείρημα της εκπαίδευσης των ομοεθνών τους.⁵⁰ Μια παρόμοια δηκτική παρατήρηση κάνουν και τα *Ελληνικά Χρονικά*, επισημαίνοντας πως η καταφρόνηση και η αμέλεια απέναντι στους λογίους, «την πιο εκλεκτή και ωφέλιμη μερίδα του έθνους», είναι μια από τις αιτίες των δυστυχιών που είχαν βρει την

⁴⁵ *Ελληνικά Χρονικά*, φ. 22 (15.03.1824).

⁴⁶ Οι περισσότεροι αγωνιστές είχαν στην υπηρεσία τους γραμματικούς, οι οποίοι κάλυπταν αφενός ανάγκες πρακτικές, όπως η επικοινωνία των πρώτων, ταυτόχρονα, όμως, είχαν και βαθύτερες αρμοδιότητες, αφού από αυτούς εξαρτάτο η διατύπωση των πραγμάτων, εφόσον οι πολεμιστές δεν μπορούσαν να καταγράψουν μόνοι τους τη σκέψη τους. Έτσι, οι αγωνιστές μπορούσαν να αφηγηθούν τη δική τους πλευρά των πραγμάτων και να διεκδικήσουν το δίκιο τους. Πρόκειται για μια πρακτική νεωτερική, η οποία αντικαθιστά τον παραδοσιακό προφορικό λόγο με τη σύγχρονη μέθοδο του γραπτού λόγου. Βλ. Παναγιώτης Στάθης, «Ανανεώνοντας τη ματιά μας για το Εικοσιένα. Με αφορμή τον Μακρυγιάννη του Νίκου Θεοτοκά», *Μνήμων*, 33 (2014), σ. 238-239.

⁴⁷ Άλκης Αγγέλου, *ό.π.*, σ. 46.

⁴⁸ *Ελληνικά Χρονικά*, φ. 36 (03.05.1824).

⁴⁹ Άλκης Αγγέλου, *ό.π.*, σ. 44.

⁵⁰ *Ελληνικά Χρονικά*, φ. 104 (24.12.1824).

Ελλάδα.⁵¹ Στην παρατήρηση αυτή συνοψίζεται ένας από τους ανταγωνισμούς που προέκυψαν κατά την Επανάσταση, αυτός μεταξύ του λόγου και των όπλων. Επρόκειτο για την περιφρόνηση που έδειχναν οι αγωνιστές προς τους μορφωμένους, θεωρώντας πως οι ίδιοι θα έπρεπε να έχουν λόγο για τα πράγματα, εφόσον έχυναν το αίμα τους στα πεδία των μαχών. Η αλήθεια είναι, όμως, πως δεν διέθεταν τα απαραίτητα πνευματικά εφόδια που χρειαζόνταν, και, όπως το θέτουν τα *Ελληνικά Χρονικά*, η πατρίδα δεν υπηρετείτο μόνο «διά του βραχίονος, αλλά και διά του νοός».⁵²

Εν όψει, λοιπόν, της απουσίας των λογίων και της υπό-λειτουργίας του εκπαιδευτικού συστήματος, κάτι που ήταν λογικό σε μια χώρα εμπόλεμη και υπό σύσταση, ο Τύπος της επαναστατικής περιόδου θα μετατραπεί σε εργαλείο διάδοσης της παιδείας στους Έλληνες. Η παρουσία των εφημερίδων στον ελληνικό χώρο ήταν πολύ σημαντική. Οι μορφωμένοι Έλληνες θεωρούσαν την τυπογραφία ένα πολύτιμο εργαλείο στα χέρια τους. Για τον Κοραή οι εφημερίδες ήταν «φρούρια Ελευθερίας», και αναγκαίες για την ελευθερία μιας πολιτείας.⁵³ Σύμφωνα πάλι με τον Παναγιώτη Σούτσο,⁵⁴ τακτικό συνεργάτη του *Φίλου του Νόμου*, ο Τύπος, η «ωφελιμότερη εφεύρεση του ανθρώπου», που κατάφερε να βγάλει ακόμα και την πολιτισμένη πλέον Ευρώπη από την αμάθεια, μπορούσε να αλλάξει την τύχη του έθνους. Αν οι Έλληνες ήθελαν να προοδεύσουν «τρεις αιώνες», να φτάσουν την πρόοδο των ευρωπαϊκών εθνών, θα έπρεπε να εξασφαλίσουν την ελευθερία του Τύπου.

Κατά αυτόν τον τρόπο θα ξεκινήσει μια διανοητική εκστρατεία με κείμενα γραμμένα από Έλληνες αλλά και αλλοεθνείς, τα οποία στόχο είχαν να μεταφέρουν τις νέες πολιτικές ιδέες και μηνύματα στους Έλληνες. Αυτό γίνεται σε μια γλώσσα που πλησίαζε πολύ την καθομιλουμένη, με απώτερο στόχο την εξοικείωση ευρύτερων στρωμάτων με τη νέα κατάσταση. Παρόλα αυτά, οφείλουμε να σημειώσουμε πως στην περίπτωση των *Ελληνικών Χρονικών* χρησιμοποιείται μια γλώσσα περισσότερο λόγια, μάλλον για να επιτευχθεί γλωσσική ομοιομορφία. Όπως παρατηρεί η Αικατερίνη

⁵¹ Στο ίδιο, φ. 93 (15.11.1824).

⁵² Στο ίδιο, φ.9 (30.01.1824).

⁵³ *Φίλος του Νόμου*, φ. 258 (05.11.1826).

⁵⁴ Ο Παναγιώτης Σούτσος (1806-1868), γόνος της μεγάλης φαναριώτικης οικογένειας, ήταν σημαντικός πεζογράφος και ποιητής. Έλαβε σπουδαία μόρφωση σε σημαντικά κέντρα του ελληνισμού, όπως η Κωνσταντινούπολη και η Χίος, αλλά και στην Ευρώπη, και ήρθε σε επαφή με εξέχουσες προσωπικότητες των γραμμάτων, όπως ο Νεόφυτος Βάμβας, ο Κωνσταντίνος Βαρδαλάχος και ο Αδαμάντιος Κοραής. Το 1825 έφτασε στην επαναστατημένη Ελλάδα μαζί με τον αδελφό του Αλέξανδρο, αναπτύσσοντας πολιτική και λογοτεχνική δράση.

Κουμαριανού, ήταν μια γλώσσα που δεν ανταποκρινόταν στο ύφος του «γένους», όπως παραπονιόταν ο Αθανάσιος Ψαλίδας,⁵⁵ και αλλοίωνε τον αρχικό χαρακτήρα των κειμένων. Αυτό βέβαια δεν θα πρέπει να το καταλογίσουμε στον Μάγερ, ο οποίος δεν κατείχε τόσο καλά τη γλώσσα για κάνει τέτοιες επεμβάσεις, αλλά μάλλον οφείλεται στον διδάσκαλο Δημήτριο Παύλου ή Παυλίδη⁵⁶ που μετέφραζε τα κείμενα του Ελβετού και διόρθωνε όπως φαίνεται αυτά που δημοσιεύονταν στην εφημερίδα.⁵⁷ Όπως και να 'χει, η γλώσσα των *Ελληνικών Χρονικών* δεν θα είναι η κοινή, αλλά μια καλλιεργημένη μορφή της, αναγκάζοντας τον Ψαλίδα να ζητήσει από τον Μαυροκορδάτο να μεταχειρίζεται ο συντάκτης της εφημερίδας «το ύφος του Γένους και όχι του Κοραή». Παρόμοια προτροπή προς τους εφημεριδογράφους είχε κάνει και ο Θεόδωρος Νέγρης το 1824, έτσι ώστε «να διδάσκεται ο ελεύθερος Έλλην τα μεγάλα του και ιερά δικαιώματα».⁵⁸

Βλέπουμε, επομένως, μια έντονη ανάγκη να διαδοθεί η παιδεία, αποβλέποντας στην αποκατάσταση του έθνους, η οποία γίνεται όλο και πιο αισθητή όσο προχωρά ο Αγώνας.⁵⁹ Οι έννοιες που εισήχθησαν με την Α' Εθνοσυνέλευση ήταν εντελώς άγνωστες στη μεγάλη μάζα των Ελλήνων, η οποία καλείτο να συμμετέχει στο νέο πολιτικό χώρο που δημιουργούσε η Επανάσταση.⁶⁰ Το Πολίτευμα που ψηφίστηκε, διαποτισμένο από τα ιδεώδη του Διαφωτισμού και τη θεωρία του φιλελευθερισμού, καθιέρωνε την αντιπροσωπευτική διακυβέρνηση και τη διάκριση των εξουσιών, κατοχύρωνε τα φυσικά και ατομικά δικαιώματα, την ισότητα απέναντι στο νόμο και πολλά άλλα. Ο εκλογικός νόμος προέβλεπε το δικαίωμα του εκλέγεσθαι σε όλους τους άνδρες τουλάχιστον 30 ετών που ήταν μέλη της τοπικής κοινωνίας, ενώ το δικαίωμα του εκλέγειν σε όλους τους άνδρες άνω των 25. Η άγνοια των Ελλήνων απέναντι στους νέους θεσμούς μπορούσε να θέσει σε κίνδυνο την επιτυχία του εγχειρήματός τους. Κάτι

⁵⁵ Εμμανουήλ Πρωτοψάλτης, *Ιστορικών Αρχείον Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου*, τ. Ε', τεύχος IV, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1971, σ. 86.

⁵⁶ Τα διαθέσιμα στοιχεία για τον Δημήτριο Παύλου ή Παυλίδη είναι λίγα. Η Αικατερίνη Κουμαριανού σημειώνει πως καταγόταν από το Ζαγόρι, ενώ άλλες πληροφορίες ορίζουν ως πατρίδα του τη Σιάτιστα (<https://www.mixanitouxronou.com.cy/1821/o-thessalonikios-tipografos-pou-me-dika-tou-exoda-tipose-ton-imno-is-tin-elftherian-ke-to-prosorinon-politevma-tis-ellados-o-solomos-mirase-dorean-to-vivlio-stous-aporous-eno-ta-ke/>). Κατά τη διάρκεια της Επανάστασης τον βρίσκουμε στο Μεσολόγγι, όπου εργάζεται ως διδάσκαλος και επιμελητής των κειμένων που δημοσιεύονταν στα *Ελληνικά Χρονικά*. Από την ίδια εφημερίδα μαθαίνουμε ότι ήταν μαθητής του Κοραή, στοιχείο που αναδεικνύει το μορφωτικό του επίπεδο. *Ελληνικά Χρονικά* φ. 45 (04.06.1824).

⁵⁷ Κουμαριανού, *ό.π.*, σ. 376.

⁵⁸ *Εφημερίς Αθηνών*, φ. 32 (20.12.1824).

⁵⁹ Άλκης Αγγέλου, *ό.π.*, σ. 117.

⁶⁰ Πιζάνιας, *Η Ελληνική Επανάσταση*, *ό.π.*, σ. 206.

τέτοιο ήταν λογικό, εφόσον αν οι Έλληνες δεν μάθαιναν να ζουν ως πολίτες ενός σύγχρονου δυτικοευρωπαϊκού κράτους, σαν αυτό που επιχειρούσαν να φτιάξουν, και αν δεν αντιλαμβάνονταν τους εαυτούς τους ως τέτοιους πολίτες, δεν θα μπορούσαν να στηρίξουν τους νέους θεσμούς και το κράτος θα κατέρρεε. Οι Έλληνες έπρεπε να αποδεσμευτούν από τη λογική του «ραγιά», και να υιοθετήσουν τους τρόπους του νεωτερικού πολίτη. Κατά τα λόγια του Στάνχοπ, ο Αγώνας των Ελλήνων δεν στόχευε μόνο στην εκδίωξη των Τούρκων από το έδαφός τους, αλλά και στο να αποτρέψουν την επάνοδο τουρκικών αρχών διακυβέρνησης.⁶¹ Ήταν γενική πεποίθηση των πεπαιδευμένων ότι οι Έλληνες «πρέπει να μάθουν τις αρχές της αληθούς πολιτικής αν θέλουν να συγκαταλέγονται στα χριστιανικά έθνη της Ευρώπης και να τιμώνται από άλλους λαούς».⁶²

⁶¹ Stanhope, *ό.π.*, σ. 15.

⁶² *Φίλος του Νόμου*, φ. 281 (01.04.1827).

Κεφάλαιο 1

Οι Βρετανοί μεταρρυθμιστές και οι ελληνικές εφημερίδες

Δεν θα ήταν υπερβολή να υποστηρίξουμε πως στο εγχείρημα της συγκρότησης και της διάδοσης της ελληνικής τυπογραφίας κατά τα επαναστατικά χρόνια, οι Βρετανοί φιλελεύθεροι και ριζοσπάστες μεταρρυθμιστές είχαν καθοριστική συμβολή. Η Ελληνική Επιτροπή, ή αλλιώς το Ελληνικό Κομιτάτο, όπως είναι ευρύτερα γνωστό στην ελληνική βιβλιογραφία, αποτέλεσε μια από τις σημαντικότερες φιλελληνικές οργανώσεις της εποχής, με μέλη του εξέχουσες προσωπικότητες της πολιτικής ζωής του Λονδίνου.⁶³ Εκτός των άλλων δράσεών της, οι οποίες ξεφεύγουν από τα όρια της παρούσας εργασίας, η Επιτροπή παρείχε υλική και πνευματική βοήθεια στη σύσταση του ελληνικού Τύπου, προσφέροντας την απαραίτητη υλικοτεχνική υποδομή, ιδίως σύγχρονα τυπογραφεία, αλλά και τη φιλελεύθερη ιδεολογία περί κράτους και κοινωνίας.

Οφείλουμε στο σημείο αυτό να σταθούμε και να κάνουμε μερικές διευκρινίσεις σχετικά με την Ελληνική Επιτροπή. Πρώτα απ' όλα, η φιλελεύθερη ιδεολογία που προωθούσε δεν συνεπαγόταν αυστηρά την εθνική ανεξαρτησία. Οι Βρετανοί ήταν μέλη της ισχυρότερης αποικιοκρατικής αυτοκρατορίας, και επομένως δεν θεωρούσαν απαραίτητο το έθνος να συμπίπτει με το κράτος. Αυτό, βέβαια, δεν σήμαινε ότι δεν υπήρχαν και Βρετανοί που υποστήριζαν την ίδρυση ενός ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, όπως για παράδειγμα ο πολύ αγαπητός στους Έλληνες Έντουαρντ Μπλακιέρ.⁶⁴ Αυτό είναι κάτι το οποίο πρέπει να έχουμε κατά νου όταν αναφερόμαστε στην Ελληνική Επιτροπή, χωρίς βέβαια να απορρίπτουμε τη φιλελληνική της δράση και διάσταση. Εξάλλου, στο προλογικό σημείωμα της αλληλογραφίας ενός βασικού μέλους της Επιτροπής, μπορεί να διαπιστώσει κανείς το μεγάλο ενδιαφέρον των Βρετανών για την Ελληνική Επανάσταση, η οποία λέγεται ότι τους εντυπωσίασε περισσότερο από κάθε άλλο κίνημα της Νότιας Ευρώπης, ενώ δεν πρέπει να ξεχνάμε την αρχαιολατρία του δυτικού κόσμου, η οποία σαφώς έπαιξε σημαντικό ρόλο στο

⁶³ Για αναλυτικό κατάλογο των μελών της Επιτροπής βλ. Γιάννα Τζουρμανά, *Βρετανοί Φιλελεύθεροι και Ριζοσπάστες Μεταρρυθμιστές. Ο Τζέρεμυ Μπένθαμ και η Ελληνική Επιτροπή του Λονδίνου (1823-1826)*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2007, σ. 537-538.

⁶⁴ Γιάννα Τζουρμανά, «Στόχος μας να φέρουμε γνώση και ελευθερία», *ό.π.*, σ. 50-52.

φιλελληνικό κίνημα.⁶⁵ Συνεχίζοντας στην παραπάνω λογική, πρέπει να γίνει αντιληπτό πως το ενδιαφέρον της Επιτροπής του Λονδίνου δεν εξαντλείτο ούτε χωρικά ούτε χρονικά στην ελληνική περίπτωση.⁶⁶ Πίσω από την Επιτροπή βρισκόταν ένα ευρύ δίκτυο ανθρώπων με φιλελεύθερα ιδεώδη, τα οποία ήθελε να προωθήσει «σε όλον τον κατοικημένο κόσμο». Οι βλέψεις, λοιπόν, των ανθρώπων αυτών δεν περιορίζονταν στην Ελλάδα, αλλά εκτείνονταν από την Αμερική, την Ιβηρική, μέχρι και πέρα από την Ανατολική Μεσόγειο. Όπως αναδεικνύει η Γιάννα Τζουρμανά στη διδακτορική της διατριβή, οι Βρετανοί μεταρρυθμιστές αντιμετώπισαν θετικά κάθε πολιτικό κίνημα της εποχής, και πριν γίνουν φιλέλληνες, ήταν φιλοιβηριστές και φιλοαμερικανοί.⁶⁷ Είναι ενδεικτικό ότι η Επιτροπή δυσκολεύτηκε να αποσπάσει την υποστήριξη της βρετανικής κοινή γνώμης από τους επαναστάτες της Ιβηρικής, και να την πείσει να δει με την ίδια εύνοια τον ελληνικό Αγώνα.⁶⁸ Στα πλαίσια αυτά, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως το ενδιαφέρον των Βρετανών φιλελευθέρων για την Ελληνική Επανάσταση υποδεικνύει πως αυτή θεωρείτο κομμάτι των ευρύτερων εξελίξεων της Εποχής των Επανάστασεων.

Την ίδια περίοδο αναδυόταν ένα κίνημα αναγέννησης της Ανατολής κατά τα δυτικά πρότυπα. Η Ελλάδα φάνηκε να προσφέρει μια καλή ευκαιρία για να δοκιμαστεί η δυνατότητα της εφαρμογής και της εξάπλωσης φιλελεύθερων πολιτικών ιδεωδών στην Ανατολή. Το ελληνικό «έδαφος» κρίθηκε ιδιαίτερα ευεπίφορο, αφού απουσίαζε μια θεσμοθετημένη αριστοκρατία και άλλοι δυτικοί θεσμοί, οι οποίοι θα μπορούσαν να απειλήσουν το νέο πολιτικό σύστημα.⁶⁹ Με τις τολμηρές πολιτικές επιλογές τους, τη σύσταση δηλαδή αβασίλευτου πολιτεύματος σε μια στιγμή που σε ολόκληρη σχεδόν την Ευρώπη κυριαρχούσαν μοναρχικά και απολυταρχικά καθεστώτα, οι Έλληνες κέντρισαν το ενδιαφέρον των ριζοσπαστικών κύκλων. Ηγέτης του κινήματος της διεθνούς μεταρρύθμισης θα μπορούσε να θεωρηθεί ο Τζέρεμυ Μπένθαμ, τα θεωρητικά προτάγματα του οποίου υιοθετούσαν και προωθούσαν προσαρμοσμένα αρκετά μέλη της Ελληνικής Επιτροπής. Αν και στην πατρίδα του δεν απολάμβανε ιδιαίτερου θαυμασμού μέχρι την προχωρημένη ηλικία του, έξω από αυτήν θαυμάζονταν ως

⁶⁵ Η Αρχαία Ελλάδα θεωρείτο η πηγή του ευρωπαϊκού πολιτισμού, και οι αρχαιοελληνικές αρχές το στερέωμα της δυτικοευρωπαϊκής ιδεολογίας. Ενδεικτικά παραπέμπουμε στη μαρτυρία του Stanhope ότι οι Βρετανοί μαθαίνουν από παιδιά να θαυμάζουν τους Αρχαίους Έλληνες. Βλ. Stanhope, *ό.π.*, σ. v-vi.

⁶⁶ Τζουρμανά, *Βρετανοί Φιλελεύθεροι*, *ό.π.*, σ. 42.

⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 181.

⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 17.

⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 93.

σπουδαίος θεωρητικός και νομοδιδάσκαλος.⁷⁰ Ο Μπένθαμ δούλεψε πάνω σε έναν Συνταγματικό Κώδικα, έναν κώδικα νόμων για τη διακυβέρνηση κάθε φιλελεύθερου κράτους στον κόσμο. Οι ιδέες του ήταν οικουμενικές, και το όραμά του μια νέα Πολιτεία, η οποία θα αναδυόταν μέσα από τους επαναστατικούς πολέμους και τη βία για να φέρει τη συνταγματική ελευθερία και τη ρεπουμπλικανική διακυβέρνηση.

Τα επαναστατικά κινήματα των αρχών του 19^{ου} αιώνα κέντρισαν όπως είναι φυσικό το ενδιαφέρον του φιλοσόφου. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η ενασχόλησή του με την ελληνική περίπτωση, ενώ είναι ενδεικτικό και το ενδιαφέρον του και για άλλα κινήματα με στόχο την αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού, όπως η περίπτωση της Τρίπολης.⁷¹ Το 1823 η Ελληνική Κυβέρνηση μέσω του απεσταλμένου της Ανδρέα Λουριώτη, ανέπτυξε επικοινωνία με τον φιλόσοφο, ο οποίος αφιερώθηκε με επιμέλεια στο ελληνικό ζήτημα. Σύμφωνα με τον Στάνχοπ, ασχολήθηκε επισταμένως με τη συγκρότηση ενός σώματος νόμων που να ταιριάζουν στην χώρα.⁷² Στο διάστημα αυτό παρήχθη ένα μεγάλο σώμα επιστολών και δοκιμίων με παρατηρήσεις και παραινέσεις προς το Βουλευτικό Σώμα, μεταφράσεις έργων του στα ελληνικά, ενώ ενεπλάκη και στις διαπραγματεύσεις για τη σύναψη δανείου στο Λονδίνο, αλλά και στην εκπαίδευση νέων Ελλήνων με την παροχή υποτροφιών. Υπενθυμίζουμε, όμως, πως οι προτάσεις του δεν ήταν πρωτότυπες. Αντίθετα, επρόκειτο για γενικές ιδέες που προσάρμοζε κάθε φορά ανάλογα με τις περιστάσεις.

Ο Μπένθαμ θα βρει σε πολλά σημεία σύμφωνο τον Αδαμάντιο Κοραή, που θέλησε να μεταφράσει και να τυπώσει τις ιδέες του Βρετανού φιλοσόφου για τους Έλληνες.⁷³ Η υποστήριξη των βρετανικών φιλελεύθερων ιδεών εκ μέρους του Κοραή δεν περιορίστηκε εκεί. Σε μια επιστολή που δημοσιεύεται στον *Φίλο του Νόμου*⁷⁴ και υπογράφεται με τα αρχικά Α. Κ., και συντάκτης της οποίας αν κρίνουμε από τη διατύπωση του περιεχομένου πρέπει να είναι ο Κοραής, υποστηρίζεται ότι οι Άγγλοι, ως «πρώτοι κτίσται και πατέρες της νέας ελευθερίας», έχουν χρέος περισσότερο από τον καθένα απέναντι στους Έλληνες, τους «απογόνους των πρώτων πατέρων της παλαιάς ελευθερίας». Βλέπουμε και εδώ το σχήμα που θέλει τους Ευρωπαίους

⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 175.

⁷¹ Στο ίδιο, σ. 203.

⁷² Stanhope, *ό.π.*, σ. 5.

⁷³ Τζουρμανά, *Βρετανοί Φιλελεύθεροι*, *ό.π.*, σ. 365.

⁷⁴ *Φίλος του Νόμου*, φ. 13 (28.04.1824).

υπόχρεους απέναντι στους Έλληνες για τον πολιτισμό που τους προσέφεραν οι πρόγονοί τους. Η επιστολή συνεχίζει τονίζοντας ότι είναι λίγοι εκείνοι από τους οποίους οι Έλληνες μπορούν να δέχονται συμβουλές. Στους «ολίγους εκλεκτούς» συγκαταλέγει τον Μπένθαμ, ο οποίος μπορεί να κατηχήσει τους Έλληνες «στην οδόν της αυτονομίας».⁷⁵

Εν τέλει, οι Έλληνες δεν υιοθέτησαν τις ιδέες και τις προτάσεις του Μπένθαμ, προκαλώντας την απογοήτευση του φιλοσόφου. Μια από τις ερμηνείες που εκφράστηκαν για την εξέλιξη αυτή ήταν ότι ο Μπένθαμ αδυνατούσε να κατανοήσει πλήρως την ελληνική κατάσταση και τις ιδιομορφίες της, σε αντίθεση για παράδειγμα με τον Μπλακιέρ, ο οποίος έχοντας περάσει αρκετό χρόνο ανάμεσα στους Έλληνες είχε αντιληφθεί την ανάγκη του εθνικού αυτοπροσδιορισμού τους.⁷⁶ Από την άλλη, ο Στάνχοπ υποστηρίζει ότι οι Έλληνες δέχθηκαν με ευγνωμοσύνη το χειρόγραφο του Μπένθαμ, υποσχόμενοι να το συμβουλευόμαστε πιστά.⁷⁷ Πράγματι, η Ελληνική Βουλή εξέφρασε επίσημα την ευγνωμοσύνη της για το ενδιαφέρον του νομοδιδασκάλου και υποσχέθηκε να προσπαθήσει για τη βελτίωση του πολιτικού συστήματος της Ελλάδας. Αυτό όμως που είχε περισσότερη σημασία για την ελληνική ηγεσία ήταν ότι ένας φιλόσοφος διεθνούς φήμης αναγνώρισε τους επαναστάτες και συνεργάστηκε μαζί τους στην οργάνωση του κράτους τους.

Απεσταλμένος της Επιτροπής στην Ελλάδα ήταν ο πιστός οπαδός του Μπένθαμ, Συνταγματάρχης Λέστερ Στάνχοπ (1784-1862), ο οποίος έφτασε στη χώρα τον Σεπτέμβριο του 1823.⁷⁸ Ο «Συνταγματάρχης των Τυπογραφείων», όπως χαρακτηρίστηκε, εργάστηκε με ζήλο για τη σύσταση ανεξάρτητου Τύπου. Ήταν το κατάλληλο άτομο για την αποστολή αυτή, αφού λίγα χρόνια νωρίτερα είχε επιχειρήσει ένα αντίστοιχο πείραμα στις Ινδίες. Η επιστολογραφία του κατά το διάστημα της παραμονής του στην Ελλάδα, η οποία εκδόθηκε μετά την επιστροφή του το 1824 στην Αγγλία, μας προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες, από τις οποίες μπορούμε να αντλήσουμε στοιχεία για τη δράση και τις στοχεύσεις της Επιτροπής, αλλά και για την κατάσταση της Ελλάδας και τα δίκτυα βοήθειας υπέρ των Ελλήνων, εντοπίζοντας ενδείξεις για την διεθνικότητα του ελληνικού αγώνα, όπως για παράδειγμα με τις

⁷⁵ Στο ίδιο, φ. 14 (02.05.1824).

⁷⁶ Τζουρμανά, *Βρετανοί Φιλελεύθεροι*, ό.π., σ. 352.

⁷⁷ Stanhope, ό.π., σ. 197

⁷⁸ Σύμφωνα με το παλαιό ημερολόγιο: τέλος Νοεμβρίου του 1823.

προτάσεις σε επιτροπές άλλων εθνών για συνεργασία προς βοήθεια των Ελλήνων.⁷⁹ Ο Βρετανός έβλεπε την έλλειψη παιδείας σε όλους τους κλάδους του κράτους.⁸⁰ Έχοντας μια οριενταλιστική, θα λέγαμε, οπτική, διαπίστωνε ότι ο λαός, παρόλο που «είχε τα ελαττώματα των ασιατικών εθνών» ήταν λογικός και πρόθυμος να μάθει, δείχνοντας πως οι αρετές των προγόνων του δεν είχαν εκμηδενιστεί.⁸¹ Πρόκειται για μια εικόνα που είχε σχηματιστεί πριν από την Επανάσταση από την ταξιδιωτική φιλολογία, και η οποία παρουσίαζε τους Έλληνες ως εκφυλισμένους από τα ασιατικά ήθη, παρόμοιους με τους βαρβάρους. Αυτό που σύμφωνα με τον Στάνχοπ χρειάζονταν οι Έλληνες ήταν ορθές γνώσεις και καθοδήγηση, συμβαδίζοντας με την εικόνα των Ελλήνων σε νηπιακό στάδιο στην πολιτική ζωή. Η λύση που προέκρινε ο Βρετανός για τη διάδοση της γνώσης και των ιδεών ήταν ο Τύπος, θεωρώντας πως η Ελλάδα είχε ανάγκη από μια προσεκτική διαχείρισή του,⁸² και τονίζοντας πως η διαχείρισή του δεν θα έπρεπε να γινόταν από την Κυβέρνηση, αλλά από ενάρετους άνδρες του λαού.⁸³ Η αντίληψη αυτή για την τυπογραφία φαίνεται να ήταν διαδεδομένη. Στην *Εφημερίδα Αθηνών*⁸⁴ αποκαλείται το μεγαλύτερο ευεργέτημα για τους Έλληνες, εξηγώντας πως μέσω των εφημερίδων το γένος φωτίζεται, μαθαίνοντας για τα δικαιώματα και τα καθήκοντά του, και μπαίνοντας στο δρόμο της ευνομίας. Για αυτό και οι εφημεριδογράφοι έχουν χρέος να εκμεταλλευτούν το δώρο αυτό και να δημοσιεύουν ό,τι συντελεί στο φωτισμό του γένους. Υπό αυτήν την έννοια, οι εφημερίδες και οι εφημεριδογράφοι αποκτούν έναν βαθύτερο ρόλο, μια αποστολή κοινωνική. Γίνονται αυτοί που φροντίζουν για τη διάδοση των φώτων στο λαό, κάνοντας παράλληλα τον έλεγχο του περιεχομένου τους. Για αυτό καλούνται να συνειδητοποιήσουν τη σοβαρότητα του ρόλου τους και να χρησιμοποιούν τις εφημερίδες με φρόνηση, χρησιμοποιώντας τις δημοσιεύσεις τους για να προωθούν το κοινωφελές και την αλήθεια.

Η επίδραση της φιλελεύθερης ιδεολογίας που πρέσβευαν οι Βρετανοί είναι φανερή στις εφημερίδες ήδη πριν την κυκλοφορία τους. Στην Προκήρυξη των *Ελληνικών Χρονικών* βλέπουμε ένα νέο λεξιλόγιο, το οποίο μπορούμε να εντοπίσουμε και στην αλληλογραφία των Βρετανών, και το οποίο φέρνει στο προσκήνιο κεντρικές έννοιες της ιδεολογίας τους, όπως η Ελευθερία του Τύπου και του Λόγου. Οι

⁷⁹ Stanhope, *ό.π.*, σ. 142.

⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 244.

⁸¹ Στο ίδιο, σ. vii και 31.

⁸² Στο ίδιο, σ. 34.

⁸³ Στο ίδιο, σ. 133.

⁸⁴ *Εφημερίς Αθηνών*, φ. 18 (???.1824).

κατευθυντήριες αρχές της εφημερίδας εξηγούνται σε ένα κείμενο που ακολουθεί, συντάκτης του οποίου είναι ο Μπένθαμ. Στην έννοια της ελευθερίας του Τύπου αναφέρεται και ο *Φίλος του Νόμου*,⁸⁵ δημοσιεύοντας ένα σχετικό απόσπασμα από τη Βρετανική Εγκυκλοπαίδεια, όπου παρουσιάζεται η κακή χρήση της τυπογραφίας και η περίπτωση συκοφαντίας. Έτσι, παρουσιάστηκαν τόσο τα οφέλη της, όσο και οι κίνδυνοι από την κατάχρησή της.

Ο συντάκτης των *Ελληνικών Χρονικών* συμφωνούσε με τον Βρετανό Συνταγματάρχη και σε άλλα θέματα. Για παράδειγμα, τόνιζε πως η εξέταση όσων γράφονται στον Τύπο δεν πρέπει να γίνεται από την εξουσία, αλλά από το κοινό.⁸⁶ Το επιχείρημα ήταν ότι οι ελευθερίες αυτές θα είχαν ως αποτέλεσμα τη μεγαλύτερη εμπλοκή των πολιτών στην πολιτική ζωή. Θα δημιουργείτο, ακόμα, μια δημόσια γνώμη, η οποία θα ασκούσε πίεση στη Διοίκηση για να λειτουργεί ορθότερα, και τελικά θα εμπεδώνονταν οι δημοκρατικές αρχές. Η δέσμευση αυτή της Διοίκησης απέναντι στην κοινή γνώμη ήταν ένα από τα εχέγγυα κατά της κακής διακυβέρνησης. Με τη λογική αυτή, η ελεύθερη λειτουργία του Τύπου μπορούσε να οδηγήσει στην ομαλή και ποιοτική πολιτική ζωή. Βέβαια, πρέπει να σημειωθεί πως για να γίνει αυτό δυνατό, η δημόσια γνώμη έπρεπε να αποτελείται από ένα κοινό φωτισμένο, προικισμένο με πνευματικές αρετές και κριτική ικανότητα. Η μεγάλη μάζα του ελληνικού λαού δεν διέθετε ακόμα αυτά τα προσόντα. Όμως, στόχος των εφημερίδων ήταν να καταστήσουν τους Έλληνες ικανούς για κάτι τέτοιο.

Παρόμοιες αρχές πρόσβευε και η *Εφημερίς Αθηνών*. Και αυτή στην Προκήρυξή της αναλύει τη θεμελιώδη για την ίδια έννοια της παρρησίας. Άλλωστε, το γνωμικό που επιλέχθηκε για την προμετωπίδα της ήταν «Η παρρησία είναι η ψυχή της δικαιοσύνης». Ο συντάκτης, λοιπόν, φροντίζει να επεξηγήσει την έννοια της παρρησίας, αντιλαμβανόμενος πως το κοινό του δεν είναι εξοικειωμένο με αυτήν. Εξηγεί ότι αυτή ισχύει όταν οι πολίτες είναι ελεύθεροι να μιλούν και να γράφουν τη γνώμη τους, και πως πρόκειται για τον τρόπο με τον οποίο ένα φιλελεύθερο έθνος τελεί τις δημόσιες υποθέσεις του. Αυτό, προσθέτει, επιτυγχάνεται μέσω ανοιχτών δικαστηρίων και βουλευτικών συνεδριάσεων, με άλλα λόγια τη δημοσιότητα. Ένα από τα θεωρητικά εργαλεία που χρησιμοποιεί ο Ψύλλας για την έννοια της παρρησίας είναι

⁸⁵ *Φίλος του Νόμου*, φ. 113 (01.05.1825),

⁸⁶ *Ελληνικά Χρονικά*, φ. 10 (02.02.1824).

το έργο του Ελβετού πολιτικού συγγραφέα Étienne Dumont (1759-1829). Πρόκειται για έναν ακόμα οπαδό του Μπένθαμ, ο οποίος μετέφρασε το έργο του Βρετανού φιλοσόφου στα γαλλικά. Η προτίμηση αυτή του Ψύλλα ίσως είχε να κάνει με την επιμέλεια του Dumont, ο οποίος φρόντισε προσαρμόσει τον μπενθαμικό λόγο έτσι ώστε να γίνεται ευκολότερα κατανοητός στο ευρύ κοινό. Σύμφωνα με το κείμενο, η παρρησία είναι ο πλέον αρμόδιος τρόπος για να επιτευχθεί η εμπιστοσύνη του έθνους προς τη Βουλή. Το κυριότερο από τα πλεονεκτήματά της είναι πως περιορίζει τους Βουλευτές στο χρέος τους, κρατώντας τους μακριά από πειρασμούς. Ο λαός μετατρέπεται με τον τρόπο αυτό σε ένα δικαστήριο, το δικαστήριο της κοινής γνώμης, το οποίο φοβούνται μόνο κακούργοι που δεν θέλουν να βρίσκονται στη διαφάνεια. Για το λόγο αυτό κατηγορούν το λαό ως ανάξιο να κρίνει. Αντίθετα, η Διοίκηση που λειτουργεί με θάρρος και φανερά, δεν έχει τίποτα να φοβηθεί, ενώ κερδίζει και την υπόληψη του λαού.⁸⁷ Ο συντάκτης της *Εφημερίδος Αθηνών* προσπαθεί εμπράκτως να εφαρμόσει τη Δημοσιότητα, καλώντας τους Βουλευτές να στέλνουν στην εφημερίδα του τα πρακτικά της Βουλής και τις ομιλίες τους.⁸⁸

Η δημοσιότητα είναι επίσης μια από τις κατευθυντήριες αρχές των Βρετανών μεταρρυθμιστών, η οποία συμπληρώνει την έννοια της ελευθερίας του Τύπου. Πρόκειται για τη δημοσίευση στον Τύπο των διοικητικών πράξεων και διαδικασιών, ώστε ο λαός να μπορεί να ελέγχει και να κρίνει τους κυβερνώντες. Για τον Μάγερ, η δημοσιότητα ήταν απαραίτητη, αφού διαφυλάσσει την υπόληψη της Διοίκησης και εξασφαλίζει την εμπιστοσύνη των πολιτών σε αυτήν. Αναφέρει πως οι εφημερίδες γίνονται όργανα της δημοσιότητας, ώστε να διασφαλίζεται η δικαιοσύνη και η τήρηση των νόμων.⁸⁹ Στην έννοια της δημοσιότητας αναφέρεται και ένα κείμενο του Αναστάσιου Πολυζωΐδη,⁹⁰ το οποίο αποτελεί στην ουσία μετάφραση των λεγομένων του Μπένθαμ, και το οποίο δημοσιεύεται στα *Ελληνικά Χρονικά*.⁹¹ Ο Πολυζωΐδης διευκρινίζει πως η μετάφραση του άρθρου του φιλοσόφου θα είναι σύντομη και ευκρινής. Αυτό πρέπει να γίνεται γιατί ο λόγος του Μπένθαμ ήταν πολύ περίπλοκος

⁸⁷ *Εφημερίς Αθηνών*, φ. 09 (01.10.1824).

⁸⁸ Στο ίδιο, φ. 14 (18.10.1824).

⁸⁹ *Ελληνικά Χρονικά*, φ. 6 (19.01.1824).

⁹⁰ Ο Αναστάσιος Πολυζωΐδης (1802-1873) ήταν ένας από τους βασικούς συνεργάτες του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου. Σπούδασε στη Βιέννη και το Γκέτιγκεν, και σε ηλικία μόλις 19 ετών βρέθηκε στην Επαναστατημένη Ελλάδα, όπου εμπνευσμένος από την αμερικανική περίπτωση θα συντάξει την ελληνική Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας. Βλ. Αριστείδης Χατζής, *Ο Ενδοξότερος Αγώνας. Η Ελληνική Επανάσταση του 1821*, Εκδόσεις Παπαδόπουλος, Αθήνα 2021, σ. 228 και 434-435.

⁹¹ *Ελληνικά Χρονικά*, φ. 80 (01.10.1824), φ. 81 (04.10.1824), φ. 82 (08.10.1824), και φ. 83 (11.10.1824).

και προχωρημένος για τους Έλληνες, οι οποίοι ήταν άπειροι από τέτοιες έννοιες. Την απειρία αυτή όμως αντιλαμβάνεται ο Πολυζωίδης φροντίζοντας να φέρει όσο μπορεί το κείμενο στα μέτρα των Ελλήνων χωρίζοντάς το σε μικρότερα μέρη για να γίνει ευκολότερα κατανοητή η έννοια της δημοσιότητας. Σε αυτό, λοιπόν, η δημοσιότητα κρίνεται ως ο ταχύτερος τρόπος για να αποκτήσει το ελληνικό έθνος ηθική και πολιτική μόρφωση. Τα προτερήματά της είναι πως επιτρέπει στο λαό να επικοινωνεί με τη Διοίκηση, να εκτιμά το πολίτευμα και τις πράξεις των δημόσιων προσώπων, και διαμορφώνει γνώμη για αυτούς, διακρίνοντας τους ενάρετους από τους κακούς. Με τις αντιλήψεις αυτές του Μπένθαμ συμφωνούσε και ο Κοραΐς, για τον οποίο η δημοσιότητα δέσμευε την Κυβέρνηση διασφαλίζοντας πως δεν θα παρεκτρέπεται από τα καθήκοντά της.

Τέλος, βασική έννοια για τις τρεις εφημερίδες, και η οποία αποτελεί θεμέλιο της μπενθαμικής ιδεολογίας, είναι αυτή του ωφελιμισμού. Η ιδέα αυτή απαντάται ήδη στην προμετωπίδα των *Ελληνικών Χρονικών*, «Τα πλείω οφέλη τοις πλείοσι», γνωμικό το οποίο αν και αποδίδεται στον Βενιαμίν Φραγκλίνο, στην πραγματικότητα διατυπώνει την άποψη του Μπένθαμ ότι μια Διοίκηση πρέπει να στοχεύει στην ωφέλεια του μεγαλύτερου αριθμού των πολιτών. Η ιδέα ήταν ότι το συμφέρον μιας κοινότητας δημιουργείται από τα συμφέροντα των μελών της.⁹² Για να είναι τα άτομα ευτυχισμένα, έπρεπε να ικανοποιούνται τα συμφέροντά τους. Επειδή, όμως, η ικανοποίηση των συμφερόντων όλων των μελών ανεξαιρέτως ήταν αδύνατη, η πολιτεία θα έπρεπε να στοχεύει στην ευτυχία του μεγαλύτερου μέρους των πολιτών. Προϋπόθεση ήταν να εκπροσωπούνται τα συμφέροντα όλων, κάτι το οποίο ήταν δυνατό μόνο μέσω του αντιπροσωπευτικού συστήματος διοίκησης. Χρειαζόταν, ακόμα, ένας κώδικας νόμων που θα φρόντιζαν για την ασφάλεια του μεγαλύτερου μέρους του λαού, εξασφαλίζοντάς του τους τρόπους για να κατακτήσει την ευτυχία του, και ταυτόχρονα διασφαλίζοντας την ίση κατανομή των νόμων ώστε να μην υπάρχει ωφέλεια κάποιων σε βάρος του συνόλου. Το γεγονός ότι οι εξεταζόμενες εφημερίδες ενστερνίζονταν τη θεωρία του ωφελιμισμού φαίνεται όχι μόνο από τις συχνές αναφορές τους στην ανάγκη για ευδαιμονία του μεγαλύτερου μέρους των πολιτών, αλλά και από την ένθερμη υποστήριξη της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.

⁹² Παπαγεωργίου, ό.π., σ. 16.

Έχει ενδιαφέρον να δούμε τη συζήτηση που ανοίγει ο Ψύλλας με τους αναγνώστες του σχετικά με τις νέες έννοιες που εισάγονται στην ελληνική ζωή. Πιο συγκεκριμένα, με αφορμή τη δημοσίευση ενός άρθρου που επιτίθετο στην «προσωπική ατομικότητα» κάποιου, και του οποίου ο συγγραφέας ήταν διατεθειμένος να απολογηθεί σε περίπτωση που του ζητηθεί, ο συντάκτης της *Εφημερίδος Αθηνών* καλεί τους συνδρομητές του να μοιραστούν τις σκέψεις τους αναφορικά με τον προβληματισμό του πάνω στο ζήτημα της ελευθεροτυπίας και το ρόλο του εφημεριδογράφου. Ο Ψύλλας αν και διαχώρισε τη θέση του από το περιεχόμενο του άρθρου, κατηγορήθηκε και κλήθηκε τελικά να λογοδοτήσει ο ίδιος για κάτι που δεν ήταν δικό του. Ωστόσο, αντιπαραθέτει μια αντίστοιχη περίπτωση, όταν η εφημερίδα του Μεσολογγίου δημοσίευσε ένα ανώνυμο άρθρο εναντίον του Θεόδωρου Νέγρη. Τότε ο συντάκτης της κατακρίθηκε δημοσίως, χωρίς όμως να πάθει τίποτα άλλο πέρα από την επίπληξη αυτή. Στη συνέχεια, ο Ψύλλας υπενθυμίζει τη στάση που κράτησε στην Εθνοσυνέλευση του Άστρους: «εφώναξα περισσότερον από κάθε άλλον διά την απόλυτον ελευθερίαν του Τύπου, εννοώντας όμως πάντα το απόλυτος, όχι ξεσχισμένην». Για να μην υπάρχουν περιορισμοί πρότεινε να υπάρξει «προεπίκριση», εννοώντας έναν έλεγχο των κειμένων που επρόκειτο να δημοσιευθούν και την επιβολή λογοκρισίας, κάτι το οποίο όμως ο Ψύλλας αρνείται να κάνει. Για αυτό παρακαλεί όλους θέλουν, να κοινοποιήσουν τη γνώμη τους: «Παρακαλώ εις τούτο όλους τους πεπαιδευμένους, όσους μέλλει μάλιστα η ελευθερία του λαλείν και γράφειν, να κοινοποιήσουν ή εις άλλαις εφημερίδαις, ή εις την εδικήν μας, τι φρονούν περί του άνω ειρημένου νόμου», παρόλο που

..την ανάπτυξιν του πνεύματος του νόμου δεν είναι έργον του τυχόντος να την κάμη, τουτέστι, ότι δεν έχει κανένα κύρος, εάν γένη από ιδιώτας ανθρώπους· ότι μόνον μία εθνική συνέλευσις ημπορείάλιν να προσδιορίση κατά μέρος τα εις τον νόμον περιεχόμενα νοήματα.⁹³

Στο κάλεσμα του συντάκτη της *Εφημερίδος Αθηνών* απαντά ο Παναγιώτης Νικολαΐδης, υπερασπιζόμενος την πλήρη ελευθερία του Τύπου.⁹⁴ Υπογραμμίζει πως αυτό είναι μια απαραίτητη προϋπόθεση αν οι πολίτες θέλουν να ζουν «ελεύθεροι και αυτόνομοι», ενώ προσθέτει ότι αφού «οι Έλληνες απεφάσισαν να ζήσωσιν όπως και τα λοιπά ελεύθερα και αυτόνομα έθνη, έχουν χρέος αναπόφευκτον και αυτοί το να κανονίσωσι τας πράξεις των πάσας πάντοτε με το λαοσώον εκείνων παράδειγμα».

⁹³ *Εφημερίς Αθηνών*, φ. 83 (25.08.1825).

⁹⁴ Στο ίδιο, φ. 86-87 (07.09.1825).

Συνεχίζει παραπονούμενος ότι ο νόμος της Επιδαύρου ήταν άδικος σχετικά με το ζήτημα του Τύπου, και παρατηρεί ότι εφόσον έδινε ρητά το δικαίωμα στον καθένα να διατυπώνει και να γνωστοποιεί τη γνώμη του, τότε οι περιορισμοί ήταν «άτοποι και ασήμαντοι». Εδώ αναφέρεται στις εξαιρέσεις που προέβλεπε ο εν λόγω νόμος, οι οποίες απαγόρευαν την προσβολή της θρησκείας, της ηθικής και των ατόμων. Τονίζει πως η αρχή της ελευθεροτυπίας δεν μπορούσε να εμποδίσει ούτε τον δημοσιογράφο, ούτε κανέναν άλλο να δημοσιεύσει τις απόψεις του, αλλά και ότι αφού ο Τύπος ήταν ελεύθερος, έπρεπε και οι εφημεριδογράφοι να είναι το ίδιο απεριόριστοι και να μην φέρουν ευθύνη για ό,τι δημοσιεύεται. Σχολιάζει, τέλος, ότι το να απειλεί κανείς τους εφημεριδογράφους είναι «μόδα», κάτι που φανερώνει την τάση της εποχής και την επιμονή των παραδοσιακών ιδεών.

Πράγματι, οι φιλελεύθερες ιδέες που προωθούσαν οι εφημερίδες δεν τους έβρισκαν όλους σύμφωνους. Ήδη από τον καιρό της Προκήρυξης των *Ελληνικών Χρονικών* και της δημοσίευσης του κειμένου του Μπένθαμ, ξεκίνησαν εντάσεις που θα συνεχίσουν να λανθάνουν ανάμεσα σε όσους εμπλέκονται στο ζήτημα του Τύπου. Πιο συγκεκριμένα, η σύγκρουση ξεκίνησε όταν ο τυπογράφος του Μεσολογγίου Παύλος Πατρίκιος, κατευθυνόμενος μάλλον από τον Μαυροκορδάτο, πρόβαλε αντιρρήσεις στην εκτύπωση του κειμένου, και προσπάθησε να το αντικαταστήσει με ένα άλλο, γραμμένο από τον Φαναριώτη πολιτικό. Ο Στάνχοπ ωστόσο επέμεινε, απειλώντας ότι θα διέκοπτε τις επαφές του με τους Έλληνες.⁹⁵ Το φυλλάδιο τελικώς εκδόθηκε, ενώ το αν ο συγγραφέας της Προκήρυξης ήταν ο ίδιος ο Στάνχοπ ή ο Μάγερ, παραμένει άγνωστο.

Στην πραγματικότητα, η συγκεκριμένη υπόθεση έχει να κάνει με τον τρόπο που η κάθε πλευρά αντιλαμβανόταν το ρόλο και τη λειτουργία των εφημερίδων. Για ανθρώπους όπως ο Λόρδος Βύρωνας και ο Μαυροκορδάτος, οι εφημερίδες έπρεπε να έχουν ενημερωτικό χαρακτήρα και να περιορίζονται στο να επιδιώκουν τη συγκίνηση της διεθνούς κοινής γνώμης για τον ελληνικό Αγώνα. Στόχος τους ήταν οι Ευρωπαίοι να μην βλέπουν την Επανάσταση ως απειλή, αλλά ως έναν θρησκευτικό και εθνικό αγώνα. Για το λόγο αυτό και οι δύο διαφωνούσαν με την απόλυτη ελευθερία του λόγου για τις ελληνικές εφημερίδες, ενώ ο Λόρδος υποστήριξε ότι τα *Ελληνικά Χρονικά* με το ριζοσπαστισμό τους προκάλεσαν πολλά κακά στην Ελλάδα. Από την άλλη, ο Στάνχοπ

⁹⁵ Stanhope, *ό.π.*, σ. 61.

και ο Μάγερ θεωρούσαν πως οι εφημερίδες έπρεπε να διαφωτίσουν τους αναγνώστες τους προωθώντας τη ριζοσπαστική φιλελεύθερη ιδεολογία.⁹⁶ Φαίνεται πως οι πρώτοι θεωρούσαν πως οι εφημερίδες αποτελούσαν ένα ακόμα διπλωματικό «όπλο» προς δικαίωση του ελληνικού Αγώνα. Οι δεύτεροι, ή τουλάχιστον ο Στάνχοπ, μάλλον ενδιαφερόταν περισσότερο για την εξάπλωση των φιλελεύθερων ιδεών, βάζοντας με τον τρόπο αυτό σε δεύτερη μοίρα την ελληνική ανεξαρτησία.

Η ρήξη αυτή δεν πήρε μεγαλύτερες διαστάσεις. Όμως προέκυψαν νέα ζητήματα, με τον Μπάιρον να απαγορεύει την κυκλοφορία του εκάστοτε φύλλου της εφημερίδας. Η μια περίπτωση είχε να κάνει με ένα δημοσίευμα σχετικά με την αλληλοϋποστήριξη μεταξύ Ελλήνων και Ούγγρων, το οποίο μιλά με θαυμασμό για τους αγώνες των τελευταίων υπέρ της ελευθερίας:

Γενναίοι Ούγκροι! Σεις γνωρίζετε καλά την ελευθερίαν και ενταύτω ηξεύρετε να τιμήσετε έθνος το οποίον μ' όλον ότι ήτο τόσους αιώνας υπό ζυγόν, σήμεραν ανέλαβε διά μιας το προπατορικόν αυτού φρόνημα και μ' απαραδειγμάτιστον γενναιότητα αγωνίζεται ν' αποκτήση το μέγα τούτο καλόν, το οποίον απολαμβάνετε.⁹⁷

Το κείμενο θεωρήθηκε επικίνδυνο, εφόσον μπορούσε να οδηγήσει στην απόδοση ανατρεπτικού χαρακτήρα στην Ελληνική Επανάσταση και να επιφέρει την οργή της Αυστρίας. Οι άλλες περιπτώσεις είχαν να κάνουν με προσωπικές επιθέσεις του συντάκτη εναντίον διαφόρων προσώπων, ανάμεσα στα οποία ήταν και ο ίδιος ο Μαυροκορδάτος και ο Θεόδωρος Νέγρης.⁹⁸ Στο δημοσίευμα που αφορά τον τελευταίο αναφέρεται ο Γεώργιος Ψύλλας, όταν θα προβληματιστεί περί της ευθύνης των εφημεριδογράφων για όσα δημοσιεύονται στις εφημερίδες, όπως είδαμε παραπάνω.

Κλείνοντας το παρόν κεφάλαιο σχετικά με την επιρροή που άσκησαν οι Βρετανοί μεταρρυθμιστές στις εφημερίδες, αξίζει να αναφερθούμε και στις οικονομικές πεποιθήσεις τους και στο πώς θέλησαν να τις διαδώσουν στην Ελλάδα. Οι μεταρρυθμιστές ενδιαφέρονταν για τη βελτίωση της οικονομίας, η οποία με τη σειρά της θα έφερνε βελτίωση σε όλους τους υπόλοιπους τομείς. Ένας επωφελής τρόπος να αναπτυχθεί η οικονομία σύμφωνα με τον Στάνχοπ, θα ήταν να αγοράσουν ξένοι

⁹⁶ Αριστείδης Χατζής, «Έλληνες και Φιλέλληνες Φιλελεύθεροι: Συμβολή στη μελέτη μιας άγνωστης σύγκρουσης», *Οι μεγάλες προσωπικότητες της Ελληνικής Επανάστασης. Ομοψυχία και διχόνοια κατά την Επανάσταση*, Αρχονταρίκι, Αθήνα 2020, σ. 353.

⁹⁷ *Ελληνικά Χρονικά*, φ. 20 (08.03.1824). Κυκλοφόρησε ξανά ως φ. 20-21 (12.03.1824).

⁹⁸ Κουμαριανού, *ό.π.*, σ. 361.

ελληνική γη. Ο εποικισμός τους θα είχε θετικά αποτελέσματα για την καλλιέργεια και τη γεωργία, αλλά και θα προωθούσε τον πολιτισμό.⁹⁹ Προς στήριξη του επιχειρήματός του, αναφέρεται στο παράδειγμα του Μεσολογγίου, όπου σύμφωνα με τον ίδιο η παρουσία 20 συμπατριωτών του είχε αλλάξει την εικόνα του τόπου.¹⁰⁰ Μάλιστα, ήταν τόσο βέβαιος για την ωφελιμότητα της εγκατάστασης ξένων στην Ελλάδα, ώστε έφτιαξε έναν κατάλογο με τις τιμές της γης και των αγαθών στην Αθήνα.¹⁰¹ Σύμφωνα, τέλος, με τον Κοραή, η συμμετοχή στην οικονομική ζωή της χώρας είτε μέσω της κατοχής γης ή μέσω της ανάπτυξης επιχειρηματικών δραστηριοτήτων έδινε στον καθένα το δικαίωμα πολιτογράφησης.¹⁰² Η αντίληψη που θέλει ως πολίτη το κάθε άτομο που συμβάλλει στην παραγωγική κίνηση της οικονομίας παραπέμπει στον κλασικό φιλελευθερισμό.

Η ανάγκη οικονομικής μεταρρύθμισης της Ελλάδας, μιμούμενη τα έθνη της Ευρώπης και ιδιαίτερα τη Γαλλία και την Αγγλία ως προς το οικονομικό τους σύστημα τονίζεται και στα *Ελληνικά Χρονικά*. Σύμφωνα με τον συντάκτη, χρειαζόταν ένα σύστημα είσπραξης των κοινών εισοδημάτων από επιστάτες της Διοίκησης που θα εξαρτώνται ο ένας από τον άλλον, ώστε να αποφεύγονται οι καταχρήσεις.¹⁰³ Όμως, συνεχίζει, για να γίνει κάτι τέτοιο έπρεπε να έρθουν ξένοι ειδήμονες που θα διδάξουν στους Έλληνες την Πολιτική Οικονομία, κάτι που θα δούμε και παρακάτω. Η παρουσία ξένων στην Ελλάδα κρίνεται ωφέλιμη και από τον *Φίλο του Νόμου*, θεωρώντας ότι αυτοί θα φέρουν τα φώτα της παιδείας και τα ενάρετα ήθη, και μπορούν να μάθουν στους Έλληνες τι σημαίνει ανεξαρτησία και ελευθερία.¹⁰⁴ Σύμφωνα, τέλος, με τα λεγόμενα του Κοραή που δημοσιεύονται στην *Εφημερίδα Αθηνών*,¹⁰⁵ ιδιαίτερη ωφέλεια θα υπήρχε στα νομικά πράγματα, με το επιχείρημα ότι οι Έλληνες δεν είχαν ακόμα ντόπιους νομοθέτες επαρκώς καταρτισμένους να χτίσουν μια έννομη πολιτεία, γεγονός που παραδέχονταν όλοι όσοι ασχολούνταν με τη συγκρότησή της. Το έθνος είχε πολλούς άξιους και ανδρείους πολεμιστές, όχι όμως σοφούς διοικητές και νομοθέτες: «Λεωνίδα και Μιλτιάδαι δεν λείπουν από το γένος μας, ως ουδ' έλειψαν από κανέν άλλο έθνος οσάκις ηθέλησε να αποκτήση ή να σώση την ελευθερίαν του.

⁹⁹ Stanhope, *ό.π.*, σ. 26.

¹⁰⁰ Στο ίδιο, σ.109.

¹⁰¹ Στο ίδιο, σ.146.

¹⁰² Κοραή, *ό.π.*, σ. 41.

¹⁰³ *Ελληνικά Χρονικά*, φ. 15 (20.02.1825).

¹⁰⁴ *Φίλος του Νόμου*, φ. 76 (05.12.1824).

¹⁰⁵ *Εφημερίς Αθηνών*, φ. 43 (21.02.1825).

Σόλωνες, Αριστείδαι, και οι τούτων όμοιοι μας λείπουν». Για αυτό θεωρούσε χρήσιμο οι Έλληνες να απευθυνθούν στα «φωτισμένα έθνη» της Ευρώπης και να καλέσουν πολιτικούς επιστήμονες, και ιδιαίτερα να τους αναζητήσουν μεταξύ των Γάλλων, των Άγγλων, ή των Αμερικάνων. Μάλιστα, θεωρούσε καλύτερο ο νομοθέτης του πολιτικού συστήματος να έρθει από τους τελευταίους, καθώς η δομή της πολιτείας τους τους προσέφερε σταθερότητα και ασφάλεια: «η βαθύτατη ειρήνη, την οποίαν απολαύει το μακάριον έθνος τούτο, αποδείχνει αναντιρρήτως όσην έλαβαν φροντίδα απ' αρχής να μην αφήσωσι τίποτε σαθρόν εις την οικοδομήν της πολιτείας των».

Γίνεται με τον τρόπο αυτό φανερή η κλίση των μορφωμένων Ελλήνων προς τη Δύση, και η προσπάθειά τους η Ελλάδα να καταστεί μια χώρα ευρωπαϊκή. Η επιθυμία αυτή δεν είχε να κάνει μόνο με ιδεολογικές προτιμήσεις, αν και οι περισσότεροι εμπλεκόμενοι στην ελληνική επαναστατική τυπογραφία θαύμαζαν τον φιλελεύθερο ευρωπαϊκό πολιτισμό. Στο κεφάλαιο που ακολουθεί θα δούμε και μια άλλη διάσταση της προώθησης των ευρωπαϊκών προτύπων, η οποία είχε να κάνει με την επιβίωση του κράτους που θα έφτιαχναν οι Έλληνες.

Κεφάλαιο 2°

Τα δυτικά πρότυπα

Είδαμε πως το Ελληνικό Κράτος αναζητούσε πρότυπα στη Δύση, ενώ δεν αποκλείονταν το ενδεχόμενο να κληθούν ξένοι για να βοηθήσουν στην οργάνωση και τον εκσυγχρονισμό του. Στο κεφάλαιο αυτό θα δούμε πως η εισαγωγή ευρωπαϊκών χαρακτηριστικών αποτέλεσε μια συνειδητή διπλωματική επιλογή των ελληνικών επαναστατικών διοικήσεων, και θα εξετάσουμε με τη βοήθεια των εντύπων το πού έψαχναν τα χαρακτηριστικά αυτά.

Πριν το 1821 δεν υπήρχε καμία εμπειρία κρατικής διοίκησης που να μπορεί να ενσωματωθεί στο υπό σύσταση κράτος. Οι ορθόδοξοι ραγιάδες δεν διέθεταν πολιτικά όργανα, ούτε γνώσεις για να χρησιμοποιήσουν.¹⁰⁶ Η μόνη τους εμπειρία ήταν η οθωμανική κατάκτηση. Βέβαια, το οθωμανικό κράτος παρείχε κατά περίπτωση αρκετή αυτονομία σε ορισμένες κοινότητες. Η Πελοπόννησος, για παράδειγμα, απολάμβανε υψηλή διοικητική αυτονομία. Οι πρόκριτοι λειτουργούσαν ως διαμεσολαβητές ανάμεσα στο λαό και την τουρκική εξουσία. Ήταν υπεύθυνοι όχι μόνο για τη διατήρηση της υποταγής των χριστιανών στο Σουλτάνο, αλλά και για θέματα εγχώρια, όπως η φορολογία και η διαχείριση των κοινοτικών υποθέσεων. Μάλιστα, συμμετείχαν σε τακτικές συνελεύσεις μαζί με τον βοεβόδα, τουρκικό αξιωματούχο υπεύθυνο για την επαρχία, έχοντας συμβουλευτικό χαρακτήρα. Παρόμοια, μια φορά το χρόνο συνέρχονταν σε συμβούλιο με τον πασά της Πελοποννήσου.¹⁰⁷ Ακόμα και έτσι όμως, αυτές οι γνώσεις δεν ήταν εφαρμόσιμες. Δεν είχαν καμία σχέση με τους νεωτερικούς θεσμούς, ενώ η Επανάσταση έκοψε κάθε σχέση με το τουρκικό παρελθόν. Ήταν φανερό ότι οι επαναστατικές διοικήσεις έπρεπε να βρουν πρότυπα αλλού.

Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός ανέδειξε τον ευρωπαϊκό πολιτισμό σε υπόδειγμα προς μίμηση για τους νέους Έλληνες. Η αρχαιολατρία των Ευρωπαίων, η πεποίθηση πως έχουν χρέος απέναντι στους Έλληνες εφόσον αυτοί προσέφεραν τις βάσεις του πολιτισμού τους, δημιούργησε σε αυτούς αισθήματα εγγύτητας με τον δυτικοευρωπαϊκό κόσμο. Καθοριστικό γεγονός για τη διαμόρφωση της ελληνικής εθνικής συνείδησης θα αποτελέσουν φυσικά οι εξελίξεις στη Γαλλία. Όπως σημειώνει

¹⁰⁶ Πιζάνιας, σ. 193.

¹⁰⁷ John Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, τ. Α', Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1985 σ. 35-38.

ο Άλκης Αγγέλου, οι Έλληνες Διαφωτιστές ένιωσαν να συμπάσχουν με τους Γάλλους, η Επανάσταση των οποίων είχε στη βάση της μια ευρεία μειονότητα που παρέσυρε τη μάζα στην ανάγκη για πολιτική αλλαγή.¹⁰⁸ Η γαλλική επιχείρηση στην Ανατολή και η παρουσία των Γάλλων στα Επτάνησα θα ενθαρρύνει τους επαναστατικούς ελληνικούς κύκλους, οι οποίοι θα αναπτύξουν επαφές με τους αντίστοιχους γαλλικούς ελπίζοντας στη συνεργασία για την ελληνική απελευθέρωση.¹⁰⁹

Από ένα ξεφύλλισμα μόνο των εφημερίδων γίνεται φανερό η αγωνία των Ελλήνων για την εικόνα που είχαν στην Ευρώπη, καθώς και η προσπάθειά τους να προσαρμοστούν στις επιταγές της. Έχοντας αυτό στο μυαλό μας, θα μπορούσαμε να εξετάσουμε τη σχέση Ελλάδας και Ευρώπης υπό το πρίσμα της συστημικής θεωρίας.¹¹⁰ Οι Έλληνες, τουλάχιστον αυτοί που συμμετείχαν άμεσα ή έμμεσα στη διαμόρφωση του νέου κράτους, ήθελαν να εισάγουν στην επαναστατημένη Ελλάδα ιδέες ευρωπαϊκές, και ένα από τα μέσα που χρησιμοποίησαν προς αυτήν την κατεύθυνση ήταν εφημερίδες με ευρωπαϊκές προδιαγραφές. Και στην Ευρώπη, όμως, η Επανάσταση προκάλεσε ενδιαφέρον. Οι ευρωπαϊκές εφημερίδες παρακολουθούσαν τις εξελίξεις στην επαναστατημένη Ελλάδα και σχολίαζαν το ελληνικό ζήτημα είτε με θετική ματιά, είτε επικριτικά. Οι επαναστάτες αντιλαμβάνονταν ότι τα μάτια της Ευρώπης ήταν στραμμένα επάνω τους. Οι εφημερίδες αναδημοσίευαν ξένα άρθρα που αναφέρονταν στον Αγώνα τους. Ακόμα και άνθρωποι περισσότερο «παραδοσιακοί», όπως ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, είχαν τη μέριμνα να μην δημιουργήσουν μια κακή εικόνα στο εξωτερικό:

Διατί θέλομε τον χαῦμό μας μονάχοι μας; Ημείς εσηκώσαμε τα ἄρματα διὰ τους Τούρκους και ἐτζι ακουσθήκαμεν εἰς την Ευρώπη, ὅτι σηκωθήκαμεν οἱ Ἕλληνες

¹⁰⁸ Άλκης Αγγέλου, *ό.π.*, σ. 62-63.

¹⁰⁹ Λούκος, *ό.π.*, σ. 15.

¹¹⁰ Μπορούμε να αντιληφθούμε την Ελλάδα και την Ευρώπη ως δύο ξεχωριστά συστήματα και να τα εξετάσουμε αναφορικά με το δίπολο Ανατολή-Δύση. Η Ελλάδα (σύστημα Β) ανήκει στην Ανατολή, και η Ευρώπη (σύστημα Α) αποτελεί την καρδιά της Δύσης. Η Ελλάδα (σύστημα Β) δέχεται ερεθίσματα από την Ευρώπη (σύστημα Α) και αντιδρά σε αυτά, προσαρμοζόμενη όμως στις ιδιαίτερες συνθήκες του περιβάλλοντός της. Οι Έλληνες, με άλλα λόγια, προσπαθούν να υιοθετήσουν στοιχεία από την ευρωπαϊκή ταυτότητα, όμως τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της δικής τους ταυτότητας έχουν ως αποτέλεσμα, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, την προσαρμογή των ευρωπαϊκών στοιχείων στα ελληνικά δεδομένα. Πιο σχηματικά, σύμφωνα με τη συστημική θεωρία: α) το σύστημα Β (Ελλάδα) παρατηρεί το σύστημα Α (Ευρώπη), β) το σύστημα Α (Ευρώπη) παρατηρεί το σύστημα Β (Ελλάδα), γ) το σύστημα Β (Ελλάδα) παρατηρεί το σύστημα Α (Ευρώπη) ως παρατηρόν το σύστημα Β (Ελλάδα), και δ) το σύστημα Β (Ελλάδα) παρατηρεί τον εαυτό του ως παρατηρούμενο από το σύστημα Α (Ευρώπη). Βλ. Πάνος Βλαγκόπουλος, «Ρητά και σιωπηρά ιστοριογραφικά μοντέλα για την ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Σκέψεις για την περίπτωση της μουσικής», *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα Ευρωπαϊκό Γεγονός*, *ό.π.*, σ. 347.

δια τους Τυράννους, και στέκεται όλη η Ευρώπη να ιδή τι πράγμα είναι τούτο. αν σκοτώσωμεν τους προεστούς θα ειπούν οι Βασιλείς, ότι τούτοι δεν εσηκώθησαν διά την ελευθερίαν, αλλά δια να σκοτωθούν συνατοίτους, και είναι κακοί άνθρωποι, Καβονάροι, και τότε εμπορούν οι Βασιλείς να βοηθήσουν τον Τούρκο και να λάβωμε ζυγόν βαρύτερον από εκείνον οπού είχαμε.¹¹¹

Την αγωνία των Ελλήνων μπορούμε να διακρίνουμε καλύτερα στα *Ελληνικά Χρονικά*:

Έλληνες! Σεις ηξεύρετε πολλά καλά, ότι η Ευρώπη σας κυττάζει με ανοικτά όμματα, και ότι το πλέον μικρόν σφάλμα σας σας γίνεται αίτιον μεγάλης δυστυχίας, όχι μόνον διότι ξεπέφτετε από την υπόληψιν των φίλων και καλοθελητών σας, αλλ' επειδή αυτά σας τα μικρότερα σφάλματα σας ετοιμάζουν πάλιν νέας αλύσους.¹¹²

Ήθελαν να αποδείξουν ότι ο πόλεμός τους δεν ήταν παράνομος, ούτε εναντίον ενός νόμιμου κυριάρχου, αλλά κατά ενός καταπιεστικού κατακτητή. Το βασικό τους επιχείρημα ήταν ακριβώς αυτό: δεν επαναστάτησαν εναντίον ενός νόμιμου βασιλιά, αλλά ενός παράνομου τυράννου και πολιτικού συστήματος που δεν μπορεί να συγκριθεί με κανένα άλλο.¹¹³ Χρησιμοποιούν μάλιστα και τη νέα «γλώσσα» των Ευρωπαίων, τη γλώσσα του Διαφωτισμού, ότι δεν υπήρξε ποτέ καμία συνθήκη, κανένα κοινωνικό συμβόλαιο με τους Μουσουλμάνους, αλλά οι τελευταίοι τους κατέλαβαν με το δικαίωμα του ισχυρότερου.¹¹⁴ Τέλος, ας σημειωθεί ότι στο Μεσολόγγι και με την καθοδήγηση του Λόρδου Βύρωνα εκδιδόταν ξενόγλωσση εφημερίδα, η *Telegrafo Greco*, αποκλειστικά για την ενημέρωση του ευρωπαϊκού κοινού. Οι ελληνικές επαναστατικές διοικήσεις σύντομα θα αρχίσουν να βλέπουν τους Έλληνες μέσα από τα μάτια των Ευρωπαίων. Ήθελαν ο ελληνικός λαός να συμπεριφέρεται ως ευρωπαϊκός, και κατέβαλαν μεγάλες προσπάθειες να μην παρεκκλίνουν από το πρότυπο αυτό. Τόσο, που Έλληνας κατέληξε να σημαίνει αυτός που πρέπει να ζει ελεύθερος ως Ευρωπαίος, και Ελλάδα ένα πολιτισμένο ευρωπαϊκό κράτος.

Τον 19^ο αιώνα η Ευρώπη ήταν ταυτισμένη με τον πολιτισμό και την ελευθερία. Ο Παναγιώτης Σούτσος, γράφοντας το 1827 στον *Φίλο του Νόμου*,¹¹⁵ υποστήριζε ότι η Ελλάδα ήταν ιδιαίτερα ευνοημένη, ούσα σε μια πλεονεκτική γεωγραφική θέση, γύρω από την οποία υπήρχαν τόσες «αποθήκες φωτών». Αν τις εκμεταλλευόταν θα μπορούσε να «καταστή μιαν ημέραν αποθήκη του εμπορίου της Ασίας, καθέδρα των

¹¹¹ Κολοκοτρώνης, *ό.π.*, σ. 75.

¹¹² *Ελληνικά Χρονικά*, φ. 92 (12.11.1824).

¹¹³ *Ελληνικά Χρονικά*, φ. 67 (16.08.1824).

¹¹⁴ *Ελληνικά Χρονικά*, φ. 69 (23.08.1824).

¹¹⁵ *Φίλος του Νόμου*, φ. 272 (28.02.1827).

φώτων της Ευρώπης». Εδώ φαίνεται πως ο Σούτσος συνδέει την εμπορική ανάπτυξη με την ελευθερία, κατά το παράδειγμα του Montesquieu.¹¹⁶ Ακολούθως, ο Φαναριώτης εκφράζει τη βεβαιότητά του πως οι Έλληνες ήταν προορισμένοι να ηγηθούν στη «μεταρρύθμιση του κόσμου», την οποία «οι δυτικοί ιερείς εμπόδισαν, και την οποίαν οι φιλόσοφοι βοηθούμενοι από την Τυπογραφίαν και Αλληλοδιδασκτικήν θέλουν εκτελέσει εις ολίγα έτη». Το γεγονός αυτό εξηγείται αποδιδόμενο στο γεωγραφικό παράγοντα, υπονοώντας πως ο άνθρωπος είναι δέσμιος του περιβάλλοντος, το οποίο επιβάλλει την ισορροπία στη φύση. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρει πως η φύση προίκισε τους ανθρώπους με τα χαρακτηριστικά που ήταν απαραίτητα για να επιβιώσουν στο έδαφος που ζούσαν. Εξηγεί πως στις περιοχές με θερμό κλίμα, η φύση έδωσε στους κατοίκους οξύνια, στις εύκρατες περιοχές έδωσε ορθή κρίση, και στις ψυχρές τη βαθύνια. Η Ελλάδα θα προοδεύσει γιατί «ενώνει τα διάφορα κλίματα, και όλα τα δώρα της φύσεως είναι χαρισμένα εις τους υιούς της ... Θέλει λάμψει μια ημέρα φωταυγής εις την Ελλάδα, καθ' ην η ελευθερία και η παιδεία θέλουν διαχύνει αφθόνως τα αγαθά».

Πέρα όμως από το ευρωπαϊκό παράδειγμα και τους νεωτερισμούς που εισήγαγε η Γαλλική Επανάσταση, υπήρχε και η αμερικανική περίπτωση. Από την εποχή της Αμερικανικής Επανάστασης και της ίδρυσης των Ηνωμένων Επαρχιών της Αμερικής, αναδύθηκε ένα νέο πρότυπο που συναγωνιζόταν την ευρωπαϊκή πρόοδο. Η εξέγερση των βρετανικών αποικιών εναντίον της μητρόπολής τους έθεσε πρώτη το ζήτημα της πολιτικής κυριαρχίας και του εξορθολογισμού, αιτήματα τα οποία εφαρμόστηκαν εμπράκτως και στο Αμερικανικό Σύνταγμα. Οι Αμερικανοί απέδειξαν επιτυχώς πως όχι μόνο η ανατροπή της παλαιάς τάξης ήταν δυνατή, αλλά και ότι το δημοκρατικό αντιπροσωπευτικό πολίτευμα ήταν εφαρμόσιμο, ενώ στην Ευρώπη κυριαρχούσε η απόλυτη μοναρχία.¹¹⁷ Για τους φιλελεύθερους και ριζοσπάστες μεταρρυθμιστές, οι ανεξάρτητες Επαρχίες της Αμερικής θα γίνουν ο νέος εκπρόσωπος του δυτικού κόσμου και της λογικής, ενώ η Ευρώπη παραμένει στείρα και πεπαλαιωμένη.¹¹⁸ Έτσι, όταν ο όρος «ρεπουμπλικανισμός» χρησιμοποιείται ως πρόταγμα, θα αναφέρεται σε ακριβώς αυτήν την αντιπροσωπευτική δημοκρατία, την Πολιτεία που στηρίζεται στη λαϊκή

¹¹⁶ Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μτφρ. Στέλλα Νικολούδη, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2009, σ. 390.

¹¹⁷ Albert Lindemann, *Ιστορία της Νεότερης Ευρώπης από το 1815 μέχρι σήμερα*, μτφρ: Γιώργος Χρηστίδης, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2014, σ. 58.

¹¹⁸ Τζουρμανά, *Βρετανοί φιλελεύθεροι*, ό.π., σ. 181.

κυριαρχία. Ωστόσο από τους εναντίους της μεταρρύθμισης, ο όρος θα γίνει μια κατηγορία για τον οπαδό της άγριας ελευθερίας.¹¹⁹

Τη σύγκριση των δύο ημισφαιρίων κάνει ο Παναγιώτης Σούτσος στον *Φίλο του Νόμου*.¹²⁰ Κινούμενος στην παραπάνω λογική, σχολιάζει ότι η Ευρώπη δεν αποκαλείται ορθώς γηραιά, αφού τα έθνη της απολαμβάνουν περιορισμένη ελευθερία, και επομένως βρίσκονται σε παιδικό ακόμα στάδιο: «Η Ευρώπη είναι παιδάριον ραχητισμένον εξ αιτίας της τροφής του». Πρόκειται για την αντίληψη που είδαμε και νωρίτερα, η οποία θέλει το έθνος σαν έναν άνθρωπο που ωριμάζει. Τροφή του είναι η ελευθερία, με την οποία μπορούν τα έθνη να γίνουν μεγάλα και δυνατά και να απολαμβάνουν δόξα. Αντίθετα, η τυραννία και η αμάθεια οδηγούν τα έθνη στην παρακμή και το θάνατο. Στα πλαίσια αυτά θεωρεί την Αμερική ένα δυνατό έθνος, τη στιγμή που ο υπόλοιπος κόσμος δεν έχει «απογαλακτιστεί» ακόμα από την τυραννία, την αμάθεια και τις προλήψεις που τη συνοδεύουν:

Η Αμερική είναι παιδάριον εύρωστον εξ αιτίας της τροφής του. Ο κόσμος όλος ακόμη είναι παιδάριον. Δεν απεγαλακτίσθη από το γάλα των προλήψεων, ακόμη δεν ελυτρώθη από τας στενάς ταινίας της τυραννίας. Τρεις αιώνες είναι μόνον αφ' ου άνοιξε τα όμματά του. Ολίγος χρόνος είναι αφ' ου εγνώρισε τα καλά της ελευθερίας, αφ' ου την ζητεί.

Ο Σούτσος εκφράζοντας το θαυμασμό του για το αμερικανικό πολίτευμα, τάσσεται δίπλα στους ριζοσπάστες διανοούμενους που ήθελαν την εφαρμογή του στην Ελλάδα, όπως για παράδειγμα τον Αναστάσιο Πολυζωΐδη και τον Βιντσέντο Γκαλίνα, οι οποίοι συμμετείχαν αμφότεροι στο διοργανισμό του Συντάγματος της Επιδάυρου. Τάσσεται, επίσης, δίπλα στους συντάκτες των επαναστατικών εφημερίδων, οι οποίοι με κάθε ευκαιρία προωθούν τα ιδανικά του ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος. Την Αμερική θαύμαζαν και οι Βρετανοί φιλελεύθεροι. Δεν ήταν λίγες οι φορές που κατηγορήθηκαν ότι έχουν ιδιοτελείς βλέψεις για την Ελλάδα. Στην κατηγορία, ιδιαίτερα, του Ιωάννη Καποδίστρια πως θέλουν να «αγγλοποιήσουν» την Ελλάδα, ο Στάνχοπ απάντησε πως θα προτιμούσε να την «αμερικανοποιήσει».¹²¹ Όταν, λοιπόν, ο Βρετανός συνταγματάρχης έλεγε πως θέλει να διδάξει στους Έλληνες το αλφάβητο της ελευθερίας,¹²² εννοούσε μάλλον το αμερικανικό σύστημα διακυβέρνησης.

¹¹⁹ Στο ίδιο, σ. 79.

¹²⁰ *Φίλος του Νόμου*, φ. 273 (04.03.1827).

¹²¹ Stanhope, *ό.π.*, σ. 12.

¹²² Τζουρμανά, *ό.π.*, σ. 66.

Την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης τα διαθέσιμα ευρωπαϊκά πρότυπα από τα οποία μπορούσε το Ελληνικό Κράτος να αντλήσει δείγματα για την πολιτειακή του οργάνωση ήταν λίγα. Με εξαίρεση την Ελβετία, όσες άλλες χώρες διέθεταν Σύνταγμα, αυτό λειτουργούσε στο πλαίσιο της Μοναρχίας. Έτσι, η Ελβετία, ούσα η πρώτη ευρωπαϊκή χώρα που είχε υιοθετήσει το αβασίλευτο πολίτευμα, προβαλλόταν συχνά από τις ελληνικές εφημερίδες ως υπόδειγμα πολιτείας. Εντόπιζαν, μάλιστα, ομοιότητες ανάμεσα στους Έλληνες και τους Ελβετούς, και συγκεκριμένα την ξένη, τυραννική εξουσία στην οποία υπόκειτο ο ελβετικός λαός. Τα *Ελληνικά Χρονικά* εξηγούν:

Ποτέ λαός δεν επολέμησε περισσότερον χρόνον και καλήτερα υπέρ της ελευθερίας του παρά τους Ελβετούς. Πριν της ανεξαρτησίας των οι Ελβετοί έζων υπό ξένην εξουσίαν ασήμαντοι διόλου, και εις μεγάλην δυστυχίαν· ... αλλά μόλις ανέλαμψεν εκεί η ελευθερία, και της ελευθερίας τα αγαθά πάραυτα ανεφάνησαν.¹²³

Και το άρθρο συνεχίζει:

Το παράδειγμα των Ελβετών, φίλοι Πατριώται, ημπορεί, αν όχι κατά πάντα, τουλάχιστον αναλογικώς να προσαρμοσθή και εις τα ειδικά μας πράγματα· υπό ξένην, και μάλιστα πολύ τυραννικωτέραν εξουσίαν ευρισκόμενοι και ημείς το πρότερον, εξούσαμεν βίον αβίωτον, και ουδέ καν να υπάρχωμεν κανείς ποτέ εφαντάζετο.¹²⁴

Έτσι, καταλήγει στην προτροπή προς τους Έλληνες να μιμηθούν τους Ελβετούς. Παρά το θαυμασμό που εκφραζόταν για το ελβετικό πολίτευμα, το σύνταγμά του παρέμενε συντηρητικό και ευνοούσε ιδιαίτερα την αριστοκρατία. Ο Ιωάννης Καποδίστριας θεωρούσε το πολίτευμα αυτό ισοδύναμο της ελευθερίας, ενώ αξίζει να σημειωθεί και η συμμετοχή του στη διοργάνωσή του.¹²⁵ Σχετικά με την συντηρητικότητα του ελβετικού συντάγματος, έχει ενδιαφέρον να επισημάνουμε ένα άρθρο της βρετανικής εφημερίδας *Morning Chronicle*, το οποίο αξιολογούσε τα ευρωπαϊκά κράτη ανάλογα με τις ελευθερίες που απολάμβαναν, και από το οποίο έλειπε η κατάταξη της Ελβετίας στα συνταγματικά κράτη.¹²⁶

Στα πλαίσια αυτά, το πολίτευμα που έμοιαζε περισσότερο από κάθε άλλο σε αυτό των Ελλήνων ήταν των Αμερικάνων. Ο Μαυροκορδάτος θεωρούσε τις Ηνωμένες

¹²³ *Ελληνικά Χρονικά*, φ. 10 (04.02.1825).

¹²⁴ Στο ίδιο, φ. 11 (07.02.1825)

¹²⁵ Χατζής, *Ο Ενδοξότερος Αγώνας*, ό.π., σ. 69-70 και 245.

¹²⁶ Στο ίδιο, σ. 476.

Επαρχίες τον κατάλληλο σύμμαχο για την Ελλάδα. Οι ομοιότητες στο πολίτευμα (αβασίλευτο αντιπροσωπευτικό σύστημα, φιλελεύθεροι θεσμοί κλπ.) δεν μπορούσαν παρά να δημιουργούν την εντύπωση ότι τα δύο κράτη αποτελούν φυσικούς συμμάχους. Τα *Ελληνικά Χρονικά* θα δημοσιεύσουν σε πανηγυρικό κλίμα ένα λόγο του Αμερικανού Προέδρου, όπου εξηγείται η λειτουργία της λαϊκής κυριαρχίας, με το σκεπτικό ότι εφόσον αυτή είναι βάση του πολιτεύματός τους, πρέπει να λαμβάνουν τα λεγόμενα των Αμερικάνων ως οδηγό. Στην ομιλία τονίζεται πως ο λαός όχι μόνο πρέπει να ενημερώνεται για τα κοινά πράγματα, αλλά και να έχει τα μέσα, δηλαδή την παιδεία, να ενεργεί για αυτά. Όσο περισσότερη ανάμειξη έχει ο λαός στα δημόσια πράγματα, τόσο καλύτερα μπορεί να κρίνει την κυβέρνησή του.¹²⁷ Βέβαια, ο Μαυροκορδάτος σκεφτόταν περισσότερο διπλωματικά: ανάμεσα στα δύο κράτη υπήρχε μεγάλη απόσταση, η οποία δεν θα μπορούσε να φέρει σε κίνδυνο την ελληνική ανεξαρτησία.¹²⁸ Για τα *Ελληνικά Χρονικά* οι Αμερικάνοι ήταν «αδελφοί από άλλο ημισφαίριο».¹²⁹ Η βασική ομοιότητα που εντόπιζε η εφημερίδα ανάμεσα στα δύο έθνη, και η οποία δημιουργούσε αυτό το αίσθημα οικειότητας, ήταν η μάχη και των δύο για να αποκτήσουν την ελευθερία τους:

Η δημόσιος έκθεσις των υπέρ της Ελλάδος φιλικών φρονημάτων του πρωτίστου υπουργού και των παραστατών των Ηνωμένων Επαρχιών, μ' όλον ότι κινεί φυσικώ τω λόγω την ευγνωμοσύνην παντός Έλληνος πατριώτου, δεν πρέπει όμως να φανή παντελώς παράδοξος, γενομένη από μέρους έθνους, το οποίον με τόσας θυσίας ηγόρασε την ελευθερίαν του, και το θαυμαστότερον, εδυνήθη να την φυλάξη και να την στερεώσει τόσον φρονίμως.¹³⁰

Τέτοιες εκδηλώσεις δεν ήταν κάτι καινούριο. Ήδη από τον Μάιο του 1821 η Μεσσηνιακή Γερουσία θα απευθύνει επιστολή με την υπογραφή του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη προς τους Αμερικάνους «από δικαίαν συμπάθειαν», εκφράζοντας επιδοκιμασία για τις αμερικανικές αρετές, οι οποίες «προσεγγίζουν» τους Έλληνες σε αυτούς ζητώντας τη συνδρομή τους στον Αγώνα. Ας μην ξεχνάμε, επίσης, την αλληλογραφία του Κοραή με τον πρώην Πρόεδρο των Ηνωμένων Πολιτειών, Τόμας Τζέφερσον. Έχει ενδιαφέρον πως την ίδια περίοδο που ο Κοραής επικοινωνεί με τον Αμερικάνο, συντάσσει και τις σημειώσεις του για το ελληνικό Σύνταγμα, όπου επισημαίνει την αρτιότητα του αμερικανικού πολιτεύματος.¹³¹ Βέβαια, στην

¹²⁷ *Ελληνικά Χρονικά*, φ.12 (09.12.1824).

¹²⁸ Χατζής, *Ο Ενδοξότερος Αγώνας*, ό.π., σ. 547.

¹²⁹ *Ελληνικά Χρονικά*, φ. 73 (12.09.1825).

¹³⁰ *Ελληνικά Χρονικά*, φ. 14 (16.02.1824).

¹³¹ Κοραής, ό.π., σ. 21.

πραγματικότητα οι αγώνες που έδωσαν οι δύο λαοί ήταν διαφορετικοί. Η Αμερικανική Επανάσταση ξεκίνησε ως αντίδραση στη φορολογική διοίκηση των Βρετανών και έπειτα εξελίχθηκε σε πόλεμο ανεξαρτησίας. Δεν πολεμούσαν εναντίον μιας αλλόθρησκης αυτοκρατορίας, ενώ είχαν το πλεονέκτημα να βρίσκονται μακριά από τη μητρόπολή τους. Οι Έλληνες, από την άλλη, βρίσκονταν πολύ κοντά στους αντιπάλους τους, γεγονός που έκανε τον Αγώνα τους περισσότερο επικίνδυνο. Βέβαια, μπόρεσαν να χρησιμοποιήσουν υπέρ τους τη διαφορά των θρησκειών και να αναδείξουν τον πόλεμό τους ως πόλεμο του πολιτισμού εναντίον της βαρβαρότητας. Εκτός των παραπάνω, η Αμερική ήταν η πρώτη δύναμη που αναγνώρισε τους Έλληνες ως εμπόλεμους, ενώ δεν ήταν λίγα τα μέλη της κυβέρνησης που προσπάθησαν να πείσουν τον Πρόεδρο Τζέιμς Μονρόε (James Monroe) να παρέμβει υπέρ των Ελλήνων.¹³² Γίνεται έτσι κατανοητό γιατί οι εφημερίδες εξέφραζαν τόσο μεγάλο θαυμασμό για τους Αμερικάνους.

Οι χώρες αυτές, λοιπόν, αποτέλεσαν για τις ελληνικές εφημερίδες τα δύο επικρατέστερα πρότυπα οργάνωσης. Σύμφωνα με τα *Ελληνικά Χρονικά*, επρόκειτο για έθνη που είχαν φτάσει στον ύψιστο βαθμό εξευγενισμού και ειρηνικής ευδαιμονίας, επειδή είχαν βασίσει τις Διοικήσεις τους στον ορθό λόγο, ο οποίος όταν κυριαρχεί σε μια Διοίκηση, αποκαλύπτει όλες τις καταχρήσεις της πολιτικής και της θρησκείας.¹³³ Υπονοείται έτσι, πως οι μη ορθολογικές Διοικήσεις δεν μπορούν να ευδαιμονήσουν, και ως τέτοιες εννοούνται οι Διοικήσεις που λειτουργούν με κρυφό και «αριστοκρατικό» τρόπο, καταπατούν δηλαδή τα συμφέροντα του λαού προς ωφέλεια μερικών μόνο ατόμων.¹³⁴ Το συμπέρασμα που εξάγεται από αυτό είναι πως ένα κράτος μπορεί να φτάσει στην ευδαιμονία μόνο όταν ικανοποιούνται τα συμφέροντα του λαού. Μπορούμε εδώ να διακρίνουμε στοιχεία της μενθιακής ιδεολογίας και του ωφελιμισμού. Αφενός, ο πολιτισμός ταυτίζεται με την ευδαιμονία, η οποία με τη σειρά της ικανοποιείται μόνο όταν εκπληρώνονται τα συμφέροντα των πολιτών. Αφετέρου, οι Διοικήσεις που ικανοποιούν τα συμφέροντα όλων των πολιτών είναι αυτές που βασίζονται στον ορθό λόγο και τη διαφάνεια.

Όσο όμως και να κοιτούσαν στη Δύση για βοήθεια, οι Έλληνες έπρεπε να βασιστούν στις δικές τους δυνάμεις για να πετύχει η αναγέννησή τους. Έπρεπε μόνοι

¹³² Χατζής, *ό.π.*

¹³³ *Ελληνικά Χρονικά*, φ.40 (17.05.1824).

¹³⁴ Στο ίδιο, φ.41 (21.05.1824).

τους να βιώσουν τη νεωτερικότητα, καθοδηγούμενοι από τις ελληνικές ηγετικές δυνάμεις. Στο σημείο αυτό έρχονται οι ελληνικές εφημερίδες.

Κεφάλαιο 3^ο

Ένα εγχειρίδιο για τους Έλληνες πολίτες

Οι Έλληνες το 1821 σηκώνοντας τα όπλα ανέτρεψαν ό,τι γνώριζαν μέχρι τότε και έθεσαν τα θεμέλια για έναν νέο κόσμο, ο οποίος νοσηματοδοτήθηκε με ένα καινούριο λεξιλόγιο, άγνωστο σ' αυτούς. Ο Πρόεδρος του Βουλευτικού, Πανούτσος Νοταράς, παραδεχόταν ότι η μεγάλη πλειοψηφία των Ελλήνων αγνοούσε τις πολιτικές ιδέες της εποχής. Από την πλειοψηφία αυτή δεν εξαιρούσε τον εαυτό του, για αυτό και ζητούσε τις συμβουλές των σοφότερων:

Είμαι υστερημένος εκείνων των πολιτικών ιδεών, τας οποίας, ανάγκη πάσα να έχει, όστις διορίζεται να προΐσταται τοςούτων σοφών ανδρών, κεκοσμημένων των περισσοτέρων αφ' όλας τας φυσικάς και επικτήτους αρετάς, οι οποίοι εκλέχθησαν από τας ελευθέρας επαρχίας της Ελλάδος, διά να φυλάξωσι τους ιερούς νόμους, και να βουλευώνται περί των συμφερόντων της παρίδος.¹³⁵

Μια σαφή εικόνα για τον κόσμο των Ελλήνων και τα όριά του σχηματίζουμε και από ένα άρθρο της *Εφημερίδος Αθηνών*, όπου περιγράφεται πως οι Έλληνες γεννημένοι σε επαρχίες «χωρισμένες η μια από την άλλη και ακοινώνητες» είχαν ως μεγαλύτερο σκοπό της ζωής τους να γίνουν προεστοί. Αυτή η στενότητα τους εμπόδιζε από το να «επεκτείνουν τα όρια του νου τους» και να αποκτήσουν τις γνώσεις για την κυβέρνηση μιας μεγαλύτερης επικράτειας.¹³⁶ Την κατάσταση αυτή δικαιολογεί ο Θεόδωρος Νέγρης, αποδίδοντάς την στην τουρκική κατάκτηση και υποστηρίζοντας πως στα προσφάτως απελευθερωμένα έθνη οι άνθρωποι είναι λογικό να μην έχουν πλήρεις γνώσεις για τη διοίκηση.¹³⁷ Ο ίδιος θα φροντίσει να σχολιάσει παράγραφο προς παράγραφο το Σύνταγμα της Επιδάουρου, διατριβή η οποία θα δημοσιευθεί στην *Εφημερίδα Αθηνών*. Την υπόσχεση ότι θα εκδοθεί ο Οργανικός Νόμος με σκέψεις και παρατηρήσεις κάνουν και τα *Ελληνικά Χρονικά*.

Βλέπουμε, λοιπόν, τις εφημερίδες να προσπαθούν να βοηθήσουν στην εξοικείωση των Ελλήνων με τη νέα πραγματικότητα, πραγματευόμενες νεωτερικές έννοιες και δημιουργώντας ένα χώρο συζήτησης για αυτές. Η συγκέντρωση της εν λόγω αρθρογραφίας θα μπορούσε να οδηγήσει στη συγκρότηση ενός πολιτικού εγχειριδίου για το νέο κόσμο. Σε αυτό κεντρική θέση κατέχει η έννοια της Ελευθερίας,

¹³⁵ *Ελληνικά Χρονικά*, φ. 91 (08.11.1824).

¹³⁶ *Εφημερίς Αθηνών*, φ. 9 (16.12.1815).

¹³⁷ Στο ίδιο, φ. 12 (11.10.1824).

αφού αν οι Έλληνες ήθελαν να ζήσουν ελεύθεροι, πρώτα από όλα θα έπρεπε να μάθουν τι ακριβώς σημαίνει αυτό. Έτσι, θα δούμε να δημοσιεύονται πολλές διατριβές με το αντικείμενο αυτό στις επαναστατικές εφημερίδες.

Την έννοια της ελευθερίας εξετάζει ένα κείμενο με υπογραφή «Β» που δημοσιεύεται στα *Ελληνικά Χρονικά*.¹³⁸ Συγγραφέας του πρέπει μάλλον να είναι ο Νεόφυτος Βάμβας, αν κρίνουμε από το γεγονός πως στη βάση της ελευθερίας τοποθετεί τη θρησκεία και την παιδεία, παρατήρηση που έχει κάνει και αλλού. Στο άρθρο του, λοιπόν, ανατρέχει στο πρόσφατο παρελθόν των Ελλήνων δίνοντας μερικά παραδείγματα αυτού που όριζε ως τυραννία, όπως η αδυναμία να αγοράσουν γη, να κτίσουν ναούς, η εξύβριση της θρησκείας τους κ.α. – με άλλα λόγια η απουσία θεμελιωδών δικαιωμάτων: ασφάλεια στην περιουσία, την πίστη και τη ζωή. Ακολουθώς, εξισώνει την ελευθερία με τη δικαιοσύνη και τους νόμους, που επιτρέπουν μια πραγματικά κοινωνική ζωή. Εξηγεί με τον τρόπο αυτό ότι ελευθερία δεν σημαίνει να ζει κανείς χωρίς κανέναν απολύτως περιορισμό, αλλά να ζει με δικαιοσύνη και νόμους, απολαμβάνοντας τα ανθρώπινα δικαιώματά του και ζώντας μια πραγματικά κοινωνική ζωή:

Είναι λοιπόν η πλέον μεγάλη ανοησία να στοχάζεται κανείς ελευθερίαν το να κάμνη ό,τι θέλει. Είναι και η πλέον μεγάλη αδικία, και καλήτερα να είπω, τυραννία. Διότι τι άλλο είναι ο τύραννος, παρά εις τοιούτος άνθρωπος, ο οποίος κάμνει, η τουλάχιστον, θέλει να κάμνη ό,τι θέλη;

Παρόμοιο ορισμό δίνει και ο Κοραΐς στο έργο του *Αδελφική Διδασκαλία*, ερμηνεύοντας την ελευθερία ως τη συμμετοχή του πολίτη στο κοινωνικό συμβόλαιο, τη δυνατότητα να κάνει ό,τι του επιτρέπουν οι νόμοι, οι οποίοι εκφράζουν τη βούληση του λαού.¹³⁹ Η επίδραση της φιλελεύθερης ιδεολογίας, σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος έχει από τη φύση του αναπαλλοτρίωτα δικαιώματα, είναι φανερή στη σκέψη και των δύο διανοούμενων. Με τη δημοσίευση τέτοιων κειμένων οι εφημερίδες ήλπιζαν να εξοικειώσουν το λαό με τη «θεωρία» της ζωής την οποία καλείτο να εφαρμόσει στην πράξη.

Στο συμπέρασμα ότι ελευθερία σημαίνει υποταγή στους νόμους και τη Διοίκηση καταλήγει και ένας πολιτικός μύθος που παρατίθεται στον *Φίλο του*

¹³⁸ *Ελληνικά Χρονικά*, φ.18 (01.03.1824), φ. 19 (05.03.1824), φ. 20 (12.03.1825).

¹³⁹ Κιτρομηλίδης, *ό.π.*, σ. 278-279.

Νόμου.¹⁴⁰ Ανήκει στον Άγγλο κληρικό Samuel Sheridan Wilson που επισκέφτηκε το 1824 την Ελλάδα. Ο μύθος έχει τη μορφή παραβολής, και συμπεραίνει ότι χωρίς νόμους και διοίκηση έρχεται η αναρχία. Η χρήση τέτοιων μεθόδων είναι ενδιαφέρουσα. Παραδοσιακοί τρόποι, όπως μια παραβολή ή ένας μύθος, αποκτούν τώρα νέο περιεχόμενο και στόχο να κάνουν κατανοητά τα νέα νοήματα στο κοινό. Αυτό δείχνει την προσήλωση των Επαναστατών στην αλλαγή των συνηθειών και την αφομοίωση του έθνους στη νέα πραγματικότητα.

Ίδιες σχεδόν παρατηρήσεις γίνονται και σε ένα κείμενο που δημοσιεύεται στον *Φίλο του Νόμου* με την υπογραφή «Σ», συντάκτης της οποίας είναι ο Φιλικός Νικόλαος Σκούφος.¹⁴¹ Σε αυτό το συμπέρασμα μας οδηγεί η παραδοχή του ίδιου το 1825 ότι τα κείμενα που φέρουν την παραπάνω υπογραφή είναι πράγματι δικά του.¹⁴² Τα κείμενα είναι πολλά και έχουν μια ποικιλία περιεχομένου. Στον *Φίλο του Νόμου* μπορούμε να βρούμε να αρθρογραφεί και ο αδερφός του, Σπυρίδωνας. Ο τελευταίος θα μεταφράσει το έργο του Emer de Vattel, όπως μαθαίνουμε από διαφήμιση της παραπάνω εφημερίδας.¹⁴³ Η έκδοση θα γίνει στο Ναύπλιο το 1825, υπό την επιστασία του Παύλου Πατρικίου. Στο έργο γίνεται λόγος για το δικαίωμα των εθνών να διοικούνται με δικούς τους νόμους.¹⁴⁴ Στη διατριβή του «Η αληθής πολιτική ελευθερία»,¹⁴⁵ ο Νικόλαος Σκούφος υποστηρίζει ότι πρόκειται για μια έννοια που όχι μόνο έχει απασχολήσει πολλούς, αλλά και στην οποία ο καθένας δίνει άλλο νόημα. Εξηγεί ότι η φυσική ελευθερία δεν πρέπει να συγχέεται με την πολιτική, να ζει ο πολίτης δηλαδή ως «ο άγριος και ακοινώνητος άνθρωπος». Η πολιτική ελευθερία ορίζεται εδώ αρνητικά: πρόκειται για το δικαίωμα του πολίτη να κάνει ό,τι δεν τον εμποδίζουν οι νόμοι.

¹⁴⁰ *Φίλος του Νόμου*, φ. 85 (05.01.1825).

¹⁴¹ Ο Νικόλαος Σκούφος (τ.18^ο αι.-1842) ήταν Σμυρνιός λόγιος και εκδότης. Σπούδασε στο Μόναχο και τη Βιέννη, βοηθούμενος οικονομικά από την Φιλόμουσο Εταιρεία, ενώ το 1818 μετέβη στο Παρίσι συνοδεύοντας τον Παναγιώτη Κοδρικά. Εκεί η μυστική αστυνομία του προσήψε «φθοροποιές επαναστατικές αρχές», ενώ ίσως να έγινε και μέλος τεκτονικών στοών. Ανέπτυξε πλούσιο μεταφραστικό έργο, ανάμεσα στο οποίο βρίσκονται τα απομνημονεύματα του Ναπολέοντα και μια ιστορία της ελληνικής φιλολογίας. Κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης, ήταν ένας από τους Έλληνες Προξένους στο Παρίσι, ενώ θα ενταχθεί στο γαλλικό κόμμα και στην αντιπολίτευση κατά του Καποδίστρια.

¹⁴² *Φίλος του Νόμου*, φ. 162 (23.11.1825).

¹⁴³ Στο ίδιο, φ. 138 (27.07.1825).

¹⁴⁴ Αλεξάνδρα Σφοίνη, *Ξένοι συγγραφείς μεταφρασμένοι στα ελληνικά (1700-1832)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2019, σ. 173.

¹⁴⁵ *Φίλος του Νόμου*, φ. 142 (10.08.1825).

Διαφορετικά, προειδοποιεί το άρθρο, στα πολιτεύματα που δεν ισχύει αυτό βασιλεύει η αναρχία, όπου «η παράλυσις του πολιτικού σώματος είναι άφευκτος».

Την ελευθερία διακρίνει σε επιμέρους είδη και ο Παναγιώτης Σούτσος σε διατριβή του που επίσης δημοσιεύεται στον *Φίλο του Νόμου*. Σύμφωνα με αυτήν, οι πέντε ελευθερίες που πρέπει να ισχύουν για να είναι ένα έθνος ελεύθερο είναι η σωματική ελευθερία, η ελευθερία των φρονημάτων, η ελευθερία έκφρασης των φρονημάτων, η ελευθερία στην περιουσία (περιουσιακά δικαιώματα), και η οικονομική ελευθερία («βιομηχανική ελευθερία»)¹⁴⁶. Με τον τρόπο αυτό σχηματίζεται το ιδανικό της ελεύθερης δημοκρατικής κοινωνίας, ενώ ενδιαφέρουσα είναι η πρόβλεψη για την ελευθερία της «βιομηχανίας», την επαγγελματική δηλαδή και οικονομική ελευθερία, η οποία δείχνει τη νεωτερική κοινωνία που εποφθαλμιούσαν οι Έλληνες. Λαμβάνοντας υπόψιν τις προϋποθέσεις αυτές, συμπεραίνουμε ότι η ελεύθερη κοινωνία δεν είναι άλλη από την φιλελεύθερη κοινωνία. Φανερές είναι επίσης οι επιρροές από το Διαφωτισμό και από τους Γάλλους Ιδεολόγους (“Idéologues”). Την ανάγκη της συνταγματικής κατοχύρωσης των παραπάνω δικαιωμάτων κρίνει ως απαραίτητη και το έργο του Φίλιππου Φουρναράκη που κυκλοφόρησε στο Παρίσι το 1825 *Δοκίμιον περί των προσωπικών ασφαλειών τας οποίας απαιτεί η σημερινή κατάστασις της πολιτικής κοινωνίας*, και το οποίο αποτελεί μετάφραση του Pierre Claude François Daunou.¹⁴⁷

Η απόκτηση, όμως, της ελευθερίας και η διατήρησή της ήταν πράγματα διαφορετικά. Δεν ήταν λίγοι αυτοί που θεωρούσαν ότι το δεύτερο ήταν πολύ δυσκολότερο από το πρώτο. Ο Παναγιώτης Νικολαΐδης θα μεταφράσει και θα δημοσιεύσει στην *Εφημερίδα Αθηνών* το σύγγραμμα του Γάλλου φιλοσόφου Αββά de Mably, ο οποίος εξέφραζε ριζοσπαστικές, για την εποχή του, απόψεις, που επηρέασαν τον Ρουσσώ και αργότερα τον Κροπότκιν. Το κείμενο τιτλοφορείται «Δικαιώματα και Καθήκοντα του Πολίτου», και χαρακτηρίζεται χρήσιμο για όσους θέλουν να ζήσουν «με ευδαιμονία στον κοινωνικό βίο».¹⁴⁸ Προλογίζοντας τη μετάφρασή του, ο Νικολαΐδης υποστηρίζει ότι οι Έλληνες δεν είναι πραγματικά ελεύθεροι γιατί υποφέρουν από τα πάθη τους. Στο κείμενο αναζητείται ο τρόπος για τη διατήρηση της ελευθερίας, αφού υποστηριχθεί πρώτα ότι τα έθνη γεννούνται ελεύθερα, αλλά δεν έχουν βρει τον τρόπο να διατηρήσουν την ελευθερία τους για πάντα. Το πρόβλημα

¹⁴⁶ Στο ίδιο, φ. 275 (10.03.1827).

¹⁴⁷ Σφοΐνη, ό.π., σ. 176.

¹⁴⁸ *Εφημερίς Αθηνών*, φ. 93-94 (29.09.1825).

εντοπίζεται στη διανομή της πολιτικής εξουσίας, η οποία δεν κατανέμεται ορθώς. Η διατήρηση και η ακμή της ελευθερίας απαιτεί να διορθώνονται τα ελαττώματα της Πολιτείας και οι ποινές να στοχεύουν στον σωφρονισμό, καθώς και να εμψυχώνονται οι αρετές. Καταλήγει, έτσι, στο ότι αυτό που χρειάζεται μια Πολιτεία είναι μια επιτροπή η οποία θα επιτηρεί την κατάσταση της κυβέρνησης και θα φροντίζει για την καλή διαγωγή της.

Όλες οι παραπάνω παρατηρήσεις αποτελούν στην ουσία μια παραλλαγή της διατύπωσης του Κοραή πως μαθήματα ελευθερίας δεν σημαίνει παρά μαθήματα δικαιοσύνης. Ο Κοραής είχε ζήσει από κοντά τη Γαλλική Επανάσταση και τον εκτροχιασμό της στην Τρομοκρατία, και υπήρξε μάρτυρας των ακροτήτων που διαπράχθηκαν στο όνομα της ελευθερίας. Η εμπειρία του αυτή τον οδήγησε στο συμπέρασμα ότι «ελευθερία χωρίς δικαιοσύνην είναι καθαρά ληστεία».¹⁴⁹ Κινούμενο στη λογική αυτή και βασιζόμενο στην ιδέα ότι ο άνθρωπος είναι ζώο κοινωνικό, ένα άρθρο που δημοσιεύεται στον *Φίλο του Νόμου*,¹⁵⁰ επιχειρηματολογεί ότι «Ελευθερία δεν υπάρχει, όπου Νόμος δεν βασιλεύει». Υποστηρίζει ότι οι ανθρώπινες κοινωνίες δεν μπορούν να λειτουργήσουν χωρίς νόμους, οι οποίοι εγγυώνται στους συμμετέχοντες την ασφάλεια των δικαιωμάτων τους. Χρειάζεται όμως και μια δύναμη που να επαγρυπνεί για την τήρηση της δικαιοσύνης, εφόσον οι άνθρωποι έχουν την τάση να παρεκκλίνουν από τον ορθό δρόμο. Με τον τρόπο αυτό προκύπτει η Διοίκηση: «Η Διοίκησης άρα χρεωστέη την γέννησιν της εις τα ελαττώματα των ανθρώπων, η δε πολιτική κοινωνία εις τας χρείας τους». Η ανάγκη υποταγής στη Διοίκηση είναι κάτι που τονίζεται πολύ συχνά από τις εφημερίδες, ειδικά την περίοδο των εμφυλίων συγκρούσεων. Αυτό δεν σημαίνει απαραίτητα ότι οι εφημεριδογράφοι συμφωνούσαν με κάθε πράξη της Διοίκησης, ούτε ότι δίσταζαν να κάνουν την κριτική τους όταν διαφωνούσαν με αυτήν. Είδαμε νωρίτερα τη διαμάχη ανάμεσα στον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο και τον Ιάκωβο Μάγερ. Απλώς, οι άνθρωποι γύρω από τις εφημερίδες γνώριζαν ότι δεν μπορούσε να υπάρξει μια πολιτικά αυτόνομη κοινωνία χωρίς μια συλλογική δύναμη που να «συγκροτεί τους κοινωνικούς θεσμούς με θεσμικούς όρους και τους εγγυάται με όρους ισχύος».¹⁵¹

¹⁴⁹ Κιτρομηλίδης, *ό.π.*, σ. 270.

¹⁵⁰ *Φίλος του Νόμου*, φ. 20 (23.05.1824).

¹⁵¹ Πιζάνιας, *ό.π.*, σ. 190.

Η Ελλάδα μπορεί να διέθετε μια ισχυρή Διοίκηση, ειδικά μετά το τέλος των εμφυλίων, όμως δεν διέθετε τη Δικαιοσύνη που θα μπορούσε να εξασφαλίσει την ελευθερία της. Για τον Κοραή αυτό ήταν το μεγαλύτερο μάθημα από όλα, το οποίο αν οι Έλληνες κατακτούσαν, θα ανάγκαζαν τους ξένους να τους αφήσουν να οργανωθούν όπως νομίζουν. Διαφορετικά, ο Κοραής φοβόταν πως η διχόνοια θα μπορούσε να δώσει αφορμή στους ξένους να πάρουν εκείνοι αποφάσεις το πολιτειακό σύστημα των Ελλήνων. Εδώ φαίνεται έντονα η ανησυχία ότι οι Έλληνες δεν είναι ικανοί να αυτοκυβερνηθούν. Πρόκειται για μια συνηθισμένη κριτική εναντίον των Ελλήνων, η οποία έγινε εντονότερη κατά τη διάρκεια των εμφύλιων συγκρούσεων. Η λειτουργία της δικαιοσύνης και η επικράτηση της νομιμότητας όχι μόνο θα εδραίωνε τη Διοίκηση στο εσωτερικό του νεοσύστατου κράτους, αλλά και θα τη νομιμοποιούσε στο εξωτερικό.

Για αυτό πολύ συχνά βλέπουμε να τονίζεται ότι η Ελλάδα πρέπει να αποκτήσει ορθό δικαστικό σύστημα. Προς αυτήν την κατεύθυνση, επισημαινόταν τακτικά η ανάγκη να οργανωθούν συστηματικά «κριτήρια», δηλαδή δικαστήρια, σε όλη την επικράτεια, ώστε να διασφαλιστεί η τήρηση και η ισότητα απέναντι στους νόμους. Για παράδειγμα, στην *Εφημερίδα Αθηνών*¹⁵² σημειώνεται: «Η ανάγκη των Κριτηρίων είναι δια κάθε μέρος του κόσμου φανερά, και μάλιστα δια την Ελλάδα, η οποία ετυραννείτο τέσσαρους αιώνας από την ανομίαν και αδικίαν». Το άρθρο, το οποίο φέρει υπογραφή «Ν. Κ.», μας δίνει στη συνέχεια μια εικόνα για την κατάσταση του δικαστικού συστήματος που ίσχυε στην Επανάσταση, χαρακτηρίζοντάς την ταπεινωτική:

Η κατάσταση, εις την οποίαν ευρίσκεται το Δικανικόν εις την Ελλάδα, ταπεινώνει, ή τουλάχιστον εμποδίζει πολύ το πνεύμα του Έλληνος Πολίτου να υψωθεί ανωτέρω, καθώς το εκαλούσεν η Πολιτική του Ύπαρξης, επειδή δικαιοσύνην και ασφάλειαν δεν ευρίσκει. Ο Καπετάνος τον παιδεύει όταν θέλη, ο Κολιτζής τον γκερεμετά, ο Έπαρχος τον δέρνει, ο Αστυνόμος τον φυλακώνει, ο Δημογέρων τον καταδικάζει, και αυτός ο ταλαίπωρος δεν γνωρίζει τι Θεόν λατρεύει. Τέτοιαν σύγχυσιν και τέτοιον κίνδυνον ίσως δεν έλαβεν ούτε εις τον καιρόν των Τούρκων.

Εδώ αποκαλύπτουμε πως δεν υπήρχαν θεσμοθετημένα όργανα, αλλά ο καθένας που είχε εξουσία μπορούσε να παιδεύει σαν ένας άτυπος δικαστής, αυθαιρεσία που παραπέμπει σε προνεωτερικές κοινωνίες και δεν άρμοζε σε ένα Κράτος Δικαίου, όπως αυτό που είχαν στο μυαλό τους να συστήσουν οι Έλληνες. Αυτό κατά ομολογία του συντάκτη προκαλούσε στο λαό μεγαλύτερη σύγχυση από όταν ήταν υπό την κυριαρχία

¹⁵² *Εφημερίς Αθηνών*, φ. 10 (04.10.1824).

των Οθωμανών, αφού είχαν ψηφιστεί νέοι νόμοι για τη λειτουργία του κράτους. Κρινόταν, λοιπόν, αναγκαίο να οργανωθεί ο θεσμός της Δικαιοσύνης, με το σχηματισμό τακτικών δικαστηρίων, την υιοθέτηση σύγχρονης νομοθεσίας, και το διορισμό καταρτισμένων και υπεύθυνων ανδρών. Επειδή όμως στην Ελλάδα ήταν δυσεύρετοι τέτοιοι άνδρες, κρινόταν αναγκαίο να εισαχθεί η διδασκαλία της νομικής επιστήμης.

Η λειτουργία της δικαιοσύνης κατά την προεπαναστατική περίοδο ήταν πραγματικά χαώδης. Το σύστημα των ορθόδοξων ραγιάδων βασιζόταν στην Εξάβιβλο του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου, μια σύνοψη των *Βασιλικών*, βυζαντινών νόμων που χρησιμοποιούνταν ευρέως στα Βαλκάνια. Ωστόσο, ο κώδικας αυτός θεωρείτο δυσνόητος και ανάρμοστος για ένα σύγχρονο ευρωπαϊκό έθνος.¹⁵³ Παράλληλα με αυτόν εφαρμοζόταν και το εθιμικό δίκαιο, σύμφωνα με το οποίο έπαιρναν αποφάσεις κατά την κρίση τους οι τοπικοί εξουσιαστικοί παράγοντες κάθε περιοχής. Τα όρια μεταξύ των δύο δικαίων ήταν ασαφή, και πολλές φορές αλληλοσυγκρουόμενα. Η κατάσταση περιπλεκόταν ακόμα περισσότερο με την ύπαρξη του οθωμανικού δικαίου, στο οποίο μπορούσαν να προσφύγουν οι ραγιάδες όταν θεωρούσαν πως δεν είχε αποδοθεί η δικαιοσύνη από τα τοπικά συστήματα.¹⁵⁴ Ήταν επομένως αναγκαίο το έθνος αποκτήσει νέους ενιαίους κώδικες νόμων πολιτικών και εγκληματικών που να εγγυώνται την ασφάλεια των πολιτών. Το Σύνταγμα της Επιδάυρου είχε προβλέψει τη δημιουργία Ανώτατου Δικαστηρίου και τη σύσταση αρμόδιων επιτροπών που θα καθόριζαν τους κώδικες με τους οποίους θα λειτουργούσαν τα δικαστήρια στην ελεύθερη Ελλάδα. Κρινόταν επίσης ωφέλιμο οι κώδικες αυτοί να ακολουθούν τα πρότυπα άλλων πολιτισμένων εθνών. Για παράδειγμα, για τις εμπορικές υποθέσεις υιοθετήθηκε ο Γαλλικός Εμπορικός Κώδικας.

Το 1823 η Β' Εθνοσυνέλευση ψήφισε νομοσχέδιο με τίτλο «Απάνθισμα των Εγκληματικών», το οποίο τέθηκε σε ισχύ τον Ιούλιο του ίδιου έτους. Επρόκειτο για το νέο ποινικό κώδικα, ο οποίος θα αποτελούσε έναν οδηγό για τους δικαστές και τακτοποιούσε νομικά ζητήματα. Χωριζόταν σε τρία μέρη που αφορούσαν στην κοινή ασφάλεια, την προσωπική ασφάλεια και την ιδιοκτησία. Ας σημειωθεί πως στην επιτροπή που ήταν υπεύθυνη για το νομοσχέδιο, υπερτερούσαν εκκλησιαστικοί άνδρες

¹⁵³ Στο ίδιο.

¹⁵⁴ Νικηφόρος Διαμαντούρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης του σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα (1821-1828)*, μτφ. Κώστας Κουρεμένος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006, σ. 189-190.

και κανέναν νομικός, γεγονός που θα υποδείκνυε την προσκόλληση σε παραδοσιακά και θρησκευτικά πρότυπα, αλλά ο νέος νόμος ήταν εντυπωσιακά φιλελεύθερος και επιεικής. Το Απάνθισμα αντικαταστάθηκε το 1834 από τον συντηρητικότερο Ποινικό Κώδικα των Βαυαρών.¹⁵⁵ Παρά τα μέτρα αυτά, η Δικαιοσύνη στην Επαναστατημένη Ελλάδα παρέμενε ένας τομέας προβληματικός. Τις δικαστικές υποθέσεις διαχειριζόταν είτε απευθείας η Διοίκηση μέσω των αρμόδιων Υπουργείων, ή έκτακτες δικαστικές επιτροπές, αφού με λίγες εξαιρέσεις δεν υπήρχαν Δικαστήρια. Η εφαρμογή ενός ενιαίου και σύγχρονου συστήματος δικαιοσύνης αποδείχθηκε δύσκολη υπόθεση. Αφενός, οι ομάδες που παραδοσιακά απένεμαν τη δικαιοσύνη δεν ήταν διατεθειμένες να χάσουν αυτό το προνόμιο τόσο απλά. Αφετέρου, ο απλός πληθυσμός δεν ήταν εξοικειωμένος με την ύπαρξη ενός μόνιμου συστήματος και αμετάκλητων αποφάσεων, ενώ το εθιμικό δίκαιο είχε πολύ ισχυρή παράδοση για να μπορέσει κανείς να το καταργήσει εύκολα.¹⁵⁶

Η απόπειρα εισαγωγής ξένων προτύπων ξεκίνησε από νωρίς. Βασική πηγή του νέου Ποινικού Κώδικα υπήρξε το έργο του Ιταλού Cesare Beccaria (1738-1794) *Περί Αμαρτημάτων και Ποινών*, μια ποινική νομοθεσία διαποτισμένη από διαφωτιστικές αρχές. Το έργο αυτό μεταφράστηκε σε πολλές γλώσσες, ανάμεσα στις οποίες ήταν και τα ελληνικά από τον Αδαμάντιο Κοραή (δύο εκδόσεις). Ο τελευταίος, θέλοντας να μειώσει τον όγκο του βιβλίου, αποφάσισε να παρέμβει στο έργο και να αφαιρέσει ορισμένες σημειώσεις, όπως για παράδειγμα του Βολταίρου, ενώ έκρινε θεμιτό να περιλάβει τις σημειώσεις του Diderot. Στο τέλος του βιβλίου προσέθεσε και τις δικές του ιδέες, ενώ φρόντισε να εξηγήσει τη νομική ορολογία και να παραπέμψει σε σχετικά αποσπάσματα Αρχαίων Ελλήνων.¹⁵⁷ Η μετάφραση του Κοραή δημοσιεύεται στην *Εφημερίδα Αθηνών* αποσπασματικά και καταλαμβάνει πολλά τεύχη. Σε αυτήν εξετάζεται η συνήθεια του βασανισμού, η οποία περιγράφεται ως σκληρή και απάνθρωπη. Εξηγώντας αυτό, διατυπώνεται η αρχή της αθωότητας μέχρι αποδείξεως του εναντίου, ότι δηλαδή κανείς δεν πρέπει να θεωρείται ένοχος μέχρι αυτό να αποφασιστεί από το δικαστήριο. Παρόμοια, υποστηρίζεται πως οι εν δυνάμει ένοχοι έχουν δικαιώματα: δεν μπορεί να τους στερηθεί η κοινή προστασία και υπεράσπιση,¹⁵⁸

¹⁵⁵ Αριστείδης Χατζής, «Ο Ποινικός Κώδικας του 1823», *Η Καθημερινή* 04.10.2020 <https://www.kathimerini.gr/opinion/561104002/o-poinikos-kodikas-toy-1823/>

¹⁵⁶ Διαμαντούρος, *ό.π.*, σ. 193.

¹⁵⁷ Σφοίνη, *ό.π.*, σ. 363.

¹⁵⁸ *Εφημερίς Αθηνών*, φ. 5 (17.09.1824).

προτάσεις πραγματικά προοδευτικές. Ακολουθώντας, εξετάζεται ορθολογικά η ωφελιμότητα των βασανιστηρίων. Το επιχείρημα είναι ότι τα βασανιστήρια κάνουν την ομολογία ανωφελή, εφόσον ο σωματικός πόνος δεν μπορεί να είναι κριτήριο της αλήθειας. Ο πόνος μπορεί να είναι τέτοιος που να αναγκάσει τον βασανιζόμενο να πει κάτι που δεν είναι αλήθεια για να πάψει να υποφέρει. Με τον τρόπο αυτό καταλήγει στο συμπέρασμα πως τα βασανιστήρια οδηγούν σε καταδίκες αθώων και πιθανόν σε απαλλαγή ενόχων.¹⁵⁹ Η συζήτηση οδηγείται στον σκοπό της ποινής. Αν ο πολιτικός σκοπός της τιμωρίας είναι ο παραδειγματισμός, τα βασανιστήρια δεν έχουν νόημα, καθώς μπορεί να τιμωρούνται και αθώοι. Έτσι, βλέπεται περισσότερο ο αθώος παρά ο ένοχος, ο οποίος κερδίζει, ενώ ο αθώος καταδικάζεται αδικώς. Εδώ ο Κοραής στέκεται κριτικά και κάνει μια προειδοποίηση, υποστηρίζοντας ότι αυτοί που αδικούνται θεωρούν πως έχουν απεριόριστα δικαιώματα, δίνοντας ως παράδειγμα τη Γαλλική Επανάσταση. Για αυτό θεωρεί πως οι φιλόσοφοι πρέπει αφενός να διδάσκουν τη δικαιοσύνη στους δυνατούς, και αφετέρου να συνετίζουν τους αδύναμους τονίζοντας ότι η αδικία δεν πρέπει να «ανακυκλώνεται, γεννώντας νέα αδικία».¹⁶⁰

Την αιτία που το Δικαστικό Σώμα δεν μπορούσε να λειτουργήσει προσπαθεί να αναδείξει ένα άρθρο στον *Φίλο του Νόμου*. Σε αυτό η Διοίκηση παρομοιάζεται με μια μηχανή που δεν μπορούσε να λειτουργήσει όχι γιατί δεν ήταν καλή, αλλά γιατί ήταν ελλιπής, εννοώντας προφανώς την ανυπαρξία της Δικαιοσύνης:

Εκτίσαμεν οίκον κατά τους υγιεστέρους κανόνας της Αρχιτεκτονικής, εις τον οποίον όλη η Ελληνική οικογένεια και έκαστον μέλος αυτής εδύνατο να ευημερή· κατοικήσαντες όμως αυτόν προτού να τον σκεπάσωμεν με στέγην και ν' ασφαλήσωμεν τας θύρας και παράθυρά του, ενοχλούμεθα φυσικώς από την βροχήν, από τον αέρα και από τους κλέπτας· μ' όλον τούτο δεν λέγομεν ότι τα δεινά ταύτα, τα οποία και τον οίκον δύνανται ν' αφανίσουν και τους ενοικούντας, είναι φυσικά αποτελέσματα της ελλείψεως της στέγης και των λοιπών αναγκαίων, αλλ' ότι η οικοδομή δεν είναι καλή. Εσυντάξαμεν ωρολόγιον έχον εντελείς τους τροχούς, έντεχνα και ακριβή τα ελατήρια και τα οριστικά του κινήματός του· απaráλλακτον τέλος πάντων με όσα άλλα δείχνουν ορθώτερον τας ώρας· δεν εβάλαμεν όμως εις αυτό είτε άλυσον, είτε σήμανδρον, είτε ωροδείκτην, και δια τούτο, μη δυνάμενοι να μάθωμεν εξ αυτού τι ώρα είναι, κατηγορούμεν το ωρολόγιον και τον κατασκευαστήν αυτού, και ζητούμεν να το αλλάξωμεν, αντί να το τελειώσωμεν με τα ελλείποντα σύνεργα, χωρίς τα οποία ούτε κανέν άλλο δύναται να δουλεύη.¹⁶¹

¹⁵⁹ Στο ίδιο, φ. 6 (20.09.1824).

¹⁶⁰ Σφοίνη, ό.π. σ. 362.

¹⁶¹ *Φίλος του Νόμου*, φ.174 (04.01.1826).

Υπενθυμίζεται πως το Σύνταγμα της Επιδαύρου είχε προβλέψει για την ύπαρξη τριών σωμάτων: του Βουλευτικού που φτιάχνει τους νόμους, του Εκτελεστικού που τους εφαρμόζει, και ενός ανεξάρτητου Δικαστικού, για να επιτηρεί τους διοικούντες και τους διοικούμενους. Όμως, εξηγείται πως το τελευταίο δεν μπορούσε να λειτουργήσει αν η Διοίκηση δεν διέθετε ορισμένα θεσμικά εργαλεία για να επιβληθεί: μια ένοπλη δύναμη για να εφαρμόζονται οι νόμοι, δηλαδή τακτικό στρατό, και δημοσιότητα στις πράξεις της. Και αν δεν λειτουργούσε ένα τμήμα της, η Διοίκηση δεν θα μπορούσε να στερεωθεί. Ο αρθρογράφος, λοιπόν, ταυτίζει τη Διοίκηση με τη νομιμότητα και υποδεικνύει ότι για να υπάρχει ένα κράτος δικαίου δεν αρκούσε μόνο η ύπαρξη δικαστηρίων και των νόμων, αλλά απαιτούνταν ορισμένα θεσμικά εργαλεία που να εξασφαλίζουν την ευνομία. Αυτά ήταν ο θεσμός της δημοσιότητας, στον οποίο είδαμε πόση βαρύτητα έδιναν οι Βρετανοί ριζοσπάστες, και η οποία θα εξασφάλιζε την αμερόληπτη εφαρμογή της δικαιοσύνης. Απαραίτητο όμως ήταν και ένα μέσο που θα εξασφάλιζε ότι το δίκαιο εφαρμόζεται. Ο μηχανισμός αυτός επιβολής ήταν ο τακτικός στρατός. Ο τακτικός στρατός ήταν ένας θεσμός ο οποίος επίσης δεν κατάφερε να λειτουργήσει κατά τη διάρκεια της Επανάστασης. Οι αιτίες για αυτό ξεδιπλώνονται σε πολλαπλά επίπεδα. Εδώ, θα αρκεστούμε απλώς να επισημάνουμε ότι αποτελούσε μια προσπάθεια εισαγωγής ενός δυτικού θεσμού, ο οποίος ερχόταν σε απόλυτη σύγκρουση με τις παραδοσιακές νοοτροπίες. Απειλούσε την επιρροή των παραδοσιακών εξουσιών και τα δίκτυα στα οποία αυτές βασιζόνταν, ενώ οι ξένοι τρόποι του προκαλούσαν καχυποψία στην ελληνική κοινωνία.

Κλείνοντας το παρόν κεφάλαιο, πρέπει να αναφερθούμε σε έναν τομέα γνώσεων με τον οποίο οι Έλληνες έρχονταν για πρώτη φορά σε επαφή, και ο οποίος θα τους έβαζε για τα καλά στην εποχή της νεωτερικότητας, την Πολιτική Οικονομία. Αυτή ήταν κατά ομολογία του *Φίλου του Νόμου* μια από τις «αναγκαιότερες» γνώσεις, η οποία απουσίαζε από την Ελλάδα. Η εφημερίδα την ορίζει ως την επιστήμη «του τίνι τρόπω παράγονται, διανέμονται και δαπανώνται τα χρήσιμα εις την πολιτικήν κοινωνίαν».¹⁶² Ήταν αδύνατο οι Έλληνες να στήσουν το κράτος τους κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα και να το φέρουν σε επαφή με τα ευρωπαϊκά έθνη, χωρίς να εξοικειωθούν με τις κατακτήσεις που είχαν γίνει στον τομέα της οικονομικής θεωρίας. Αυτές ήταν αλληλένδετες με το κίνημα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, ώστε ένας

¹⁶² *Φίλος του Νόμου*, φ. 265 (04.02.1827).

γνήσιος εκπρόσωπος της εποχής αυτής να είναι γνώριμος με τις εξελίξεις στον οικονομικό τομέα.¹⁶³ Εξάλλου, για να μπορέσουν οι Έλληνες να είναι πολιτικά ελεύθεροι, θα έπρεπε να είναι και οικονομικά αυτόνομοι.

Στο πλαίσιο αυτό και παρακινούμενος και από προσωπικό ενδιαφέρον,¹⁶⁴ ο Κοραής θα ενθαρρύνει τη μεταφορά ξένων κειμένων επί του θέματος στα ελληνικά. Το 1815 θα στείλει στον Ιάκωβο Ρώτα τη δεύτερη έκδοση του έργου του Γάλλου φιλελεύθερου οικονομολόγου Jean-Baptiste Say, *Traité d'économie politique*, σχολιάζοντας ότι η νεοφανής αυτή επιστήμη μπορεί να οδηγήσει στην ευδαιμονία των εθνών.¹⁶⁵ Το εγχείρημα θα αναλάβει ο Γεώργιος Χρυσίδης,¹⁶⁶ μεταφράζοντας το έργο του Say στα ελληνικά με τίτλο *Πολιτικής Οικονομίας Κατήχησις*. Στην ανακοίνωση της έκδοσης στον *Φίλο του Νόμου*, ο μεταφραστής αναγνωρίζει ότι στις παρούσες περιστάσεις δεν είναι δυνατή η διδασκαλία της επιστήμης στα σχολεία, αλλά και ότι οι γνώσεις αυτές είναι σημαντικές για το έθνος.¹⁶⁷ Ο ίδιος θα παραδεχθεί στον Πρόλογο της μετάφρασης ότι οι Έλληνες δεν είχαν καλλιεργήσει την Πολιτική Οικονομία, η οποία είναι επίτευγμα των νεότερων χρόνων. Θα υπογραμμίσει, ακόμα, τον κοινωνικό χαρακτήρα της επιστήμης αυτής, διευκρινίζοντας πως αφορά ολόκληρη την κοινωνία. Το μεταφρασμένο έργο θα κυκλοφορήσει έναν χρόνο αργότερα στην Αίγινα και θα αφιερωθεί στον Ιωάννη Καποδίστρια.¹⁶⁸ Έχει ενδιαφέρον ότι ο Χρυσίδης επικοινωνήσει με τον συγγραφέα του πρωτότυπου έργου, στέλνοντάς του ένα αντίτυπο της μετάφρασης. Ο Say θα απαντήσει ευχόμενος στους Έλληνες να πετύχουν στη σύσταση μιας οικονομικά ευημερούσας κοινωνίας, η οποία θα βασίζεται στη βιομηχανία και το εμπόριο με την Ευρώπη.¹⁶⁹

Τον όρο της Πολιτικής Οικονομίας πραγματεύεται και ο Παναγιώτης Σούτσος στη διατριβή του που δημοσιεύεται στον *Φίλο του Νόμου*, «Ηθική και Πολιτική Μεταρρύθμισις». Την ορίζει ως την επιστήμη με την οποία κανείς μαθαίνει πώς

¹⁶³ Άλκης Αγγέλου, «Ιχνηλατήσεις Πολιτικής Οικονομίας στο χώρο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού (Προσχέδιο δοκιμίου)», *Ο Ερασιστής* 19 (1993), σ. 67.

¹⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 96-97.

¹⁶⁵ Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, «Ο Σπυρίδων Βαλέτας και η μετάφραση της *Πολιτικής Οικονομίας* του J.B. Say», *Μελέτες στη Μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη*, ΕΜΝΕ παράρτημα του περιοδικού «Μνήμων» αρ. 9, Αθήνα 1994, σ. 107.

¹⁶⁶ Ο Γεώργιος Χρυσίδης γεννήθηκε το 1799 στην Χαλκιδική και υπήρξε μαθητής της Σχολής της Χίου. Στην Επανάστατημένη Ελλάδα υπηρέτησε σε διάφορες θέσεις, ενώ συνεργάστηκε και με τις εφημερίδες της περιόδου.

¹⁶⁷ *Φίλος του Νόμου*, φ. 265 (04.02.1827).

¹⁶⁸ Σφοίνη, *ό.π.*, σ. 236.

¹⁶⁹ Σκλαβενίτης, *ό.π.*, σ. 131-132.

«γεννώνται, ... μοιράζονται ... ξοδεύονται και πρέπει να ξοδεύονται τα χρήματα του έθνους». Την κατατάσσει στον κλάδο της πολιτικής, δίπλα στη νομική, τη στατιστική και την αριθμητική πολιτική, ενώ αναφέρει πως στόχος της είναι η ευδαιμονία του έθνους στο εσωτερικό.¹⁷⁰ Θέλοντας να αναδείξει τη σημασία της Πολιτικής Οικονομίας, χαρακτηρίζει τον πλούτο ως πηγή των φώτων, της δύναμης και της ευδαιμονίας κάθε έθνους:

Αυτός έφερε τα έθνη από την εσχάτην βαρβαρότητα εις την σημερινήν κατάστασιν. Και παρατηρήσατε. Όπου ο πλούτος είναι δυσαπόκτητος, εκεί και τα φώτα ήργησαν ν' ανάψωσι. Εις τα θερμά κλίματα είναι ευαπόκτητος, και εις τα θερμά κλίματα προ όλων των άλλων τα έθνη εφωτίσθησαν.¹⁷¹

Γίνεται έτσι κατανοητό γιατί είναι κρίσιμη η προσεκτική διαχείρισή του. Επισημαίνει ότι το ελληνικό έθνος είναι από τη φύση του προορισμένο να γίνει το πλουσιότερο στη γη, αν ένας «φιλελεύθερος διοικητής» φροντίσει για τη γεωργία, τις τέχνες και το εμπόριο.¹⁷² Η αναφορά στη γεωργική δραστηριότητα παραπέμπει στην κοραϊκή σκέψη, για την οποία η γεωργία αποτελεί τη βάση μιας φιλελεύθερης πολιτείας. Έμπνευση για την αντίληψη αυτή αποτελεί η φυσιοκρατική θεωρία, σύμφωνα με την οποία από τη γη πηγάζει ο πλούτος και κάθε οικονομική αξία.¹⁷³ Η φιλελεύθερη διαχείρισή της, όπως υποστηρίζει ο Σούτσος, μπορεί να οδηγήσει στην οικονομική άνθιση της χώρας.

Πιο συγκεκριμένα, ο Σούτσος αναζητά τρόπους για την ανάπτυξη των ελληνικών οικονομικών δραστηριοτήτων. Οι προτάσεις του για τη γεωργία, τη χειροτεχνία και το εμπόριο, οι οποίες βασίζονται σε ευρωπαϊκά παραδείγματα, εμπίπτουν στην κλασική φιλελεύθερη ιδεολογία. Για παράδειγμα, αναφορικά με τη γεωργία προτείνει την ελεύθερη εξαγωγή προϊόντων, την απουσία φορολογίας για τους γεωργούς, τη δημιουργία γεωργικών σχολών κ.α. Ακολουθως, γίνονται αντίστοιχες προτάσεις ενίσχυσης της ελληνικής χειροτεχνίας και του εμπορίου, όπως η ελευθερία του εξωτερικού και του εσωτερικού εμπορίου, και η ύπαρξη κατάλληλων υποδομών.¹⁷⁴ Με άλλα λόγια, ο Σούτσος προσπαθεί να εξαλείψει κάθε εμπόδιο στην ανάπτυξη των οικονομικών τομέων, ώστε να επιτευχθεί η πρόοδος και η ευημερία του έθνους. Ο Συντάκτης του *Φίλου του Νόμου* αποκαλεί τη διατριβή σπουδαία, εκφράζει όμως και

¹⁷⁰ *Φίλος του Νόμου*, φ. 278 (21.03.1827).

¹⁷¹ Στο ίδιο, φ. 279 (25.03.1827).

¹⁷² Στο ίδιο, φ. 281 (01.04.1827).

¹⁷³ Κοραής, *ό.π.*, σ. 43-44.

¹⁷⁴ *Φίλος του Νόμου*, φ. 282 (08.04.1827).

κάποιες ενστάσεις στις προτάσεις του Σούτσου, σχολιάζοντας ότι τα μέτρα αυτά μπορεί μεν να εφαρμόζονται από όσους ασχολούνται με την Πολιτική Οικονομία στην Ευρώπη, αλλά στην Ελλάδα αυτό που χρειάζεται κάθε κλάδος για να αναπτυχθεί είναι πρώτα απ' όλα η ασφάλεια, η οποία δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς την ευνομία. Αναφέρεται ιδιαίτερα στο «απαγορευτικό σύστημα», ότι δηλαδή στην Ευρώπη δεν κατασκευάζονται ξένα χειροτεχνήματα, και στην ανάγκη απαγόρευσης της εξαγωγής πρώτων υλών. Εξηγεί πως στην ελληνική περίπτωση, αν αποκλειστούν τα ξένα εμπορεύματα, οι τεχνίτες δεν θα συναγωνίζονται για να τελειοποιήσουν τα προϊόντα τους συγκρίνοντάς με αυτά, και η πρόοδος θα γίνεται με πολύ αργά βήματα. Από την άλλη, αν απαγορευθεί η εξαγωγή των πρώτων υλών, η ζήτηση και επομένως η τιμή τους θα πέσει τόσο, ώστε ο γεωργός να μην ανταμείβεται για τους κόπους του. Αυτό, εξάλλου, σύμφωνα με τον ίδιο τον Σούτσο θα ήταν καταστροφικό για τη γεωργία. Καταλήγει στο ότι όπως χρειάζονται οι άνθρωποι ελευθερία για να ευτυχίσουν, το ίδιο συμβαίνει και με τις τέχνες.¹⁷⁵

Βλέπουμε, λοιπόν, να αναζητούνται οι ωφελιμότεροι κανόνες για τη λειτουργία της ελληνικής αγοράς, παίρνοντας ως παράδειγμα τα πολιτισμένα έθνη, και προσπαθώντας να προσαρμοστεί η ελληνική πραγματικότητα στις νέες θεωρίες. Οι αναζητήσεις αυτές συμφωνούν με τις πεποιθήσεις των Βρετανών μεταρρυθμιστών πως η νέα Πολιτεία θα πρέπει να φροντίζει για την αστική ανάπτυξη και τη διεύρυνση των εμπορευματικών και καπιταλιστικών δραστηριοτήτων.¹⁷⁶ Ας καταγραφεί και η προσπάθεια του Σκώτου Φιλέλληνα Εδουάρδου Μάσον (Edward Masson, 1799-1873), ο οποίος το 1826 θέλοντας να διαδώσει τις νέες γνώσεις στην Ελλάδα, παρέδιδε στο Ναύπλιο δωρεάν μαθήματα Πολιτικής Οικονομίας.¹⁷⁷

Τα εγχειρήματα αυτά εντάσσονται στο ευρύτερο αίτημα για πρόοδο και εκσυγχρονισμό της ελληνικής Πολιτείας, και φανερώνουν την επιμονή των ανθρώπων της εποχής να αποκτήσουν οι Έλληνες έναν τρόπο ζωής ανάλογο του ευρωπαϊκού. Επρόκειτο για μια δύσκολη «αποστολή», αφού προσπαθούσαν να εισάγουν κάτι νέο και ξένο σε μια κοινωνία παραδοσιακή. Το δυσκολότερο, όμως, ήταν ότι κάθε απόπειρα εισαγωγής ενός νέου θεσμού ερχόταν σε σύγκρουση με συμφέροντα που δύσκολα μπορούσαν να παρακαμφθούν. Αυτό που έπρεπε να γίνει ήταν οι Έλληνες να

¹⁷⁵ *Φίλος του Νόμου*, φ. 283 (11.04.1827).

¹⁷⁶ Τζουρμανά, *Βρετανοί Φιλελεύθεροι*, ό.π., σ. 401.

¹⁷⁷ Σκλαβενίτης, ό.π., σ. 129.

υιοθετήσουν μια εντελώς νέα ταυτότητα που να υπερνικήσει τις πατροπαράδοτες συνήθειες και να είναι πιο δεκτική στο νεωτερικό κόσμο.

Κεφάλαιο 4^ο

Η νέα ελληνική ταυτότητα

Όπως είδαμε, από τη στιγμή που ήθελαν να δημιουργήσουν ένα κράτος προσαρμοσμένο στα πρότυπα του δυτικού κόσμου, οι Έλληνες έπρεπε να μάθουν να ζουν και να αντιλαμβάνονται τους εαυτούς τους ως πολίτες ενός σύγχρονου δυτικοευρωπαϊκού έθνους. Κλήθηκαν, δηλαδή, να υιοθετήσουν μια νέα ταυτότητα, αυτή του νεωτερικού πολίτη.

Η εισαγωγή νεωτερικών στοιχείων δεν σήμαινε την εξάλειψη των παραδοσιακών, εφόσον κάτι τέτοιο απαιτεί χρόνο και δεν συμβαίνει αυτόματα. Αντίθετα, η αφομοίωση των νέων ιδεών από μια κοινωνία παραδοσιακή, σαν την ελληνική, θα οδηγήσει στο συγκερασμό αντιφατικών εννοιών και παραδόσεων. Για να αφομοιωθεί το νέο από το παλιό, θα πρέπει πρώτα να συνυπάρξουν. Εξάλλου, η συνύπαρξη αυτή ήταν κάτι που εξυπηρετούσε τις επιδιώξεις των Ελλήνων. Απευθύνονταν στο λαό με έννοιες και σύμβολα που κατανοούσε, ενώ με τον τρόπο αυτό επικαλούνταν ταυτόχρονα τη βοήθεια δύο στρατοπέδων: τόσο των φιλελεύθερων και προοδευτικών, όσο και των περισσότερο συντηρητικών, που συγκινούνταν από τη μάχη του Χριστιανισμού απέναντι στους Μουσουλμάνους. Παράλληλα, η ισορροπία των πραγμάτων μεταβαλλόταν, χωρίς όμως να προσβάλλονται οι θεμελιακές βάσεις του ελληνικού κόσμου.¹⁷⁸

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η μεταβολή της αντίληψης για τη Θεία Πρόνοια. Κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, οι Έλληνες δικαιολογούσαν την κατάρκτηση θεωρώντας ότι ήταν η τιμωρία που τους επέβαλε ο Θεός για την προσέγγιση της Δύσης, μεριμνώντας να παραμείνουν πιστοί στο ορθόδοξο δόγμα. Η Θεία Πρόνοια ήθελε οι Έλληνες να υπομείνουν τον τουρκικό ζυγό για να εξαγνιστούν από τις αμαρτίες τους. Τέτοιες αντιλήψεις εξέφραζε και το αντεπαναστατικό κείμενο που τυπώθηκε το 1790 στο πατριαρχικό τυπογραφείο της Κωνσταντινούπολης, και το οποίο αποδίδεται στον Άνθιμο Ιεροσολύμων, με τίτλο *Διδασκαλία Πατρική*. Πάντως, με την έκρηξη της Επανάστασης, η αντίληψη αυτή θα αλλάξει. Η Θεία Πρόνοια θα εξακολουθεί να καθοδηγεί τους Έλληνες, αλλά τώρα υπερασπιζόμενη τα δικαιώματα

¹⁷⁸ Νίκος Θεοτοκάς - Νίκος Κοραρίδης, *Η οικονομία της βίας. Παραδοσιακές και νεωτερικές εξουσίες στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, σ. 17-18.

και την ελευθερία τους, και φροντίζοντας για την κάθε τους επιτυχία. Η αλλαγή αυτή φαίνεται για παράδειγμα στα *Ελληνικά Χρονικά*, όπου κάθε πολίτης καλείται να «υψώση χείρας εις Ουρανόν προς δοξολογίαν του Θεού των δυνάμεων, όστις ωδήγησεν ήδη ευτυχώς εις σωτηρίας και γαλήνης λιμένα της Ελληνικής πολιτείας το σκάφος». ¹⁷⁹ Τώρα για να φανούν οι Έλληνες άξιοι του θείου σχεδίου, έπρεπε να σηκώσουν τα όπλα ενάντια στο σύστημα της «τουρκικής ανομίας και αδικίας». ¹⁸⁰ Τέτοιες αντιλήψεις προωθούσε η Διοίκηση, γνωρίζοντας ότι απευθυνόταν σε ένα κοινό παραδοσιακό που για να δώσει νόημα στη νέα πραγματικότητα έπρεπε να ανατρέξει σε παλιές ιδέες.

Η εργαλειοποίηση της θρησκείας γινόταν πιο εύκολη, εφόσον ο φιλελευθερισμός είχε βάσεις χριστιανικές, έχοντας ως πηγή του την ιδέα της ελεύθερης βούλησης όπως αποτυπώνεται στην χριστιανική θεωρία. Σύμφωνα με αυτήν, ο άνθρωπος επιλέγει ο ίδιος την πορεία του και για αυτό είναι υπόλογος απέναντι στο Θεό, από τον οποίο έχει λάβει τα φυσικά του δικαιώματα. Υιοθετώντας τη γραμμή αυτή, οι εφημερίδες χρησιμοποιούν την χριστιανική ορολογία για να γνωρίσουν τις ιδέες του φιλελευθερισμού στους Έλληνες. Ο Ορθός Λόγος παρουσιάζεται ως το δώρο του Θεού στον άνθρωπο, και το Ευαγγέλιο ως ο «πραγματικός κώδικας πολιτικής και ηθικής». ¹⁸¹ Τονίζεται, ακόμα, πως αν κανείς φροντίζει να ακολουθεί τη λογική, τότε λειτουργεί σύμφωνα με τις επιταγές του Θεού: «Περιπατούντες λοιπόν την ορθήν του λογικού οδόν, εις αυτάς του θεού τα διαταγάς περιπατώμεν». ¹⁸² Παρόμοια, η σύσταση της διοίκησης εξηγείται με θρησκευτικούς όρους. Σημειώνεται πως όπως όλα τα όντα έλαβαν από το Θεό νόμους στους οποίους υποτάσσονται, το ίδιο συμβαίνει και με τον άνθρωπο. ¹⁸³ Όχι μόνο αυτό, αλλά η Διοίκηση έχει στο πλευρό της το Θεό, με τη βοήθεια του οποίου κατάφερε να υπερισχύσει έναντι των εχθρών της. ¹⁸⁴ Ο Θεόδωρος Νέγρης, ερμηνεύοντας το αναθεωρημένο Σύνταγμα της Επιδάουρου, υπενθυμίζει πως ο Θεός έπλασε όλους τους ανθρώπους ίσους, κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσή του, ¹⁸⁵ υπερασπιζόμενος έτσι την ισονομία και υποστηρίζοντας ότι η ανισότητα δεν αρμόζει

¹⁷⁹ *Ελληνικά Χρονικά*, φ. 53 (02.07.1824).

¹⁸⁰ Στο ίδιο, φ. 1 (03.01.1825).

¹⁸¹ *Εφημερίς Αθηνών*, φ. 42 (18.02.1825).

¹⁸² *Ελληνικά Χρονικά*, φ. 40 (17.05.1824).

¹⁸³ *Φίλος του Νόμου*, φ. 275 (10.03.1827).

¹⁸⁴ *Ελληνικά Χρονικά*, φ. 53 (02.07.1824).

¹⁸⁵ *Εφημερίς Αθηνών* φ. 26, (29.11.1824).

στον χριστιανισμό. Ο Παναγιώτης Σούτσος, πάλι, γράφοντας στον *Φίλο του Νόμου*,¹⁸⁶ χαρακτηρίζει τον Χριστό ως τον «πρώτο Δημοκράτη της γης», και το Ευαγγέλιο ως τον καλύτερο νομοθετικό κώδικα του κόσμου. Η ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία και η δημοκρατία ταυτίζονται. Έτσι, καταλήγει στο ότι η θρησκεία μπορεί να βοηθήσει στη σύσταση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Βλέπουμε, λοιπόν, πως οι νέες κατακτήσεις και εξελίξεις που συμβαίνουν πλαισιώνονται με το πέπλο της ορθοδοξίας ώστε να γίνουν ευκολότερα αποδεκτές και κατανοητές στους ευρείς πληθυσμούς.

Η αλήθεια είναι πως η Επανάσταση παραλίγο να διαρρήξει τη θρησκευτική συγκρότηση των Ελλήνων. Το νέο κράτος όχι μόνο αποκόπηκε από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, αλλά και υιοθέτησε μια ιδεολογία που πήγαινε κόντρα στην οικουμενικότητα της ορθοδοξίας. Η Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας καλούσε για ανεξίθρησκεία και εκκοσμίκευση. Πολύ περισσότερο η ορθοδοξία των Ελλήνων κινδύνευσε όταν το 1822 και με πρωτοβουλία του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, ο Παλαιών Πατρών Γερμανός ανέλαβε την αποστολή να προσεγγίσει τον Πάπα σε μια αναζήτηση συμμαχίας με αντάλλαγμα την ενσωμάτωση της Ελληνικής Εκκλησίας στη Ρωμαιοκαθολική.¹⁸⁷ Αν και η αποστολή απέτυχε, αυτή παραμένει σημαντικό γεγονός που φανερώνει την προθυμία των Ελλήνων να χρησιμοποιήσουν κάθε μέσο για να στερεώσουν την Επανάστασή τους. Παρόλα αυτά, η θρησκεία συνέχιζε να παίζει έναν πολύ σημαντικό ρόλο στη νέα ελληνική ταυτότητα. Σύμφωνα με ένα κείμενο που δημοσιεύθηκε στον *Φίλο του Νόμου*,¹⁸⁸ η θρησκεία αποτελούσε τον ισχυρότερο θεσμό της κοινωνίας. Για τους Έλληνες αυτό ίσχυε ακόμα περισσότερο, εφόσον μέσω αυτής διαφυλάχθηκε η πατρογονική τους γλώσσα. Παρόμοια παρατήρηση κάνει στα *Ελληνικά Χρονικά* και ο Νεόφυτος Βάμβας, ο οποίος βάζει τη θρησκεία δίπλα στην παιδεία ως βασικά εφόδια του ανθρώπου κατά της διαφθοράς. Ωστόσο, δεν μιλούσε για μια Εκκλησία όπως την γνώριζαν μέχρι τότε. Στο κλίμα του αντικληρικαλισμού του Διαφωτισμού του 19^{ου} αιώνα και της κριτικής στη διαφθορά της οργανωμένης Εκκλησίας,¹⁸⁹ ο Βάμβας υποστήριζε την ανάγκη για ένα θεσμό μεταρρυθμισμένο, εξορθολογισμένο, και απαλλαγμένο από δεισιδαιμονίες και πρακτικές που δεν έχουν σχέση με την καθαρή και αγνή πίστη, όπως για παράδειγμα η σιμωνία. Για αυτό πρότεινε, ανάμεσα σε άλλα, να αναδεικνύονται ιερείς με παιδεία και ευσέβεια, να

¹⁸⁶ *Φίλος του Νόμου*, φ. 276 (14.03.1827).

¹⁸⁷ Χατζής, *Ο Ενδοξότερος Αγώνας*, ό.π., σ. 542.

¹⁸⁸ *Φίλος του Νόμου*, φ. 244 (17.09.1826).

¹⁸⁹ Πασχάλης Κιτρομηλίδης, ό.π., σ. 379.

τεθούν προϋποθέσεις για τη συμμετοχή στον κλήρο, και να διδάσκονται ως ιερά τα χρέη του πολίτη απέναντι στην πατρίδα.¹⁹⁰ Τέλος, στα πλαίσια αυτά είναι ενδιαφέρουσα η πρόταση να συγκεντρωθούν οι νόμοι σε μικρά βιβλία τα οποία να διαβάζονται στις εκκλησίες.¹⁹¹

Γνωρίζοντας τη βαθιά σύνδεση του χριστιανισμού με την ελληνική ταυτότητα, η ελληνική επαναστατική ηγεσία αποφάσισε να εκμεταλλευθεί τη θρησκευτική πίστη ως εργαλείο για τον προσδιορισμό της νέας ελληνικής ταυτότητας. Το Σύνταγμα της Επιδαύρου όριζε ως επικρατούσα θρησκεία τον ορθόδοξο Χριστιανισμό και ως Έλληνα πολίτη όποιον πιστεύει στο Θεό, αποκλείοντας τα άλλα θρησκευόμενα από την ελληνική πολιτική ζωή. Απέναντι στην τακτική αυτή εκφράστηκαν αντιρρήσεις από πολλούς διανοούμενους, όπως ο Μπένθαμ, ο Κοραής, και ο Αλερίνο Πάλμα. Ο Μπένθαμ διαφωνούσε με τη μη συμπερίληψη των αλλόθρησκων πληθυσμών, θεωρώντας πως δεν εξυπηρετούσε τη μεγαλύτερη ωφέλεια των Ελλήνων. Αντίθετα, υποστήριζε πως αυτό θα τους έβαζε σε μια θέση μόνιμου κινδύνου, εφόσον θα έπρεπε να είναι σε επιφυλακή για μια αντεπανάσταση των αποκλεισμένων από τα δικαιώματα πληθυσμών. Αν όμως οι μη χριστιανοί είχαν πολιτικά δικαιώματα, τότε θα υπήρχε μεγαλύτερη ασφάλεια και αρμονία, με την ελληνική πολιτική ζωή να βρίσκει συμμάχους ανάμεσα σε όλους τους πληθυσμούς.¹⁹² Στο σημείο αυτό ας προσθέσουμε ότι ο Βρετανός φιλόσοφος διαφωνούσε γενικά με τους αποκλεισμούς από τα πολιτικά δικαιώματα. Έτσι, προέκρινε τη συμμετοχή στη δημόσια ζωή τόσο των νεαρών ανδρών, όσο και των γυναικών.¹⁹³

Την περίοδο αυτή κυκλοφορεί ένα έργο με τίτλο *Κατήχισις πολιτική εις χρήσιν των Ελλήνων*, συγγραφέας του οποίου είναι ο Ιταλός Φιλέλληνας Κόμης Αλερίνο Πάλμα.¹⁹⁴ Το κείμενο γράφτηκε το 1824, υπό την απειλή της δεύτερης φάσης του

¹⁹⁰ *Ελληνικά Χρονικά*, φ. 24 (22.03.1824).

¹⁹¹ Στο ίδιο, φ. 11 (06.02.1824).

¹⁹² Τζουρμανά, *Βρετανοί Φιλελεύθεροι και Ριζοσπάστες Μεταρρυθμιστές*, ό.π., σ. 95.

¹⁹³ Στο ίδιο, σ. 436.

¹⁹⁴ Ακόμα ένας «επαγγελματίας επαναστάτης», ο Alerino Palma γεννήθηκε το 1776 σε εύπορη ιταλική οικογένεια, απαρνήθηκε τους τίτλους του και πήρε μέρος στα επαναστατικά κινήματα της δεκαετίας του 1820 στην Ιταλία και την Ισπανία. Μετά την καταστολή τους κατέφυγε στην Αγγλία, όπου ενεπλάκη στα φιλελληνικά δίκτυα. Το 1824 ταξίδεψε στην Ελλάδα αρχικά ως μέλος της αγγλικής επιτροπής για την παραχώρηση του ελληνικού δανείου. Ενδιαφέρθηκε για τη συγκρότηση των θεσμών του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, και ιδιαίτερα για τον τομέα της δικαιοσύνης. Μετά την Επανάσταση, ο Πάλμα θα εγκατασταθεί μόνιμα στην Ελλάδα και θα προσφέρει τις υπηρεσίες του στον δικαστικό κλάδο. Έζησε στην Ελλάδα μέχρι το τέλος της ζωής του το 1851. Βλ. Γεώργιος Μακρυγιάννης, *Ο ιταλικός φιλελληνισμός την εποχή της ελληνικής επανάστασης και της οικοδόμησης του ελληνικού κράτους*:

ελληνικού εμφυλίου πολέμου. Έχει τη μορφή ερωτοαποκρίσεων και σχολιάζει τις διατάξεις του Προσωρινού Πολιτεύματος. Σκοπός του ήταν να καταρτίσει θεωρητικά τους Έλληνες στις πολιτειακές αρχές του κράτους τους.¹⁹⁵ Η δομή και ο προσανατολισμός του θυμίζουν το είδος των δημοκρατικών κατηχήσεων, διαλογικών δηλαδή κειμένων που πραγματεύονταν θεμελιώδεις έννοιες σχετικές με το δημοκρατικό πολίτευμα με στόχο να βοηθήσουν τις μάζες να τις αφομοιώσουν.¹⁹⁶ Αποσπάσματά του δημοσιεύονται στον *Φίλο του Νόμου*, ο συντάκτης του οποίου φαίνεται πως παρακίνησε τον Πάλμα στο συγγραφικό αυτό εγχείρημα.¹⁹⁷ Ο Κιάππε αναδεικνύει το έργο στην εφημερίδα του ως ένα ωφέλιμο για τους Έλληνες σύγγραμμα, εφόσον με αυτό θα μπορούσε ο καθένας να γνωρίσει τα δικαιώματά του και τα χρέη του, και να γίνει άξιος των αγαθών της ανεξαρτησίας.¹⁹⁸ Σε αυτό, ο Πάλμα αναδεικνύει μια άλλη διάσταση της συμπερίληψης των μη χριστιανών, υποστηρίζοντας ότι πέρα από το γεγονός ότι η ανοχή προς τις άλλες θρησκείες ταιριάζει στο χριστιανικό πνεύμα, οι ετερόθρησκοι θα μπορούσαν σε βάθος χρόνου να ασπαστούν τον χριστιανισμό. Βρίσκει όμως και πρακτικούς λόγους, παρατηρώντας ότι ο δεσποτισμός και η δουλεία είχαν μειώσει τον ελληνικό πληθυσμό, με αποτέλεσμα η χώρα να έχει ανάγκη τόσο από Έλληνες, όσο και από Ευρωπαίους, Αμερικανούς ή Ασιάτες:

Η Ελλάς κατήντησεν ολιγάνθρωπος, διότι η δουλεία και ο δεσποτισμός ποτέ δεν εγέννησαν αύξησιν, αλλά μάλιστα ελάττωσιν του λαού. Αυτή έχει χρείαν της συρροής όλων των Ελλήνων, των διεσπαρμένων εις την Ασίαν, και την Ευρώπην και όλων των Ευρωπαίων, Ασιανών, ή Αμερικανών, όσοι θελήσουν ελθόντες να κατοικήσωσιν εις αυτήν, και να ωφεληθώσιν από του κλίματος την τερπνότητα, και του εδάφους την ευφορίαν.¹⁹⁹

Η ανοχή προς τις άλλες θρησκείες θα τους έδινε ένα παραπάνω κίνητρο για να μετοικήσουν στην Ελλάδα. Την ολιγανθρωπία της Ελλάδας παρατηρούσε και ο Θεόδωρος Νέγρης, εντοπίζοντας και πρακτικά προβλήματα:

Το Έθνος μας έχει ανάγκην από πολλούς κατοίκους. Η Πελοπόννησος ημπορεί να θρέψη με ευκολίαν πέντε μυλλιόνια ανθρώπους, και δεν έχει περισσότερον από πεντακοσίας χιλιάδας ψυχάς· η Ακαρνανία και η Αιτωλία τρέφουν δύο μυλλιόνια, και δεν έχουν εκατόν χιλιάδας· η άλλη στερεά Ελλάς τρέφει υπέρ τα τρία μυλλιόνια, και δεν έχει εκατόν πεντήκοντα χιλιάδας κατοίκους την σήμερον.

Η περίπτωση του κόμη Alerino Palma di Cesnola, διπλωματική εργασία ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2019, σ. 42-56.

¹⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 57-58.

¹⁹⁶ Αρβανιτάκης, ό.π., σ. 447,

¹⁹⁷ Μακρυγιάννης, ό.π., σ. 59.

¹⁹⁸ *Φίλος του Νόμου*, φ. 175 (08.01.1826).

¹⁹⁹ Στο ίδιο, φ. 244 (17.09.1826).

Ἐπειτα η Εὐβοία και ἄλλαι τινές Νήσοι εἶναι ἐπιδεκτικαὶ δύο μιλλιονίων κατοίκων περίπου· μας λείπουν το λοιπὸν δέκα μιλλιόνια και ἐπέκεινα ἄνθρωποι, δια να στολισθῇ η Ἑλληνικὴ γῆ ἀπὸ κατοίκους, και να ἔχη το ἔθνος εἰσοδήματα ἀρκετὰ δια τας χρείας του, να κρατῇ Στόλον, Στρατεύματα, Φρούρια, Διοίκησιν κ. τλ.²⁰⁰

Παρόμοιες παρατηρήσεις για την ἀνάγκη των υπηρεσιῶν των ξένων μπορούμε να δούμε να γίνονται και στο διάλογο του Κοραή *Περὶ ἐλληνικῶν συμφερόντων*, ἀπόσπασμα του οποίου δημοσιεύεται στην *Εφημερίδα Ἀθηνῶν*.²⁰¹ Ο Ψύλλας χρησιμοποιεῖ το ἀπόσπασμα για να υποστηρίξει τη συμμετοχὴ των ἀλλόθρησκων στα δημόσια αξιώματα. Σύμφωνα με τον Κοραή, ἦταν ἀδικο να ἐκδιωχθοῦν οὗ Τούρκοι και οὗ Εβραῖοι που ἀπὸ χρόνια κατοικοῦσαν στην Ελλάδα ἐξαιτίας και μόνο του θρησκεύματός τους, ἐνῶ υποστηρίζεται πως θα ἔπρεπε να ἔχουν και τους χώρους λατρείας τους. Δίνοντας ἓνα παράδειγμα ἀπὸ την ἐμπορικὴ δραστηριότητα που δείχνει ὅτι ὅποιος διαθέτει γνώσεις εἶναι χρήσιμος για τους ἄλλους, υποστηρίζει ἀκόμα ὅτι οὗ ἀλλόθρησκοι μπορούν συνεισφέρουν στο νεοσύστατο κράτος με τις γνώσεις τους. Τέλος, σχετικά με το θέμα της θρησκείας, ο *Φίλος του Νόμου* δημοσιεύει την ἀποψη του Κοραή πως οὗ Ἕλληνες πρέπει να δώσουν ἄδεια σε κάθε θρησκεία ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνες που κήρυτταν ἀνατρεπτικὰ για την πολιτεία και την ἠθικὴ δόγματα.²⁰² Πρόκειται για αἰτήματα που συνάδουν με την φιλελεύθερη ιδεολογία και τη στάση της ἀπέναντι στη θρησκεία.

Το ζήτημα των κριτηρίων για την ἀπόλαυση πολιτικῶν δικαιωμάτων ἀπασχολεῖ και τον Θεόδωρο Νέγρη. Στην ἐρμηνεία του των νόμων του Συντάγματος της Ἐπιδαύρου που δημοσιεύει η *Εφημερίς Ἀθηνῶν*, σχολίασε πως ο νόμος ἦταν ἀτελής, ἐπειδὴ περιορίζε τη δυνατότητα ἀπόκτησης δικαιωμάτων σε ὅσους μιλούν την ἐλληνικὴ γλῶσσα. Για αὐτὸ πρότεινε να ἀλλάξει η διατύπωσή του, δίνοντας τη δυνατότητα ἀπόκτησης πολιτικῶν δικαιωμάτων σε ὅλους τους χριστιανούς ὑπὸ τον τουρκικὸ ζυγὸ: «Εἶναι ἀτελής αὐτὸς ο Νόμος ἐφ’ ὅσον περιορίζει την ἀπόλαυσιν των αὐτῶν Δικαιωμάτων εἰς τους ἔχοντας Πάτριον την Ἑλληνικὴν Φωνὴν ... Το ὀρθόν εἶναι να προστεθῇ εἰς τον Νόμον ‘και ἐν γένει ὅλοι οὗ ὑπὸ τον Τουρκικὸν ζυγὸν χριστιανοί’». ²⁰³ Ἐδὼ ο Νέγρης δεν φαίνεται να κινεῖται ἀπὸ τις νεωτερικὲς ἀρχές του ἐθνικισμοῦ, ἀλλὰ μια πιο παραδοσιακὴ ἀντίληψη, την αυτοκρατορικὴ, η οποία συνδέεται με την πολυεθνικότητα και την οἰκουμενικότητα, και ταυτίζει το ἔθνος με

²⁰⁰ *Εφημερίς Ἀθηνῶν*, φ. 23 (19.11.1824).

²⁰¹ Στο ἴδιο, φ. 6 (28.11.1825).

²⁰² *Φίλος του Νόμου*, φ. 244 (17.09.1826).

²⁰³ *Εφημερίς Ἀθηνῶν*, φ. 25 (26.11.1824).

τη θρησκεία. Διαφορετική άποψη μπορούμε να δούμε σε ένα άρθρο που δημοσιεύεται στον *Φίλο του Νόμου*, με αφορμή την απάρνηση από τους Ευρωπαίους των νησιών των εθνικών δικαιωμάτων που έχουν στη γη, προκειμένου να μην πληρώνουν φόρους, και την παρότρυνσή τους προς τους Έλληνες να κάνουν το ίδιο. Η εφημερίδα τους κατηγορήσε πως εκμεταλλεύονταν τις θρησκευτικές διαφορές για να αποξενώσουν τους Έλληνες από το γένος τους. Ωστόσο, υπενθύμιζε, αυτοί παρόλο που ανήκαν στην Καθολική Εκκλησία συνέχιζαν να είναι Έλληνες, για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι ο «εθνισμός δεν στηρίζεται σε θρησκευτικές βάσεις», αλλά στα κοινά υλικά και ηθικά συμφέροντα, διαφοροποιώντας έτσι τις έννοιες του έθνους και της θρησκείας. Αποδίδει τη συνήθεια της ταύτισης θρησκείας και εθνισμού στα βάρβαρα έθνη, εννοώντας μάλλον τους Οθωμανούς και την οργάνωση του κράτους τους σε εθνοθρησκευτικές κοινότητες. Αντίθετα, η Εθνική Συνέλευση των Ελλήνων όρισε ως τέτοιους όσους πίστευαν στον χριστιανισμό και μιλούσαν την ελληνική γλώσσα. Υπενθυμίζεται η εγκύκλιος του Υπουργείου Εσωτερικών (09.06.1823) με την υπογραφή του Γρ. Δικαίου:

Και οι φυσικοί, και όσοι εις την φύσιν του ανθρώπου θεμελιούνται πολιτικοί Νόμοι, δεν συγχωρούσι ποτέ εις κανέν έθνος, μόνον δια θρησκευτικής διαφοράς να είναι διηρημένον. Διότι ο εθνισμός δεν στηρίζεται επάνω εις θρησκευτικές βάσεις, αλλά θεμελιώνεται επάνω εις τόσα και τόσα κοινά όλου του έθνους και υλικά και ηθικά συμφέροντα, τα οποία, ως άλλοι δεσμοί, συνέχουσι και κρατούσιν εις εν όλον το έθνος. Εάν ρίψωμεν τους οφθαλμούς μας εις τον φωτισμένον κόσμον, βλέπομεν πολλά έθνη, έκαστον των οποίων συνίσταται από θρησκευτάς διαφόρων διδασκαλιών, οίτινες μόλον τούτο είναι εις έν έθνος συνδεδεμένοι. ... Μόνο τα βάρβαρα έθνη ταυτίζουν την θρησκείαν με τον εθνισμόν, και δια τούτο μικρά μόνη διαφορά θρησκευτική είναι ικανή να διαιρέση έν έθνος.²⁰⁴

Πρέπει βέβαια να σημειωθεί πως εδώ η υπόθεση αφορά διαφορετικά δόγματα της ίδιας θρησκείας και όχι εξολοκλήρου διαφορετικά θρησκευτά. Το ελληνικό Σύνταγμα δεχόταν να αποδώσει τον τίτλο του Έλληνα σε Χριστιανούς γενικώς, είτε ήταν Ορθόδοξοι είτε όχι. Όπως και να 'χει, με τα επιχειρήματα που διατυπώνονται στο άρθρο, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι Έλληνες ήταν και οι Μουσουλμάνοι και οι Εβραίοι που ζούσαν στη χώρα και μιλούσαν τη γλώσσα της, παρόλο που ανήκαν σε διαφορετικές θρησκείες.

Μένοντας στο θέμα της θρησκείας, τόσο ο κόμης Πάλμα όσο και ο Κοραής υποστηρίζουν πως ο σεβασμός στη θρησκεία ανυψώνει τα ήθη του έθνους, και

²⁰⁴ *Φίλος του Νόμου*, φ. 24 (06.06.1824).

επομένως και το σεβασμό στην πολιτική. Για το λόγο αυτό, επιμένει ο Κοραΐς, οι ιερείς πρέπει να μένουν εκτός της πολιτικής ζωής, διαφορετικά αν πάψουν να είναι σεβαστοί στους πολίτες θα κάνουν τη θρησκεία «καταφρονητέα». Υποστηρίζει, με άλλα λόγια, το διαχωρισμό Εκκλησίας και Κράτους και την αποδέσμευσή της από ζητήματα της κοσμικής ζωής.²⁰⁵ Παρόμοια επιχειρήματα προβάλλει και ο Πάλμα, θεωρώντας ότι είναι ανάγκη οι λειτουργοί της θρησκείας, ως υπουργοί της Επικρατείας, να βγάζουν εντίμως τα προς το ζην και να είναι σεβαστοί στο λαό. Ο συντάκτης της εφημερίδας συμφωνεί σ' αυτό, προσθέτοντας ότι από την καλή διεύθυνση των ηθών, την οποία προάγει η θρησκεία και οι λειτουργοί της, εξαρτάται η καλή λειτουργία όλων των κλάδων.²⁰⁶

Μια νέα και καθαρά νεωτερική έννοια που μπαίνει στην ταυτότητα των Ελλήνων είναι αυτή του πατριώτη. Τα *Ελληνικά Χρονικά* ξεκινούν από την έννοια της πατρίδας και επειδή οι σημασίες της μπορούν να ποικίλουν, δίνουν έναν ακριβή ορισμό της:

Η πατρίς λοιπόν εις έννοιαν γενικήν σημαίνει την επικράτειαν, της οποίας είναι τις μέλος, ή εις της οποίας το πολίτευμα και τους νόμους είναι προσκολλημένος. Εις έννοιαν δε μερικωτέραν και πλησιάζουσιν μάλλον εις την ετυμολογίαν φανερώνει τον τόπον, ή ακόμη ιδιαίτερον την πόλιν, και την χώραν όπου οι γονείς τίνος είχαν την κατοικίαν των εις την στιγμήν της γεννήσεώς του. κατά ταύτην δε την έννοιαν λέγεται ορθώς, ότι η πατρίς δεν εμπορεί ν' αλλάξει και μένει πάντοτε η αυτή, εις οποιονδήποτε τόπον και αν ήθελεν μεταβή τις. Επομένως εντεύθεν πάς άνθρωπος έχει φυσικά κλίσιν εις τον τόπον όπου εγεννήθη, ανετράφη, και του οποίου οι γονείς του ήσαν μέλη, όταν του έδωκαν την ζωήν. Αλλ' επειδή διάφοροι εύλογοι αιτίαι εμπορούν να τον υποχρεώσουν εις το να εκλέξη άλλην πατρίδα, τουτέστι να κατασταθή μέλος μιας άλλης πολιτικής κοινωνίας, δια τούτο όταν ομιλώμεν εν γένει περί των χρεών προς την πατρίδα, πρέπει να εννοώμεν τούτον τον όρον αντί της επικρατείας, της οποίας είναι τις ήδη μέλος ενεργόν, και εις την οποίαν ούτος χρεωστεί εαυτόν εξολοκλήρου και με προτίμησιν παντός άλλου τόπου.²⁰⁷

Για τα *Ελληνικά Χρονικά*, λοιπόν, η πατρίδα δεν είναι απαραίτητα κάτι αμετάβλητο και σταθερό. Είναι η κοινωνία στην οποία κανείς ανήκει. Η έννοια που υιοθετεί η εφημερίδα μας παραπέμπει στην ιδέα που διαδόθηκε σταδιακά κατά τον 18^ο αιώνα μέσα από την ιδεολογία του αγγλικού ρεπουμπλικανισμού, και η οποία συνέδεε την πατρίδα με τον αγώνα ενάντια στις απολυταρχίες. Η πατρίδα γινόταν έτσι ο τόπος που

²⁰⁵ Κοραΐς, *ό.π.*, σ. 25.

²⁰⁶ *Φίλος του Νόμου*, φ. 246 (24.09.1826).

²⁰⁷ *Ελληνικά Χρονικά*, φ. 29 (11.04.1825).

κυριαρχεί η ελευθερία και η δικαιοσύνη.²⁰⁸ Τα *Ελληνικά Χρονικά* με τη διευκρίνιση που κάνουν πως υπάρχει λόγος να αλλάξει κανείς την πατρίδα του, είναι σαν να νομιμοποιούν τον Αγώνα όχι μόνο των Ελλήνων, αλλά και ενάντια του δεσποτισμού γενικότερα. Παράλληλα, φαίνεται να υιοθετούνται και στοιχεία από το συλλογισμό του Βολταίρου, σύμφωνα με τον οποίο μπορεί κανείς να βρει την πατρίδα του οπουδήποτε υπάρχει πολιτική και αστική ελευθερία, δίνοντας έτσι μια διάσταση οικουμενικότητας.²⁰⁹ Ακόμα, η συζήτηση αυτή μπορεί να αναχθεί στην αντιπαράθεση γύρω από την έννοια του έθνους. Από τη μία, κατά τη γερμανική παράδοση, το έθνος ερμηνεύεται ως το σύνολο ενός λαού με κοινή γλώσσα, θρησκεία και καταγωγή, ορισμός ο οποίος φαίνεται να ταιριάζει με τη δεύτερη σημασία της πατρίδας που δίνεται από την εφημερίδα. Η σημασία, όμως, που υιοθετείται τελικά από τα *Ελληνικά Χρονικά* συμπίπτει περισσότερο με την έννοια του έθνους ως μιας νομικής κατασκευής των πολιτών, όπως την όρισε ο Καντ.²¹⁰

Με βάση την έννοια που υιοθετούν τα *Ελληνικά Χρονικά* για την πατρίδα, ο πατριώτης είναι αυτός που συντρέχει για την ευτυχία της πατρίδας του. Είναι αυτός που όταν βλέπει την πατρίδα του να κινδυνεύει, αφήνει κατά μέρος κάθε εγωιστικό αίσθημα, παραβλέπει τα συμφέροντά του και καταφρονεί του κινδύνους, θυσιάζοντας τα πάντα για αυτήν. Από την άλλη, ο προδότης φροντίζει μόνο για τον εαυτό του, βλάπτοντας την πατρίδα του και τα συμφέροντά της και παραβιάζοντας τα χρέη του.²¹¹ Μάλιστα, σε ένα άρθρο του *Φίλου του Νόμου*, σχολιάζεται πως όσοι συμπεριφέρονται έτσι και αποκαλούνται πατριώτες, χρησιμοποιούν τον όρο το ίδιο καταχρηστικά με όσους συνεχίζουν να διατηρούν τους τίτλους ευγένειας. Ο αρθρογράφος «Γ. Κ.» παραθέτει στη συνέχεια αποσπάσματα από το *Δοκίμιο περί Πατριωτισμού* του Νικόλαου Σκούφου, το οποίο εκδόθηκε τέσσερα χρόνια πριν την επανάσταση, αφιερωμένο στους κατοίκους των Ιονίων.²¹² Σε αυτά επαναλαμβάνονται τα χαρακτηριστικά που αναφέρθηκαν παραπάνω για τον πατριώτη, και τονίζεται πως οι δυνάμεις του ανήκουν στο έθνος και την πατρίδα.²¹³ Βασικό, λοιπόν, χαρακτηριστικό του πατριώτη είναι η προθυμία για αυτοθυσία, για το κοινό καλό. Αντίστοιχα, ο

²⁰⁸ Αρβανιτάκης, *ό.π.*, σ. 233-234.

²⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 235.

²¹⁰ Φωτεινή Βάκη, «Ο Διαφωτισμός εναντίον της Αυτοκρατορίας: η έννοια του Έθνους στους Καντ και Χέρντερ», *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα Ευρωπαϊκό Γεγονός*, *ό.π.*, σ. 81 και 84.

²¹¹ *Φίλος του Νόμου*, φ. 34 (11.07.1824).

²¹² Στο ίδιο, φ. 150 (12.10.1825).

²¹³ Στο ίδιο, φ. 152 (19.10.1825).

αντιπατριώτης είναι αυτός που αποβλέπει στο συμφέρον του, παραβιάζει τα χρέη του απέναντι στην πατρίδα και τη βλάπτει με οποιονδήποτε τρόπο.²¹⁴ Προχωρώντας τον παραπάνω συλλογισμό, ο πατριώτης γίνεται αυτός που αγαπά την ελευθερία και υπερασπίζεται τη ρεπούμπλικα.²¹⁵

Όπως οι πολίτες διακρίνονται σε πατριώτες και μη, με τον ίδιο τρόπο μπορούν να χαρακτηριστούν και οι εφημερίδες. Εξετάζοντας το σκοπό μιας πατριωτικής εφημερίδας, ο *Φίλος του Νόμου* υποστηρίζει ότι πρέπει:

Να φωτίξη την κρίσιν του Κοινού εις τα καθ' ημέραν συμβαίνοντα· να το οδηγή με αφιλοπροσωπίαν εις την έρευναν και ανακάλυψιν της αληθείας· να αποκαθίσταται η ηχώ και το όργανον της κοινής δόξης· να κηρύττη τας αγαθάς και πατριωτικές πράξεις των πολιτών προς παράδειγμα των άλλων· να μέμφεται τας κακάς και επιζημίους εις τον λαό· να συμβουλεύη όσα πολλάκις παραβλέπονται και από αυτόν τον εγγήγορον οφθαλμόν της Διοικήσεως· τέλος πάντων, να προσηλώνη την προσοχήν του Έθνους εις τας περιστάσεις και εις τα διατρέχοντα εκείνα, από τα οποία εξαρτήται η Σωτηρία και η μέλλουσα τύχη ολόκληρου του Έθνους.

Σε αυτό ακριβώς το ιδεώδες προσπαθούν να ανταπεξέλθουν οι εξεταζόμενες εφημερίδες. Σύμφωνα με τα *Ελληνικά Χρονικά*, ο Τύπος μπορεί να γίνει η «μεγαλύτερη εγγύηση της ελευθερίας του κοινού». Αποκαλύπτει τα σχέδια των ταραξιών και εμποδίζει τις καταχρήσεις, ενώ υπερασπίζεται τους νόμους, τα δικαιώματα και τις ελευθερίες του έθνους. Ταυτόχρονα, στηριζόμενος στον ορθό λόγο, ανατρέπει τα βάρβαρα ήθη και έθιμα.²¹⁶ Με βάση, λοιπόν, το παραπάνω πρότυπο, οι εφημερίδες επιστρατεύονται στον αγώνα της διάδοσης των αρχών της ελευθερίας και της στήριξης του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Για να γίνουν ακόμα πιο ξεκάθαρα τα πράγματα, οι εφημερίδες δίνουν μερικά παραδείγματα αρχαίων και σύγχρονων προδοτών και πατριωτών, καταλήγοντας ξανά στο συμπέρασμα πως οι πατριώτες είναι όσοι γνωρίζουν και εκτελούν με ζήλο τα χρέη προς την πατρίδα τους, ακόμα και αν χρειαστεί να θυσιάσουν τα προσωπικά τους συμφέροντα.²¹⁷ Στο σημείο αυτό, αξίζει να αναφερθεί μια διευκρίνιση που γίνεται από τον συντάκτη των *Ελληνικών Χρονικών*, ότι όσοι έχουν διαφορετικές ιδέες για το σχηματισμό της διοίκησης δεν μπορούν να συγκαταλέγονται στους αντιπατριώτες,

²¹⁴ *Ελληνικά Χρονικά*, φ.30 (15.04.1825).

²¹⁵ Αρβανιτάκης, ό.π., σ. 236.

²¹⁶ *Ελληνικά Χρονικά*, φ. 89 (01.11.824).

²¹⁷ Στο ίδιο, φ. 31 (16.04.1824).

γιατί και αυτοί προτείνουν αυτό που νομίζουν ωφέλιμο για την ευδαιμονία του κοινού.²¹⁸ Η παρατήρηση αυτή έρχεται σε αντίθεση με τον φλογερό χαρακτήρα της εφημερίδας, η οποία πολλές φορές κατηγορούσε ως προδότες όσους δεν συμφωνούσαν μαζί της. Αναφερθήκαμε ήδη στο παράδειγμα του Νέγρη, τον οποίο χαρακτήρισε ως αντιπατριώτη για τις απόψεις του.²¹⁹ Ένας σύγχρονος επαναστάτης για τον οποίο τα *Ελληνικά Χρονικά* κάνουν συχνά λόγο ως υπόδειγμα πατριώτη είναι ο Σιμόν Μπολίβαρ (Simon Bolivar, 1783-1830), ο ηγέτης των κινημάτων ανεξαρτησίας της Νότιας Αμερικής. Η εφημερίδα φέρνει τους Έλληνες σε επαφή με το άλλο ημισφαίριο παραθέτοντας τους λόγους του Μπολίβαρ και εξαιρώντας τις αρετές του. Οι λόγοι που δημοσιεύονται αναδεικνύουν τα πατριωτικά του προτερήματα και την αφιλοκέρδειά του, και έχουν στόχο να αποτελέσουν παράδειγμα προς μίμηση για τους Έλληνες. Έτσι, δημοσιεύεται η ομιλία του με την οποία παραιτείται από τα αξιώματά του, για να ζήσει ως απλός πολίτης δίπλα στο λαό γιατί, όπως εξηγεί ο ίδιος, άνθρωποι σαν τον ίδιο με δύναμη είναι επικίνδυνοι για τη Δημοκρατία αν ο λαός δεν έχει δικαιώματα.²²⁰

Απαραίτητη προϋπόθεση για την πολιτική ελευθερία ήταν και η ηθική αναμόρφωση των Ελλήνων. Την ανάγκη αυτή την εξηγεί ο Κοραΐς: το περιβάλλον του σκοταδισμού και της αμάθειας στο οποίο ζούσαν οι Έλληνες πριν την Επανάσταση είχε διαφθείρει το ήθος τους. Για την ανύψωση των ηθών των Ελλήνων ο Κοραΐς στράφηκε στο αρχαιοελληνικό παράδειγμα. Πίστευε πως στα κλασικά έργα, οι Έλληνες μπορούσαν να βρουν παραδείγματα δημοκρατικού ήθους και πολιτικής αρετής.²²¹ Έτσι, ο *Φίλος του Νόμου* δημοσιεύει τα Προλεγόμενα του Κοραΐ στα Πολιτικά του Αριστοτέλη, όπου καταγράφονται τα γνωρίσματα των χρηστών πολιτών. Σε αυτά περιγράφεται η έννοια της πολιτικής αρετής, απαραίτητη για την ύπαρξη μιας πολιτικής κοινωνίας. Σύμφωνα με τα δημοσιευμένα αποσπάσματα, η πολιτική αρετή συνίστατο στην ορθή διαχείριση των ιδιωτικών υποθέσεων, ενώ η «σπουδαρχία», η προθυμία να είναι κανείς στην εξουσία, ήταν γνώρισμα των ανάξιων πολιτών.²²² Συμπεραίνουμε, έτσι, ότι η σύνεση, η ολιγάρκεια, η μετριοφροσύνη, το ενδιαφέρον για το κοινό καλό, είναι μερικά από τα συστατικά της νέας δημόσιας ηθικής.

²¹⁸ Στο ίδιο, φ. 65 (09.08.1824).

²¹⁹ Στο ίδιο, φ. 49 (18.06.1824).

²²⁰ Στο ίδιο, φ. 58 (16.07.1824), φ. 79 (27.09.1824) και φ. 74 (16.09.1825).

²²¹ Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *ό.π.*, σ. 402.

²²² *Φίλος του Νόμου*, φ. 13 (28.04.1824).

Τα γνωρίσματα των χρηστών πολιτών μπορούμε να διακρίνουμε και σε άρθρο των *Ελληνικών Χρονικών* το οποίο περιλαμβάνει τις σκέψεις του συντάκτη για την εκλογή των νέων παραστατών. Οι παραστάτες, οι αντιπρόσωποι δηλαδή του έθνους, έπρεπε να επιλέγονται μεταξύ των «καλύτερων» πολιτών. Επομένως, από την περιγραφή του Μάγερ σχετικά με τα χαρακτηριστικά που πρέπει να έχουν οι παραπάνω, μπορούμε να δούμε το πρότυπο του πολίτη που έχει ο συντάκτης στο μυαλό του. Σύμφωνα με το άρθρο, βασικό τους χαρακτηριστικό έπρεπε να είναι ο πατριωτισμός, η επιθυμία δηλαδή να θυσιαστούν για τα κοινά συμφέροντα, ενώ προσθέτει και ένα βασικό στοιχείο: την επιθυμία να υπερασπίζονται τα δικαιώματα ολόκληρου του έθνους και όχι μόνο της επαρχίας τους.²²³ Εδώ ο Μάγερ αναφέρεται στο αίσθημα του τοπικισμού, το οποίο καθοδηγούσε σε μεγάλο βαθμό τις συμπεριφορές των Ελλήνων, και αποτελεί ένα χρήσιμο παράδειγμα για να κατανοήσουμε την αλλαγή της νοοτροπίας στην οποία έπρεπε να προβούν οι Έλληνες. Ο τοπικισμός ήταν ένα ιδιόμορφο χαρακτηριστικό των Ελλήνων. Πριν τον ξεσηκωμό, το χωριό και η επαρχία αποτελούσαν το κατεξοχήν σημείο αναφοράς των ανθρώπων, οι οποίοι δεν ταυτίζονταν με κάτι άλλο πέρα από τα ευρύτερα συγγενικά δίκτυα συμμαχιών. Αυτές οι συμμαχίες συνιστούσαν τις φατρίες, τα μέλη των οποίων ήταν συνδεδεμένα με πελατειακές σχέσεις.²²⁴ Δεν είναι, επομένως, παράλογο το γεγονός ότι πολλοί Έλληνες βρίσκονταν δεσμευμένοι σε τοπικά συμφέροντα. Αυτή η συμπεριφορά όμως ανήκε σε έναν κόσμο παραδοσιακό, και δεν άρμοζε στο έθνος-κράτος που η Επανάσταση είχε συστήσει. Οι εκπρόσωποι του έθνους θα έπρεπε να μπορούν να διακρίνουν το εθνικό συμφέρον για να ενεργούν με βάση αυτό. Σύμφωνα με τον Κοραή, αυτός ήταν ο μόνος τρόπος για να συγκροτηθεί μια εθνική κοινότητα που να διακρίνεται από ήθος και ομόνοια.²²⁵

Εκτός από τα χαρακτηριστικά του χρηστού πολίτη, μέλημα των εφημερίδων ήταν και η επεξήγηση των δικαιωμάτων και των καθηκόντων του, εφόσον ήταν κοινώς αποδεκτό ότι οι Έλληνες είτε δεν γνωρίζουν ή δεν εφαρμόζουν τα δικαιώματά τους.²²⁶ Στην προσπάθεια να εξοικειωθούν οι αναγνώστες με τα πολιτικά τους δικαιώματα, τα *Ελληνικά Χρονικά* προτείνουν να αγοράσουν την έκδοση του Προσωρινού Πολιτεύματος της Επιδάυρου, στην οποία περιλαμβάνονταν παρατηρήσεις που θα το

²²³ *Ελληνικά Χρονικά*, φ. 33 (23.04.1824).

²²⁴ Petropulos, ό.π., σ. 76.

²²⁵ Κοραή, ό.π., σ. 35.

²²⁶ *Φίλος του Νόμου* φ. 8 (11.04.1824).

έκαναν περισσότερο κατανοητό.²²⁷ Μαζί με την έκδοση αυτή, ερχόταν στο φως και η μετάφραση των πολιτικών Συνταγμάτων της Βρετανίας και της Αμερικής, με σημειώσεις του Πολυζωΐδη. Η λογική του ήταν πως εφόσον το πολίτευμα ήταν προσωρινό, σύντομα θα αντικαθίστατο από ένα άλλο, το οποίο θα ήταν βελτιωμένο και μόνιμο. Για να μπορέσουν οι Έλληνες να προετοιμαστούν για το νέο τους πολίτευμα, κρινόταν χρήσιμο να γνωρίσουν πώς διοικούνται δύο από τα πιο θεσμικά προωθημένα έθνη της εποχής τους, ώστε να αντιληφθούν αν και ποιες επιδιορθώσεις χρειάζονται στο δικό τους πολίτευμα.²²⁸ Πέρα από την ενημέρωση για τις εκδόσεις που κυκλοφορούσαν, οι ίδιες οι εφημερίδες περιλάμβαναν σημαντική αρθρογραφία γύρω από τα δικαιώματα και τα καθήκοντα των πολιτών. Για παράδειγμα, μια ανώνυμη διατριβή δημοσιευμένη στα *Ελληνικά Χρονικά*, η οποία εξετάζει τη φύση του ανθρώπου, επισημαίνει πως το τέλος των χρεών του ανθρώπου απέναντι στους άλλους είναι η αρχή των δικαιωμάτων του. Εξηγεί πως όσο περισσότερα χρέη έχει κανείς, τόσο περισσότερα είναι και τα δικαιώματά του.²²⁹

Τα *Ελληνικά Χρονικά* ακολουθώντας τη λογική του «τερπνόν μετά του ωφελίμου»,²³⁰ εξηγούν πως θέλουν να καταστήσουν τους Έλληνες «ηθικά άξιους» να απολαμβάνουν τα πολιτικά τους δικαιώματα. Η μεγαλύτερη θυσία που έπρεπε οι τελευταίοι να κάνουν θεωρείτο η αποβολή κακών εθίμων και προλήψεων.²³¹ Συχνά τονίζεται πως αυτά ήταν τα αποτελέσματα της κακής ανατροφής, απότοκο της αμάθειας και του σκοταδισμού που έφερε η υποδούλωση των Ελλήνων.²³² Προς αυτήν την κατεύθυνση και με έπαινο των αναγνωστών του, ο Μάγερ φρόντιζε να δημοσιεύει διατριβές ηθικοπλαστικές. Μια από αυτές είναι και το απόσπασμα από το υπόμνημα του Γάλλου πολιτικού φιλοσόφου Antoine Destutt de Tracy με τίτλο «Περί ηθικής ανατροφής των ανθρώπων».²³³ Σε αυτήν εξηγείται πως προϋπόθεση για την ευδαιμονία του έθνους είναι η δημόσια παιδεία, δηλαδή ο πολλαπλασιασμός των σχολείων. Παρατηρεί, ωστόσο, πως το σχολείο δεν μπορεί να είναι ο πρώτος και ο μοναδικός φορέας διαπαιδαγώγησης, καθώς είναι λίγοι αυτοί που μπορούν να ακολουθήσουν μια μακρόχρονη εκπαιδευτική πορεία, και ακόμα λιγότεροι εκείνοι που μπορούν να

²²⁷ *Ελληνικά Χρονικά*, φ. 8 (26.01.1824).

²²⁸ Στο ίδιο, φ. 78 (24.09.1824).

²²⁹ Στο ίδιο, φ. 92 (12.11.1824).

²³⁰ Στο ίδιο, φ. 10 (04.02.1825).

²³¹ Στο ίδιο, φ. 48 (16.04.1824).

²³² Στο ίδιο, φ. 75 (13.09.1824).

²³³ Στο ίδιο, φ. 23 (21.03.1825).

συλλάβουν τα συστήματα ιδεών που αυτή προσφέρει. Εξάλλου, σημειώνεται, αυτά που διδάσκονται οι άνθρωποι στο σχολείο δεν εμπεδώνονται το ίδιο καλά με αυτά που μαθαίνουν από την απευθείας παρατήρηση και τα ανακαλούν στην καθημερινή τους ζωή. Καταλήγει έτσι στο συμπέρασμα πως οι «αληθείς διδάσκαλοι του σωρού του ανθρωπίνου γένους» είναι οι νομοθέτες και οι διοικητές, προσθέτοντας ότι είναι «οι μόνοι, των οποίων τα μαθήματα ισχύουν και ενεργούν».²³⁴ Στις πράξεις αυτών βρίσκεται η ηθική διδασκαλία, εφόσον διαμορφώνουν τις συνήθειες των πολιτών. Εδώ μπορούμε να εντοπίσουμε μια τάση απόρριψης αφηρημένων μεθόδων διδασκαλίας και προτίμησης της άμεσης εμπειρίας. Αξίζει, ακόμα, να σημειώσουμε πως η διατριβή λαμβάνει μια χροιά κοινωνική, υποστηρίζοντας πως το μέσο για την ηθική ανατροφή είναι η ισονομία, με το επιχείρημα να είναι πως αν τα έσοδα και τα έξοδα της επικρατείας είναι ισοσταθμισμένα, ο πλούτος δεν θα συσσωρεύεται στους λίγους, και ο λαός δεν θα πτωχεύει ούτε θα «εξευτελίζεται».²³⁵ Θα μπορούσαμε, τέλος, να υποθέσουμε πως συντάκτης της επιστολής και μεταφραστής της διατριβής, ο οποίος υπογράφει ως «Π.», είναι ο Αναστάσιος Πολυζωίδης, τον οποίο έχουμε ήδη δει να συμμετέχει ενεργά στην προσπάθεια της αναμόρφωσης των Ελλήνων. Ο νεαρός διανοούμενος ήταν ήδη επηρεασμένος από τη σκέψη του de Tracy, όπως φαίνεται στο έργο που εκδίδει την ίδια περίοδο.²³⁶

Βλέπουμε πως πέρα από τις πολιτικές γνώσεις, οι εφημερίδες καλούνταν να μεταφέρουν κατά το πρότυπο των πολιτισμένων εθνών στους αναγνώστες τους και ηθικά πρότυπα. Κατά αυτόν τον τρόπο, οι Έλληνες μπορούσαν να αναμορφωθούν και να διαμορφώσουν το εθνικό τους πνεύμα συνολικά. Αυτό είχε μεγάλη σημασία, αφού το έθνος είχε μόλις απελευθερωθεί και είχε ξεκινήσει τη διαδικασία εκπολιτισμού.

²³⁴ Στο ίδιο, φ. 24 (25.03.1825).

²³⁵ Στο ίδιο, φ. 26 (01.04.1825).

²³⁶ Παπαγεωργίου (επιμ.), *ό.π.*, σ. 36-37.

Κεφάλαιο 5^ο

Πολιτειακές αναζητήσεις

Πριν την Ελληνική Επανάσταση, όταν άρχισαν να διατυπώνονται τα οράματα για την ελληνική ελευθερία, δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που εκφράζονταν ριζοσπαστικές ιδέες, οι οποίες συνέδεαν την ελευθερία με τη λαϊκή κυριαρχία και τα πολιτικά δικαιώματα. Όπως είδαμε, αφετηρία της παράδοσης των δημοκρατικών ιδεών στη νεότερη ελληνική σκέψη μπορεί να χαρακτηριστεί το έργο του Ρήγα, ενώ έντονα δημοκρατικό πνεύμα είχε και η *Ελληνική Νομαρχία*. Το 1821 το Προσωρινό Πολίτευμα της Επιδαύρου θέσπιζε στην Ελλάδα το δημοκρατικό αντιπροσωπευτικό πολίτευμα. Η επιλογή αυτή δεν αποτελούσε ωστόσο συνέχεια μιας αντίστοιχης παράδοσης, αλλά μια ρεαλιστική πολιτική απόφαση με στόχο να διατηρήσει μια ισορροπία μέσα στην ελληνική κοινωνία, η οποία διακρινόταν για τις εντάσεις και τα αντικρουόμενα συμφέροντα των μελών της.²³⁷ Ο χαρακτηρισμός «προσωρινό» ήταν ένας τρόπος να κατευναστούν οι συντηρητικές ευρωπαϊκές δυνάμεις, στις οποίες οι επαναστάτες έστελναν το μήνυμα ότι πρόκειται για μια πρόσκαιρη λύση, αναγκαία για τη διεξαγωγή του Αγώνα. Ήταν, δηλαδή, η μόνο βιώσιμη λύση για τη χώρα, η οποία όμως παρέμενε ανοιχτή στο ενδεχόμενο μεταβολής.

Στην Επαναστατημένη Ελλάδα, όπως μαρτυρά ο Σπυρίδων Τρικούπης, το δημοκρατικό στοιχείο ήταν μικρό. Μόνο λίγοι σπουδαγμένοι στα πανεπιστήμια της Ευρώπης υποστήριζαν το νεωτερικό σύστημα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.²³⁸ Ήταν άνθρωποι που εμπνέονταν από τις αρχές του φιλελευθερισμού και τα ιδανικά της Γαλλικής Επανάστασης. Αυτούς μπορούσε να τους βρει κανείς στον κύκλο του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, ενώ τέτοιοι είναι και οι συντάκτες των εφημερίδων που εξετάζουμε εδώ. Άλλωστε, οι δύο από τους τρεις ήταν οι ίδιοι δυτικοευρωπαίοι. Για τη σύσταση και τις ιδεολογικές προτιμήσεις της ελληνικής κοινωνίας μας δίνει μια εικόνα και ο Στάνχοπ. Στην αλληλογραφία του παρατηρεί πως το σύστημα της Ελλάδας ήταν στρατιωτικό και φεουδαρχικό,²³⁹ με την έννοια ότι οι νόμοι δεν είχαν ισχύ και η επιβολή τους εξαρτιούνταν από τους τοπικούς παράγοντες. Σημειώνει, ακόμα, πως οι πρόκριτοι έτειναν προς την ολιγαρχία ή τις τουρκικές αρχές, ενώ οι οπλαρχηγοί

²³⁷ Χατζής, *Ο Ενδοξότερος Αγώνας*, ό.π., σ. 471.

²³⁸ Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. Β', Εκδότη Παναγιώτη Ασλάνη, Αθήνα 1888, σ. 111.

²³⁹ Stanhope, ό.π., σ. 43.

προσποιοούνταν ότι έχουν δημοκρατικές αρχές, αλλά στην πραγματικότητα ήθελαν μόνο δύναμη και λεηλασίες. Παρόλα αυτά, ο Στάνχοπ διατηρούσε τις ελπίδες του, αφού πίστευε πως ο λαός ήθελε να έχει ισχύ το Σύνταγμα. Έβλεπε, όμως, και να ελλοχεύει ο κίνδυνος της επιρροής αυτών που κυριαρχούν σε κάθε περιοχή, δηλαδή των πολιτικών και στρατιωτικών ολιγαρχιών στην Πελοπόννησο, και των οπλαρχηγών στη Στερεά.²⁴⁰ Είναι αλήθεια πως η μοναρχία είχε αρκετούς οπαδούς ανάμεσα στους Έλληνες. Ήταν εξάλλου όχι μόνο ο «κανόνας» στην Ευρώπη, αλλά και ένα σύστημα διοίκησης τόσο οικείο σε αυτούς, ώστε να θεωρούν δεδομένη τη βασιλεία στην Ελλάδα. Ήδη πριν από την Α΄ Εθνοσυνέλευση και την εγκαθίδρυση του αντιπροσωπευτικού πολιτεύματος, ο οργανισμός της διοίκησης της Ανατολικής Ρούμελης, τον οποίο επιμελήθηκε ο Θεόδωρος Νέγρης, προέβλεπε την εκλογή Βασιλιά με τη δέσμευση να σέβεται το εθνικό δίκαιο.²⁴¹ Πολλοί θεωρούσαν πως ένας ξένος βασιλιάς θα μπορούσε να φέρει την ομόνοια και την ηρεμία στη χώρα. Ο ίδιος ο Μαυροκορδάτος πίστευε πως το κατάλληλο πολίτευμα για την Ελλάδα ήταν η Συνταγματική Μοναρχία, ενώ σημαίνοντα πρόσωπα του ελληνισμού, όπως ο πρώην Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας Ιγνάτιος,²⁴² τάσσονταν επίσης υπέρ της βασιλείας, και κατά προτίμηση υπέρ ενός ξένου βασιλιά. Ο Στάνχοπ επισημαίνει πως η μοναρχία είχε ιδιαίτερη υποστήριξη στην Πελοπόννησο, σημειώνοντας μάλιστα πως ο λαός επιθυμούσε ένα κλειστού τύπου μοναρχικό πολίτευμα, παρόλο που ο ίδιος προειδοποιούσε ότι αυτό μπορούσε εύκολα να μετατραπεί σε απολυταρχία και ότι θα έπρεπε να αποφύγουν με κάθε τρόπο να δεχθούν έναν ξένο βασιλιά.²⁴³ Την ίδια διαπίστωση για την Πελοπόννησο κάνουν και ο Μαυροκορδάτος και ο Νέγρης, σημειώνοντας πως τα τελευταία 80 χρόνια η Πελοπόννησος ήταν ολιγαρχική.²⁴⁴ Έτσι, παρά τη θέσπιση του δημοκρατικού πολιτεύματος, θα ξεκινήσουν πολύ σύντομα συζητήσεις για την εγκαθίδρυση μιας μοναρχίας. Τον Απρίλιο του 1824 ο

²⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 197.

²⁴¹ Χατζής, *ό.π.*, σ. 453.

²⁴² Ο Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας (1765-1828) ήταν ιερωμένος από τη Μυτιλήνη με μεγάλος κύρος και πολιτική επιρροή. Από το 1794 ως το 1805 διετέλεσε επίσκοπος Άρτας. Όταν οι δημοκρατικοί Γάλλοι κατέλαβαν τα Επτάνησα συνεργάστηκε με τον Αλή Πασά για την εκδίωξή τους. Αργότερα θέλησε να τεθεί στην υπηρεσία των Ρώσων, και ταξίδεψε στην Αγία Πετρούπολη, όπου γνώρισε τον Τσάρο Αλέξανδρο. Το 1810 διορίστηκε μητροπολίτης Βλαχίας και Ουγγαρίας, αλλά αποχώρησε από το Βουκουρέστι όταν οι Παραδουνάβιες Ηγεμονίες επέστρεψαν στην οθωμανική κυριαρχία. Έπειτα ο Ιγνάτιος εγκαταστάθηκε στη Βιέννη και ενασχολήθηκε με την καλλιέργεια της ελληνικής παιδείας. Ανέπτυξε στενές σχέσεις με ισχυρά πρόσωπα όπως ο Ιωάννης Καποδίστριας, ο Αλέξανδρος Στουρτζας, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης κ.α. Από το 1815 βρίσκεται στην Πίζα, όπου κατάφερε να αποτελέσει το κέντρο ενός μεγάλου δικτύου, το οποίο είναι γνωστό ως ο κύκλος της Πίζας. Βλ. Στο ίδιο, σ. 35-39.

²⁴³ Stanhope, *ό.π.*, σ. 123.

²⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 330.

Μαυροκορδάτος θα γράψει στον Γεώργιο Κουντουριώτη ότι «όλοι σχεδόν οι ενταύθα επιθυμούν συνταγματικήν μοναρχίαν». Δύο χρόνια αργότερα, μαθαίνουμε από την *Εφημερίδα Αθηνών* ότι στην πρόταση του Γεωργίου Αινιάν στη συνεδρίαση της Εθνοσυνέλευσης ότι το μόνο σωτήριο μόνιμο πολίτευμα για την Ελλάδα είναι η συνταγματική μοναρχία, δεν υπήρξε καμία αντίρρηση:

Την 9 Απριλ. επί της Δ' Συνεδριάσεως αναγνωσθέντων των πρακτικών έγιναν διάφοροι λόγοι αφορόντες εις τα χρέη εκάστης των διορισμένων Επιτροπών, και προ πάντων η περί πολιτεύματος Επιτροπή εξητήθη αν πρέπει να λάβη ως βάσιν κανέν είδος πολιτεύματος, ή να σκεφθή απολύτως και περί παντός είδους πολιτεύματος. Και κατά την αναφοράν της να γένη εκλογή, αλλ' ενεκρίθη το πρώτον να λάβη δηλ. ως βάσιν το παραστατικόν παρόν πολίτευμά μας, και δια προσθαφερέσεων να το εφαρμόση εις τας περιστάσεις μας. Προτεθέντος δε περί μονίμου πολιτεύματος ο Γ. Αινιάν είπεν ότι ως μη προσωρινόν να γένη με τας ανωτέρω τροπολογίας το παρόν. Περί δε μονίμου φρονεί μόνον σωτηριώδες πολίτευμα την συνταγματικήν μοναρχίαν. Εις τούτο δεν έγινεν καμμία αντίκρουσις. Ερρέθη μάλιστα αν ο μονάρχης πρέπει να είναι ξένος ή εντόπιος. Και ο Αγαμέμνων απεκρίθη, ξένος, και ουτ' εις τούτο δεν έγινεν αντίκρουσις.²⁴⁵

Γίνεται έτσι κατανοητό πως τα πολιτικά και πολιτειακά πρότυπα στην Ελλάδα ήταν πολλά και διαφορετικά. Κρατώντας υπόψιν μας τις αντιμαχούμενες πλευρές, πρέπει να εξετάσουμε τα επιχειρήματά τους αναλογιζόμενοι το διεθνές πλαίσιο της εποχής, αλλά και την κατάσταση στο εσωτερικό του νεοσύστατου ελληνικού κράτους.

Με την ήττα του Ναπολέοντα και το Συνέδριο της Βιέννης επιβλήθηκε στην Ευρώπη μια πολύ λεπτή ισορροπία πραγμάτων, την οποία οι Δυνάμεις ήθελαν να διατηρήσουν με κάθε τρόπο. Οποιοδήποτε κίνημα αντιμετωπιζόταν ως εν δυνάμει επικίνδυνο για την ευρωπαϊκή τάξη, και είχε το ελεύθερο να κατασταλεί είτε με διαμεσολάβηση είτε με βία. Η ρύθμιση αυτή έγινε θεσμικά δυνατή το 1820 στο Τροπάου, με τη σύνδεση της εσωτερικής αρχής της νομιμότητας, δηλαδή της απόλυτης υποταγής των υπηκόων στον ηγεμόνα τους, με την αρχή της διεθνούς τάξης.²⁴⁶ Στα πλαίσια αυτά, τα απολυταρχικά ευρωπαϊκά κράτη είδαν τουλάχιστον με καχυποψία το ξέσπασμα της Ελληνικής Επανάστασης. Ας σημειωθεί, βέβαια, ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν συμμετείχε στην Ιερά Συμμαχία, οι προβλέψεις της οποίας αφορούσαν στην χριστιανική Ευρώπη.

²⁴⁵ *Εφημερίς Αθηνών*, φ. 37 (15.04.1826).

²⁴⁶ Πιζάνιας, *Η Ελληνική Επανάσταση 1821-1830*, ό.π., σ. 94.

Η συμφωνία για τη διατήρηση της τάξης δεν σήμαινε ότι οι ανταγωνισμοί ισχύος στην Ευρώπη είχαν εκλείψει. Η Ελληνική Επανάσταση και η εν δυνάμει κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έφερε στο προσκήνιο ένα ιδιαίτερο πρόβλημα για την ευρωπαϊκή διπλωματία, το οποίο έμεινε γνωστό ως το Ανατολικό Ζήτημα, η διαχείριση δηλαδή του διαμελισμού της Αυτοκρατορίας του Σουλτάνου. Μέχρι το 1821, οι Δυνάμεις της Ευρώπης αντιπαρέβαλαν στην επεκτατική πολιτική της Ρωσίας στην Ανατολική Μεσόγειο τη διατήρηση της ακεραιότητας της αυτοκρατορίας του Σουλτάνου. Η κατάρρευση της τελευταίας θα διέλυε την εύθραυστη ισορροπία. Κυρίως, θα έκανε πραγματικότητα ένα μεγάλο φόβο των Ευρωπαίων, σημαίνοντας όχι μόνο την εδαφική επέκταση της Ρωσίας, η οποία ήδη πάσχιζε να θέσει τους χριστιανικούς πληθυσμούς των Βαλκανίων υπό την προστασία της, αλλά και την απόκτηση διόδου στη Μεσόγειο. Αυτό θα την ενδυνάμωνε ναυτικά και εμπορικά, μετατρέποντάς την σε απειλή για την κυριαρχία της Μεγάλης Βρετανίας, η οποία αντιμετώπιζε ταυτόχρονα και τον ανταγωνισμό της Γαλλίας που έψαχνε ερείσματα στη Βόρεια Αφρική. Δεν ήταν εξάλλου λίγοι εκείνοι που πίστευαν ότι πίσω από την Ελληνική Επανάσταση βρίσκονταν οι ίδιοι οι Ρώσοι, οι οποίοι την χρησιμοποιούσαν ως πρόσχημα για να εφαρμόσουν τα σχέδιά τους.²⁴⁷

Η άλλη διάσταση της απειλής που διέγειρε η Ελληνική Επανάσταση για την ευρωπαϊκή ισορροπία ήταν η επαναφορά του Λαϊκού πολιτεύματος (*Republic*). Πολύ σύντομα μετά την κήρυξη της Επανάστασης, οι Έλληνες συγκεντρώθηκαν στη σημερινή νέα Επίδαυρο και ψήφισαν, όπως είδαμε, το Σύνταγμα της Επιδάυρου που εισήγαγε εμμέσως τη λαϊκή κυριαρχία. Αυτή επιβεβαιώθηκε και ενισχύθηκε περαιτέρω στην αναθεώρηση του Συντάγματος στην Εθνοσυνέλευση του Άστρους το 1823, ακόμα και αν δεν εξασφαλιζόταν με ρητό τρόπο.²⁴⁸ Στα χρόνια της Παλινόρθωσης δεν μπορούσε κανείς να βρει κάτι αντίστοιχο στην Ευρώπη. Μόνη εξαίρεση θα μπορούσε ίσως να αποτελεί η Μεγάλη Βρετανία, όπου η Βουλή των Κοινοτήτων ήταν ισχυρή.²⁴⁹ Και η προοπτική μόνο της αναβίωσης των αρχών της Γαλλικής Επανάστασης τρομοκρατούσε τους Ευρωπαίους.

Οι Έλληνες έπρεπε να κινηθούν προσεκτικά αν ήθελαν να πετύχει ο Αγώνας τους. Έτσι, οι ελληνικές διοικήσεις άσκησαν την εξωτερική πολιτική τους έχοντας

²⁴⁷ Χατζής, *ό.π.*, σ. 434.

²⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 64.

²⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 84.

υπόψιν τους ευρωπαϊκούς ανταγωνισμούς και προσπαθώντας να τους εκμεταλλευτούν προς συμφέρον τους. Αφετέρου, θέλησαν να καθησυχάσουν τις Δυνάμεις για τους σκοπούς της Επανάστασής τους, διαχωρίζοντας τον χαρακτήρα της από τα άλλα κινήματα της εποχής. Για να γίνει αυτό έπρεπε να εξαλείψουν κάθε στοιχείο που θα μπορούσε να θεωρηθεί επαναστατικό και να τους συνδέσει με το κίνημα του καρμποναρισμού. Αυτό ήταν μέρος του πολιτικού σχεδίου του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου. Με την πρώτη ευκαιρία προσπάθησε να διορθώσει κάθε αρνητική εντύπωση που υπήρχε για την Επανάσταση. Έτσι, στη Διακήρυξη της Α' Εθνοσυνέλευσης, δεν γίνεται καμία απολύτως αναφορά στη Φιλική Εταιρεία, και υιοθετείται μια γλώσσα καθαρά ευρωπαϊκή: ο πόλεμος των Ελλήνων είναι «πόλεμος εθνικός, πόλεμος ιερός», με στόχο οι Έλληνες να ανακτήσουν τα φυσικά τους δικαιώματα και να υπερασπιστούν τη θρησκεία τους. Μόνη τους επιθυμία ήταν να ζουν «υπό την αδιάρρηκτον των νόμων Αιγίδα», όπως τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά κράτη.

Οι εφημερίδες της περιόδου θα μπορούσαν κατά τη γνώμη μερικών κύκλων να λειτουργήσουν ως ακόμα ένα εργαλείο προς αυτόν τον σκοπό. Η νομιμότητα του Αγώνα τονίζεται συχνά σε αυτές, όπως και η επιθυμία των Ελλήνων να μοιάσουν στα πολιτισμένα έθνη. Ωστόσο, υπήρχαν και δημοσιεύματα όπως των *Ελληνικών Χρονικών*, που, όπως είδαμε νωρίτερα, εξέφραζαν συμπάθεια στους Ούγγρους, ή του *Φίλου του Νόμου* που εξέταζαν τις ομοιότητες της Ελληνικής Επανάστασης με αυτήν της Αϊτής: «Είναι ενταύθα αρμόδιον να είπωμεν τι περί της επαναστάσεως του Αϋτίου, η οποία πολλά διαφέρει από τας επαναστάσεις των λοιπών αποικιών της Αμερικής, και κατά πολλούς λόγους δύναται μάλλον να παρομοιωθή με την ημετέραν».²⁵⁰ Το άρθρο συνεχίζει δίνοντας μερικά στοιχεία για την Αϊτή, και παρατηρώντας πως τόσο οι Έλληνες, όσο και οι Αϊτινοί αντιμετώπισαν με επιτυχία δυνατούς εχθρούς, και συγκεκριμένα αλλόθρησκους και ετερόφυλους κατακτητές. Μάλιστα, προσθέτει, κατάφεραν να κερδίσουν την ανεξαρτησία τους χωρίς να έχουν γνώσεις ούτε πολεμικές, ούτε πολιτικές. Ας υπενθυμίσουμε, εξάλλου, πως δεν ήταν λίγα τα κείμενα που εξήραν τον πατριωτισμό του Σιμόν Μπολίβαρ.

Μπορούμε, λοιπόν, να καταλάβουμε γιατί οι πιο επιφυλακτικοί, όπως ο Βύρων ή ο Μαυροκορδάτος, πίστευαν ότι τέτοια άρθρα μπορούσαν να εξοργίσουν τις ευρωπαϊκές δυνάμεις και διακινδυνεύσουν την επιτυχία του ελληνικού Αγώνα. Μια

²⁵⁰ *Φίλος του Νόμου*, φ. 212 (28.05.1826).

σαφή εικόνα για τη στάση των Ευρωπαίων απέναντι στο Ελληνικό Κράτος και τη μορφή που αυτό θα είχε μας δίνει μια αναδημοσίευση στην *Εφημερίδα Αθηνών* από την εφημερίδα *British Press*:

Γίνεται πολύ λόγος, ότι αι μεγάλοι δυνάμεις της Ευρώπης θέλουν μεσολαβήσει μεταξύ της Πόρτας και των Ελλήνων, διά να δώσουν μίαν τακτικήν και σταθεράν μορφήν Διοικήσεως εις τους Έλληνας. ... Η αναγέννησις των Ελλήνων ημπορούσε να ενεργηθή αρκετά εύκολα, εάν αι χριστιανικάι δυνάμεις ήσαν ειλικρινώς ευδαιάθετοι εις το να την πραγματοποιήσωσιν, εάν η Ελλάς ελάμβανε βάσιν της Διοικήσεώς της την βασιλείαν. Χωρίς να προξενή κανένα φόβον το παράδειγμά της, ημπορούσε να συνάψη ομού με τον βασιλέα και μίαν γερουσίαν Ευγενών και εν συνέδριον παραστατών του λαού. Επειδή χωρίς τους παραστάτας δεν ημπορούσε να έχη καμμίαν ασφάλειαν διά την ελευθερίαν της, και χωρίς την γερουσίαν δεν ήθελεν να έχη υποστήριγμα δια μίαν νόμιμον μοναρχίαν.²⁵¹

Εκφράζεται, με άλλα λόγια, η πεποίθηση ότι οι Δυνάμεις θα είχαν μεσολαβήσει υπέρ των Ελλήνων και η Επανάστασή τους θα είχε ολοκληρωθεί με επιτυχία, αν η Ελλάδα είχε μοναρχία, αφού αυτό δεν ήταν κάτι που «τρώμαζε» τους Ευρωπαίους. Ο αρθρογράφος συνεχίζει κρίνοντας την πολιτική επιλογή των Ελλήνων, με το επιχείρημα ότι σε μια δημοκρατία, όπου η δύναμη ανήκει σε όλους και είναι απεριόριστη, η ελευθερία δεν μπορεί να διατηρηθεί. Ακόμα, θέτει το ζήτημα της δημόσιας ευθύνης, η οποία κρίνεται «απαραίτητη για την πολιτική ελευθερία», και που σε μια δημοκρατία δεν μπορεί να αποδοθεί όπως θα γινόταν σε ένα μοναρχικό πολίτευμα.

Στις συνθήκες αυτές, το μοναρχικό πολίτευμα φαινόταν να αποτελεί μια σώφρων πολιτική επιλογή, η οποία θα αποδείκνυε ότι οι Έλληνες δεν είχαν ανατρεπτικούς σκοπούς και θα έκανε την Ελλάδα πιο εύκολα αποδεκτή στο πεδίο της ευρωπαϊκής διπλωματίας. Πολλοί, όμως, θεωρούσαν πως ένας βασιλιάς θα βοηθούσε και στην εσωτερική κατάσταση της χώρας, ειδικά από το 1823 και έπειτα, όταν τα πολεμικά πράγματα δυσκόλευαν για τους Έλληνες και μαίνονταν οι εμφύλιες διαμάχες. Το επιχείρημα εδώ ήταν πως η μοναρχία θα απάλλαζε τους Έλληνες από τα βάσανά τους, τερματίζοντας τον πόλεμο στο εσωτερικό του κράτους και φέρνοντας ομόνοια, ώστε να διεξαχθεί αποτελεσματικότερα ο πόλεμος εναντίων των εξωτερικών εχθρών. Το ιστορικό αυτό πλαίσιο πρέπει να λαμβάνεται υπόψιν όταν εξετάζουμε τις απόψεις που διατυπώνονται στον Τύπο το διάστημα αυτό, ενώ οφείλουμε και να διευκρινίσουμε πως όσοι συμφωνούσαν με τη λύση της μοναρχίας δεν σημαίνει πως διαφωνούσαν με

²⁵¹ *Εφημερίς Αθηνών*, φ. 5 (25.11.1825).

την ελληνική ελευθερία. Για αυτούς η ελευθερία δεν εντοπιζόταν μόνο σε ένα δημοκρατικού τύπου πολίτευμα. Αντίθετα, φαίνεται να υιοθετούσαν μια στάση παρόμοια με του Τόμας Χομπς, σύμφωνα με την οποία δεν έχει σημασία αν θα νομοθετεί το Κοινοβούλιο ή ο Βασιλιάς, αλλά τα όρια που χαράσσουν οι νόμοι.²⁵² Παράλληλα, θα πρέπει να έχουμε στο μυαλό μας πως ο κόσμος κατά την Επανάσταση ήταν ρευστός, με τα δεδομένα να αλλάζουν καθημερινά. Η κατάσταση αυτή ανάγκαζε τους Επαναστάτες να πρέπει να αναπροσαρμόζονται συνεχώς ανάλογα με τις περιστάσεις, προκειμένου όχι μόνο να επιβιώσουν οι ίδιοι αλλά και το όραμα της ίδιας της Επανάστασης. Για αυτό, θα ήταν καλό να μην λαμβάνουμε όλες τις απόψεις ως καθαρά σχηματισμένες πεποιθήσεις, αλλά ως αποτέλεσμα μιας συνεχώς μεταβαλλόμενης πραγματικότητας.

Ο αντίλογος στη μοναρχία προερχόταν κατά βάση από τον κύκλο των Βρετανών φιλελευθέρων. Το επιχείρημα του Στάνχοπ κατά του μοναρχικού πολιτεύματος ήταν πως ένας βασιλιάς για να καταφέρει να ελέγξει το λαό θα έπρεπε να έχει απεριόριστη δύναμη, να είναι δηλαδή τύραννος. Αυτό θα απαιτούσε την παρουσία στρατιωτικών δυνάμεων που θα αφόπλιζαν τους Έλληνες, και θα τους κατέστειλαν όπως οι Τούρκοι.²⁵³ Αυτό θα δούμε εξάλλου να συμβαίνει και μετά το τέλος της Επανάστασης, όταν θα ανέβει ο νεαρός Όθων στον ελληνικό θρόνο. Έτσι, ο Στάνχοπ προσπαθούσε με κάθε τρόπο να κάνει τους Έλληνες να αντιληφθούν πως μια τέτοια προοπτική δεν ήταν ωφέλιμη για τους ίδιους. Έφτασε σε σημείο να επικροτεί την καχυποψία των οπλαρχηγών απέναντι στα γερμανικά εθελοντικά στρατεύματα, θεωρώντας πως με αυτή τη στάση θα ενσταλαχτεί στους Έλληνες μίσος για τη ξένη κυριαρχία.²⁵⁴ Παρόμοια επιχειρηματολογία παρουσίαζε και ο Μπένθαμ: ένας μονάρχης, ακόμα και στα πλαίσια μιας συνταγματικής μοναρχίας, θα αποτελούσε μια άλλη μορφή δεσποτείας για τους Έλληνες, αφού τόσο στη μοναρχία, όσο και στην αριστοκρατία, η οποία θα αναδυόταν με τη συνταγματική μοναρχία, στόχος της διοίκησης είναι η ευτυχία του μονάρχη και των αριστοκρατών αντίστοιχα. Θεωρώντας περισσότερο κατάλληλο για την Ελλάδα το αμερικανικό σύστημα, πρότεινε να

²⁵² Δημήτρης Σωτηρόπουλος, «Ελληνική Νομαρχία: ήτοι λόγος περί του ριζοσπαστικού Διαφωτισμού. Η γέννηση της νεοελληνικής πολιτικής σκέψης στις απαρχές του 19^{ου} αιώνα», *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα Ευρωπαϊκό Γεγονός*, ό.π., σ. 105.

²⁵³ Stanhope, ό.π., σ. 141.

²⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 3.

αναλάβει την προεδρία της χώρας ένα μονομελές εκτελεστικό όργανο που να έχει εξουσία σαν αυτήν του Αμερικανού προέδρου.²⁵⁵

Οι ταραγμένες αυτές εποχές έχρηζαν προσοχής στη διαχείριση των πραγμάτων και τη λήψη των αποφάσεων. Οι εφημερίδες παίρνουν μέρος στην πολιτειακή συζήτηση, προσπαθώντας να ενημερώσουν το κοινό τους επαρκώς πάνω στο θέμα και δίνοντας πληροφορίες για το κάθε πολίτευμα και τον τρόπο λειτουργίας του, ώστε να μπορέσουν οι Έλληνες να διαπιστώσουν τί είναι περισσότερο συμφέρον για τους ίδιους. Ταυτόχρονα, δεν παύουν να αναδεικνύουν τις αρετές του αντιπροσωπευτικού συστήματος.

Στον *Φίλο του Νόμου*, ο Παναγιώτης Σούτσος στο άρθρο του με τίτλο «Πολιτική και Ηθική Μεταρρύθμισις της Ελλάδος» αξιολογεί και κατηγοριοποιεί τα πολιτεύματα ανάλογα με το βαθμό στον οποίο οι πολίτες απολαμβάνουν ελευθερίες, οι οποίες συνιστούν τα αναφαίρετα δικαιώματα του ανθρώπου: σωματική, φρονημάτων, έκφρασης, ιδιοκτησίας, «βιομηχανίας». Η τελευταία αναφέρεται στην ουσία στην οικονομική ζωή, εννοώντας το βαθμό κρατικής παρέμβασης σε αυτήν. Έτσι, ως οικονομική ελευθερία ορίζεται εδώ η ελεύθερη διαχείριση της ιδιοκτησίας («[ελευθερία] της διατάξεως και κυβερνήσεως των κτημάτων»), προσθέτοντας ότι αυτό σημαίνει ότι ο νόμος «δεν συγχωρεί τη δήμευση υπαρχόντων», η διοίκηση δεν «ζημιώνει τους πολίτας» με τις πολιτικές της, ούτε λαμβάνει χρήματα για την έναρξη μιας επιχείρησης, και γενικότερα απουσιάζει η κρατική παρέμβαση: «η διοίκησις δεν έχει μονοπώλια, ... δεν απαγορεύει την ενασχόλησιν εις τας Κυριακάς και εορτάς, ... συγχωρεί την εξαγωγήν και εισαγωγήν ενός πράγματος, και δεν πληρώνεται διά τούτο».²⁵⁶ Με βάση τα κριτήρια αυτά διακρίνουν τα πολιτεύματα σε δημοκρατικά, αριστοκρατικά, μοναρχικά και τυραννικά.

Αποδεχόμενος την αρχή της διάκρισης των εξουσιών, ο Σούτσος εξηγεί πως κάθε πολίτευμα απαρτίζεται από τρία μέρη: τη νομοθετική δύναμη, την εκτελεστική δύναμη, και τη δικαστική δύναμη. Κάθε μια από αυτές φρόντιζε για μια λειτουργία των νόμων: η πρώτη τους ψήφιζε, η δεύτερη τους εκτελούσε, και η τρίτη τους προσάρμοζε. Όταν ο λαός διαχειρίζεται ο ίδιος τις δυνάμεις αυτές, τότε η πολιτεία ονομάζεται

²⁵⁵ Τζουρμανά, *ό.π.*, σ. 427.

²⁵⁶ *Φίλος του Νόμου*, φ. 275 (10.03.1827).

καθαρή δημοκρατία, σαν αυτή των Αθηνών. Όταν ο λαός διαχειρίζεται τις δυνάμεις αυτές μέσω εκπροσώπων, τότε η πολιτεία ονομάζεται παραστατική (αντιπροσωπευτική) δημοκρατία, όπως αυτή της Αμερικής. Όταν οι τρεις δυνάμεις ελέγχονται από μια μερίδα του έθνους, η οποία αποτελείται από τους πιο ευκατάστατους πολίτες, και όταν αυτές κληροδοτούνται στις επόμενες γενιές των ευκατάστατων πολιτών, τότε το πολίτευμα είναι αριστοκρατία. Όταν πάλι ελέγχονται από μόνο ένα άτομο, τότε είναι μοναρχία, όπως συμβαίνει στην Αυστρία ή τη Ρωσία. Αν ο μονάρχης μοιράζεται τις δυνάμεις με ανθρώπους εκλεγμένους από το λαό ή με τους ευγενείς, τότε το πολίτευμα ονομάζεται συνταγματική μοναρχία, όπως είναι στην Αγγλία ή τη Γαλλία. Ακολουθώς θέτει ως βάση της πολιτείας τη μπενθαμική αρχή του ωφελιμισμού: «το πνεύμα πάσης πολιτείας πρέπει να ήναι η ωφέλεια των διοικουμένων».²⁵⁷ Έτσι, απορρίπτει την αριστοκρατία και τη μοναρχία, αφού ικανοποιούν μόνο την ωφέλεια των διοικούντων. Στην πρώτη περίπτωση των λίγων αρίστων και στη δεύτερη αποκλειστικά του μονάρχη, όπως διδάσκει η μπενθαμική θεωρία. Στη συνέχεια εξετάζει την «καθαρά» δημοκρατία, το αρχαιοελληνικό δηλαδή δημοκρατικό πολίτευμα. Εξηγεί πως ενώ βάση της είναι η ωφέλεια όλων των πολιτών, η δημοκρατία αυτή είναι ατελής «επειδή του λαού η απόφασις κανονίζεται από την θέλησιν των ρητόρων του, και ενώ ότι νομίζει ότι κυριαρχεί, κυριαρχείται από άλλους». Υποστηρίζει, δηλαδή, πως στην πραγματικότητα ο λαός δεν έχει δύναμη, αλλά και πως οι αρχαίοι Έλληνες απατούνταν ως προς την ιδέα που είχαν για την ελευθερία, συγχέοντάς την με την οχλοκρατία. Σχολιάζει, μάλιστα, πως η αριστοκρατική διοίκηση της Μεγάλης Βρετανίας είναι πιο ελεύθερη σαν πολίτευμα από την αρχαιοελληνική δημοκρατία. Στο σημείο αυτό μπορούμε να διακρίνουμε μια τάση απόρριψης του αρχαιοελληνικού παραδείγματος και να εντοπίσουμε στοιχεία της καντιανής ιδεολογίας. Σύμφωνα με αυτήν, η δημοκρατία όπως ίσχυε στην Αρχαία Ελλάδα, δεν ικανοποιούσε την έννοια του δικαίου, εφόσον δεν γίνεται ο επικεφαλής ενός κράτους και ο λαός να ταυτίζονται. Ο λαός, δηλαδή, δεν μπορεί να κυβερνά άμεσα, αλλά μέσω εκπροσώπων. Αυτό συμβαίνει στο ρεπουμπλικανικό πολίτευμα, όπου ο λαός είναι κυρίαρχος, αλλά η πολιτική του κυριαρχία εφαρμόζεται από αντιπροσώπους που έχουν εκλεγεί από τον ίδιο. Με τον τρόπο αυτό πραγματοποιείται η γενική βούληση και

²⁵⁷ Στο ίδιο, φ. 276 (14.03.1827).

κυριαρχεί ο ορθός Λόγος.²⁵⁸ Έτσι, και ο Σούτσος καταλήγει στο ότι το καλύτερο πολίτευμα για τους Έλληνες είναι η παραστατική δημοκρατία, όπου η ωφέλεια ικανοποιείται μέσω των αντιπροσώπων του λαού: «Η παραστατική Δημοκρατία είναι η καλύτερα πολιτεία. Επειδή ο λαός εκλέγει νομοδότης Κριτάς, εκτελεστάς, οποίους γνωρίζει τίμιους, και επειδή οι άρχοντες, όντες πρόσκαιροι, τιμωρούμενοι αν πταίωσι, έχουν συμφέρον την ωφέλειαν όλων των πολιτών». Δεύτερη καλύτερη λύση θεωρεί τη συνταγματική μοναρχία. Προειδοποιεί, όμως, πως αυτή χρειάζεται «χαλινούς» για να μην παρεκτραπεί σε τυραννία. Τα απαραίτητα εφόδια είναι, δηλαδή, ο πατριωτισμός και η παιδεία, τα οποία δεν πίστευε ότι υπήρχαν στην Ελλάδα. Αντίθετα, θεωρούσε πως οι Έλληνες είχαν ακόμα χαρακτηριστικά ιδιοτέλειας και δεσποτισμού, και θα μετατρέπονταν σε «αγέλη χαμερπών κολάκων». Αυτό το δικαιολογεί λέγοντας πως οι Έλληνες τείνουν από τη φύση τους να τραβούν τα πράγματα στα άκρα, ανάλογα με το περιβάλλον στο οποίο βρίσκονται. Μπορούμε εδώ να εντοπίσουμε μια προσπάθεια αναγωγής στους Αρχαίους Έλληνες, και σε αυτό που ήταν γνωστό στους διαφωτιστικούς κύκλους ως το «στασιώδες των Ελλήνων», την κλίση δηλαδή προς τις διχόνοιες και τις έριδες που εντοπιζόταν στην αρχαία Ελλάδα.²⁵⁹ Ήταν ένας ακόμη τρόπος να αποδειχθεί η συγγένεια των νέων Ελλήνων με τους προγόνους τους, υποστηρίζοντας ότι έχουν όχι μόνο τα προτερήματα, αλλά και τα ελαττώματά τους. Κατά αυτόν τον τρόπο, ο Σούτσος καταλήγει στο ότι μόνο σε μια δημοκρατία οι αρετές των Ελλήνων μπορούν να ανθίσουν και οι ίδιοι να γίνουν «καύχημα της γης», όπως οι πρόγονοί τους.

Το άρθρο συνεχίζει συνδέοντας την ανάπτυξη εκάστοτε πολιτεύματος με το γεωγραφικό παράγοντα. Όπως είδαμε παραπάνω, ο Σούτσος ανάγει τα χαρακτηριστικά των ανθρώπων στο φυσικό τους περιβάλλον. Η επιχειρηματολογία του για τα πολιτεύματα κινείται στην ίδια κατεύθυνση, υποστηρίζοντας πως η φύση καθορίζει και την οργάνωση των κοινωνιών. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρει πως τα θερμά κλίματα ήταν «φωλιές» δεσποτισμού, επειδή εκεί ο άνθρωπος ήταν από τη φύση του οκνηρός, αφού οι τροφές ήταν αυτόφυτες και άφθονες και δεν χρειαζόταν να κοπιάσει για να βρει τα αναγκαία. Αντίθετα, στις ψυχρές περιοχές, όπου έπρεπε να μοχθήσει για να

²⁵⁸ T. Hobbes, J. Locke, J.-J. Rousseau, I. Kant, G.W.F. Hegel, *Θεωρίες της πολιτικής και του Κράτους*, μτφ.-επιμ. Μανόλης Αγγελίδης & Θανάσης Γκιούρας, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Σαββάλας, Αθήνα 2005, σ. 41-42.

²⁵⁹ Γιάννης Κουμπουρλής, «Η Επανάσταση του 1821 και η δημιουργία του ελληνικού εθνικού κράτους στις πρώτες μεγάλες αφηγήσεις της νεότερης ελληνικής ιστορίας: από την πολυπαράγοντική ανάλυση στο σχήμα της εθνικής τελεολογίας», *Πώς γράφτηκε η ιστορία της επανάστασης του 1821*, ό.π., σ. 39.

βρει τροφή, ο άνθρωπος ήταν δυνατός και δύσκολα μπορούσε να χαλιναγωγηθεί. Προειδοποιεί, μάλιστα, πως αν αυτό γίνει μια φορά, μπορούσε να κρατήσει για πάντα. Στα εύκρατα, όμως, κλίματα, γεννάται η αληθής ελευθερία. Εκεί η γη είναι γόνιμη, και ο άνθρωπος δεν χρειάζεται να κοπιάσει για να βρει τροφές, με αποτέλεσμα να έχει χρόνο να γυμνάσει το σώμα και το νου του. Η Ελλάδα εμπίπτει ξανά στην καλύτερη κατηγορία, στα εύκρατα κλίματα, και παρουσιάζεται προορισμένη να απολαμβάνει την ελευθερία της.

Με δυναμικό τρόπο κατά της μοναρχίας τάσσεται στην εφημερίδα του και ο Ιάκωβος Μάγερ. Υποστηρίζει, μάλιστα, με βεβαιότητα ότι δεν είναι αυτό το φρόνημα του ελληνικού λαού:

Ακούονται συνεχώς λόγοι παρά τινών ότι η συμφερωτέρα Διοίκησις διά τους Έλληνας είναι η μοναρχική, αλλά δεν ηξεύρομεν, εάν οι Έλληνες εφανέρωσαν ως από στόματος του έθνους των το περί ταύτης υποθέσεως φρόνημά των· τόσον μόνον ηξεύρομεν, ότι εάν τινα άτομα επεθύμησαν ΑΦΕΝΤΗΝ, τούτο δεν είναι έκφρασις των φρονημάτων ενός ολοκλήρου έθνους, μάλιστα εξ' εναντίας δυνάμεθα και να βεβαιώσωμεν ότι το πλήθος των περισσοτέρων Ελλήνων εκφράζονται ούτω 'Τρία ήδη έτη πολεμούμεν· εφονεύθησαν οι αδελφοί μας, κατεστράφησαν τα κτήματά μας. Ταύτα πάντα δεν εγένοντο δια να προικοδοτήσωμεν Βασιλέα, αλλά δια ν' αγοράσωμεν την ελευθερίαν μας, ελευθερίαν νόμιμον και ανεξάρτητον'.²⁶⁰

Συνεχίζοντας το άρθρο του, υιοθετεί την επιχειρηματολογία των Βρετανών, και εξηγεί ότι στην περίπτωση της μοναρχίας, τα πάντα εξαρτώνται από μόνο ένα άτομο, κάτι που μπορεί εύκολα να οδηγήσει στην αδικία και τη διαφθορά. Κατά του μοναρχικού πολιτεύματος ο συντάκτης των *Ελληνικών Χρονικών* στρέφεται και σε άλλα δημοσιεύματα, όπως για παράδειγμα όταν μιλώντας για τη δεσποτική διοίκηση της Ισπανίας, σχολιάζει πως ανατράπηκαν τα επιτεύγματα των τελευταίων χρόνων και αμαυρώθηκε η υπόληψή της.²⁶¹ Ο Ελβετός αναφέρεται προφανώς στο φιλελεύθερο Σύνταγμα που ψήφισε η Συνέλευση του Κάδιξ το 1812, το οποίο λίγους μήνες αργότερα ανεστάλη από τον Βασιλιά Φερδινάνδο. Παρόμοια κριτική στάση κρατά και στην περίπτωση της Βραζιλίας, όπου ο Αυτοκράτορας διέλυσε τη νομοθετική συνέλευση και εκδίωξε τα μέλη της που είχαν φιλελεύθερα φρονήματα. Συνεχίζοντας στην ίδια λογική, ο Μάγερ κατηγορεί ότι την μοναρχία επιθυμούσαν όσοι αναζητούσαν χρήματα ή προνόμια, ενώ μόνο λίγοι «πατριώτες» επιζητούσαν να απολαύσουν τα

²⁶⁰ *Ελληνικά Χρονικά*, φ.14 (16.02.1824).

²⁶¹ Στο ίδιο, φ.18 (01.03.1824).

οφέλη της δημοκρατικής πολιτείας. Την ίδια κατηγορία διατυπώνει και ο Στάνχοπ, ενώ το λαό υπερασπίζεται ο Ζαΐμης, λέγοντας ότι οι οπλαρχηγοί τον έχουν οδηγήσει με τις καταχρήσεις τους στο έσχατο σημείο να ζητά έναν ξένο μονάρχη.²⁶²

Με το μοναρχικό πολίτευμα διαφωνούσε και ο Κοραΐς, τόσο ιδεολογικά, όσο και για πρακτικούς λόγους. Αφενός, πίστευε ότι η μοναρχία δεν συμβάδιζε με την αρχή της ισότητας των ανθρώπων, η οποία για τον Κοραή ήταν αδιαπραγμάτευτη.²⁶³ Αφετέρου, υποστήριζε πως η μοναρχία δεν είναι μια συμφέρουσα επιλογή για τους Έλληνες, αφού δεν θα μπορούσαν να αντέξουν τα έξοδα για τη διατήρησή της. Την επιχειρηματολογία του δημοσιεύει η *Εφημερίς Αθηνών*.²⁶⁴ Εκεί διαβάζουμε πως σε αντίθεση με την Ευρώπη, τα έθνη της οποίας μπορεί να ευδαιμονούσαν με τη βασιλεία είτε επειδή οι βασιλείς φρόντιζαν για το κοινό συμφέρον, είτε επειδή τη συνδύαζαν με τη δημοκρατική πολιτεία, οι Έλληνες ήταν ένα έθνος μικρό, φτωχό και μόλις ελευθερωμένο. Είχαν διαφορετικές ανάγκες από τα ευρωπαϊκά έθνη, και κυρίως να φροντίσουν για την ανάπτυξη της γεωργίας, των τεχνών, των επιστημών, του εμπορίου, της παιδείας. Με λίγα λόγια, οι Έλληνες έπρεπε να αναγεννήσουν «όσα ο τύραννος ενέκρωσε». Η μοναρχία συνεπαγόταν τη δημιουργία μιας βασιλικής αυλής, από την οποία πήγαζαν «μεφίτικοί και δηλητήριοι της κακοηθείας ατμοί». Προς επιβεβαίωση των σκέψεών του παραθέτει ένα απόσπασμα του Μοντεσκιέ σχετικά με τα χαρακτηριστικά του μοναρχικού πολιτεύματος, και συγκεκριμένα με την οκνηρία, την επιθυμία πλουτισμού, την κολακεία, την προδοσία, την περιφρόνηση των καθηκόντων του πολίτη, την ωφέλεια από τα πάθη, και τον εμπαιγμό της αρετής. Καταλήγει, λοιπόν, στο ότι δεν συμφέρει τους Έλληνες αυτή η κατάσταση. Εκτός των άλλων, θεωρούσε πως αν οι Έλληνες αποκτήσουν βασιλιά, θα έπρεπε να μοιάζει σε αυτούς της φωτισμένης Ευρώπης, να είναι νόμιμος και πράος, και να προνοεί για τη γενική ευδαιμονία. Η κατάσταση όμως του ελληνικού έθνους ήταν τέτοια ώστε να μπορεί να «μεταμορφώσει τον άγγελο σε διάβολο». Οι Έλληνες είχαν μάθει να «προσκυνούν τους Τούρκους», και εξηγεί πως για κάποιον που δεν έμοιαζε σε αυτούς θα έφταναν μέχρι και σε ανθρωπολατρία. Ακόμα, λαμβάνοντας υπόψιν του το παραπάνω απόσπασμα του Μοντεσκιέ, προειδοποιεί για την ομάδα μικρών τυράννων που θα δημιουργείτο γύρω από τον βασιλιά κυνηγώντας πλούτο και δύναμη. Τελικά, οι Έλληνες θα κατέληγαν να

²⁶² Stanhope, *ό.π.*, σ. 203.

²⁶³ Κοραΐς, *ό.π.*, σ. 30.

²⁶⁴ *Εφημερίς Αθηνών*, φ. 44 (24.02.1825).

κυριαρχούνται από αυτούς τους «τυραννίσκους». Η λύση που έδινε ο Κοραΐς σε αυτό το πρόβλημα ήταν, όπως είδαμε, να καλέσουν ξένους νομοθέτες, οι οποίοι θα ενώσουν όλους τους Έλληνες στην αρχή της ισονομίας.²⁶⁵

Παρά το σεβασμό που έτρεφαν όλοι για το πρόσωπο του Κοραΐ, οι συμβουλές του δεν τους έβρισκαν σύμφωνους. Μερικοί θεωρούσαν ότι επειδή ήταν πολύ καιρό μακριά από την Ελλάδα, δεν είχε γνωρίσει επαρκώς τον χαρακτήρα των Ελλήνων, ούτε μπορούσε να αντιληφθεί τους τρόπους που θα ωφεληθούν στον παρόντα αγώνα:

Μακράν ων από την Ελλάδα χρόνους πολλούς δεν εγνώρισες σωστά, ποία πράγματα ήθελον, όχι μόνο την ευδαιμονήσει και την ωφελήσει εις τους παρόντας αγώνας της, αλλά και ποία μέσα ήθελαν την σώσει από τον επικείμενον πάντα του Σουλτάνου και των παθών κίνδυνον.²⁶⁶

Αυτά τα λόγια ανήκουν στον γιατρό και μετέπειτα εκδότη Παναγιώτη Σοφιανόπουλο,²⁶⁷ ο οποίος δεν θα διστάσει να ασκήσει κριτική στις συμβουλές του Κοραΐ σχετικά με το πολίτευμα, θεωρώντας πως δεν είναι ορθές. Οι παρατηρήσεις του δημοσιεύονται στην *Εφημερίδα Αθηνών*. Πριν τις δούμε αναλυτικότερα, οφείλουμε να διευκρινίσουμε πως ο Σοφιανόπουλος αποτελεί μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα προσωπικότητα. Η θέση του στην πνευματική ζωή της Επαναστατημένης Ελλάδας δεν έχει αποσαφηνιστεί, και οι επιλογές του πολλές φορές φαίνονται αντιφατικές. Ο Κώστας Λάμπας τον χαρακτήρισε «ιδιόρρυθμο»,²⁶⁸ ενώ ο Νικήτας Σινιόσογλου «παράδοξο και αλλόκοτο», επίθετα που άλλωστε χρησιμοποιούσε ευρέως και ο ίδιος ο Σοφιανόπουλος.²⁶⁹ Ένα είναι βέβαιο: υπήρξε φορέας ριζοσπαστικών ιδεών, αντίθετων με το πολιτικό και κοινωνικό κατεστημένο. Κατά τη διάρκεια της Επανάστασης τον βλέπουμε να τάσσεται υπέρ της συνταγματικής μοναρχίας και της τοποθέτησης του

²⁶⁵ Στο ίδιο, φ. 45 (28.02.1825).

²⁶⁶ *Εφημερίς Αθηνών*, φ. 82 (21.08.1825).

²⁶⁷ Ο Παναγιώτης Σοφιανόπουλος (1786-1856) ήταν ένας πολυπράγμων άνθρωπος και μια πολύπλευρη προσωπικότητα. Σπούδασε ιατρική σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, όπου ήρθε σε επαφή με τις ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης, και το 1813 επέστρεψε στην Πελοπόννησο προσφέροντας τις υπηρεσίες του. Στην Επανάσταση διετέλεσε γραμματικός του Ιωάννη Γκούρα και συνεργάστηκε με τον Ιωάννη Κωλέττη. Έζησε στη Γαλλία, όπου επηρεάστηκε από τους σαινισμονιστές και τον ουτοπικό σοσιαλισμό, και ενδιαφέρθηκε για την προοδευτική μεταρρύθμιση της κοινωνίας. Σύμφωνα με τον Γιάννη Κορδάτο, ήταν ένθερμος υποστηρικτής των δημοκρατικών ιδεών και κατέκρινε τους τίτλους και τα προνόμια. Βλ. Γιάννης Κορδάτος, *Προοδευτικές Μορφές στην Ελλάδα*, Έκδοση Ιστορικού Φιλολογικού Ινστιτούτου Γ. Κορδάτος, Αθήνα 1966, σ. 3-11. Υπήρξε εκδότης προοδευτικών εντύπων, όπως το περιοδικό *Πρόοδος* και οι εφημερίδες *Σωκράτης* και *Νέος Κόσμος*. Το 1844 καταδικάστηκε από την Ιερά Σύνοδο της Ελλαδικής Εκκλησίας για προσβολή των ορθόδοξων δογμάτων, ενώ γνώρισε διώξεις και από το οθωμανικό καθεστώς.

²⁶⁸ Κώστας Λάμπας, «Η Πρόοδος του Σοφιανούπουλου», *Ερανιστής*, τ. 16 (1980), σ. 199.

²⁶⁹ Νικήτας Σινιόσογλου, «Διαφωτισμός και Αλλόκοτο. Η περίπτωση του Παναγιώτη Σοφιανόπουλου», *Ριζοσπαστική Σκέψη στη Νεότερη Ελλάδα*, επιμ. Παναγιώτης Τσολιάς, Ηρόδοτος, Αθήνα 2015, σ. 153.

Δούκα της Ορλεάνης στον ελληνικό θρόνο. Η επιλογή αυτή θα μπορούσε να αποδοθεί στον πολιτικό ρεαλισμό του, ή στις στενές φιλικές και πολιτικές σχέσεις που είχε με τον Ιωάννη Κωλέττη και το γαλλικό κόμμα. Παράλληλα, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι το εξεταζόμενο άρθρο εκδίδεται το 1825, πριν ο Σοφιανόπουλος εγκατασταθεί για δεύτερη φορά στη Γαλλία και ασπαστεί την ιδεολογία του Saint-Simon και του σοσιαλισμού, την οποία θα αποπειραθεί να εισάγει στην οθωνική Ελλάδα.²⁷⁰ Έτσι, κατηγορεί στο άρθρο του τον Κοραή πως, αντί να δώσει μια ασαφή απάντηση, θα έπρεπε να υποστηρίξει ότι η Ελλάδα πρέπει να βασιλευθεί συνταγματικώς όπως τα ευρωπαϊκά έθνη, αν ο λαός το θελήσει. Πίστευε πως δεν αρκούσε η μη καταδίκη του βασιλευομένου πολιτεύματος, το οποίο θεωρούσε σωτήριο για τους συμπολίτες του. Αντίθετα, υποστήριζε πως ο Κοραής θα έπρεπε να συμβουλεύσει να διοριστεί ένα άτομο από το εκτελεστικό σώμα με το αξίωμα του βασιλιά. Το επιχείρημά του ήταν πως αυτό ίσχυε στα πολιτισμένα έθνη της Ευρώπης, και αυτό μόνο μπορούσε να διασφαλίσει την ελληνική ευνομία και ανεξαρτησία: «Το φρόνημα τούτο συνάδει εν γένει με τους συνταγματικούς Νόμους των περισσότερων πολιτισμένων εθνών, και είναι σωρήριον εις τους ήδη λυθέντας από τα δεσμά της Τυραννίας ομογενείς». Από την άλλη, τον επαινεί για τη συμβουλή του να καλέσουν οι Έλληνες αλλογενείς συμβούλους για τη σύσταση των νόμων τους. Του καταλογίζει, όμως, ότι δεν είχε έρθει στην Ελλάδα για να καθοδηγήσει τους Έλληνες στην πολιτική επιστήμη, προσθέτοντας πως με τον τρόπο αυτό θα κερδίσει την οργή και την αγανάκτηση των φωτισμένων εθνών. Έχει ενδιαφέρον να υπενθυμίσουμε την απογοήτευση του Σοφιανόπουλου από το Ελληνικό Κράτος μετά την απελευθέρωση, αλλά και να προσθέσουμε ότι το 1853 θα αναφερθεί στο αμερικανικό πολίτευμα ως πρότυπο οργάνωσης και όπλο ενάντια στην οπισθοδρόμηση.²⁷¹

Επιχειρήματα κατά του δημοκρατικού πολιτεύματος για την Ελλάδα παραθέτει μια διατριβή που δημοσιεύεται στον *Φίλο του Νόμου* και εξετάζει ποιο είδος διοίκησης συμφέρει καλύτερα το κράτος, συγγραφέας της οποίας πρέπει να είναι ο Νικόλαος Σκούφος.²⁷² Εδώ τα πολιτεύματα χωρίζονται σε δύο μεγάλες κατηγορίες, το δημοκρατικό και το μοναρχικό. Το πρώτο ορίζεται ως το πολίτευμα όπου ο λαός έχει την υπέρτατη εξουσία, και το δεύτερο όταν την υπέρτατη εξουσία έχει ένα μόνο

²⁷⁰ Παναγιώτης Τσολιάς, «Χ. Παμπλέκης - Θ. Καΐρης - Π. Σοφιανόπουλος: οι θεμελιωτές της νεωτερικότητας στην Ελλάδα», *ό.π.*, σ. 93.

²⁷¹ Στο ίδιο, σ. 114.

²⁷² *Φίλος του Νόμου*, φ. 157 (06.11.1825).

πρόσωπο. Και εδώ μπορούμε να εντοπίσουμε επιρροές της καντιανής θεωρίας. Το άρθρο συνεχίζει υποστηρίζοντας ότι το δημοκρατικό πολίτευμα εξυψώνει μεν τα ήθη, έχει όμως και ελαττώματα, το κυριότερο από τα οποία είναι ότι έχει ως βάση την αρετή. Για να εξηγήσει το συλλογισμό του, ο Σκούφος παραθέτει επίσης Μοντεσκιέ:

Αι Μοναρχικαί και Τυραννικαί Διοικήσεις, λέγει ο αθάνατος ούτος Συγγραφεύς, χρηστότητος μεγάλης ανάγκην δεν έχουν δια να διατηρώνται και να υποστηρίζονται. Η δύναμις των Νόμων εις την μίαν, ο εις κάθε στιγμήν υψωμένος βραχίων του Τυράννου εις την άλλην, ρυθμίζουν και χαλινώνουν τα πάντα. Αλλ' η Δημοκρατία έχει χρείαν και από ένα ελατήριον περισσότερον και των Δημοκρατιών το ελατήριο είναι η Αρετή.

Εδώ αναφέρεται στην πολιτική αρετή, χωρίς την οποία, συμπεραίνει, δεν μπορεί να υπάρξει δημοκρατία. Αναγνωρίζει ταυτόχρονα ότι ο άνθρωπος είναι υποκείμενος στα πάθη, με αποτέλεσμα να είναι πολλές φορές απομακρυσμένος από την αρετή, δικαιολογώντας έτσι το γεγονός πως οι δημοκρατίες δεν διαρκούν στο χρόνο. Ένα άλλο ελάττωμα που εντοπίζει στο δημοκρατικό πολίτευμα είναι πως δεν είναι κατάλληλο για μεγάλες επικράτειες. Το επιχείρημά του είναι ότι ο λαός δεν μπορεί να γνωρίζει την αξιότητα κάποιου που βρίσκεται μακριά του, ούτε μπορεί να εμπιστευτεί έναν πληρεξούσιο για να κάνει αυτήν την επιλογή. Εκτός αυτού, προσθέτει πως ο ίδιος ο λαός σε μια μεγάλη επικράτεια δεν μπορεί να παίρνει τις αποφάσεις. Μετά τις γενικές αυτές παρατηρήσεις, εξετάζει το αν η δημοκρατία είναι το κατάλληλο πολίτευμα για τους Έλληνες. Επισημαίνει πως αυτοί, αν και απόγονοι των Αρχαίων Ελλήνων, των πατέρων των τεχνών και των επιστημών, υστερούν σε αρετή επειδή μόλις βγήκαν από το σκότος του δεσποτισμού. Προσθέτει πως για τον ίδιο λόγο δεν είχαν καλούς νομοθέτες, ούτε ήταν διατεθειμένοι να δέχονται τις διαταγές κάποιου, αλλά μόνο κάνουν ό,τι οι ίδιοι νομίζουν. Συμπεραίνει, έτσι, πως δεν μπορούσαν να βάλουν σε λειτουργία μια τόσο «πολύπλοκη μηχανή» όπως η δημοκρατία:

Που ευρίσκεται μεταξύ ημών το ελατήριο των Δημοκρατικών Διοικήσεων, η Αρετή; Γεννημένοι εις το μισητότερον είδος της Διοικήσεως, ανατεθραμμένοι με τας αντικοινωνικάς αρχάς του Δεσποτισμού, παιδαγωγημένοι στα σχολεία της απάτης, της κολακείας, της προδοσίας, εν συντόμω της διαφθοράς, θέλομεν ποτέ δυνηθή να βάλωμεν εις ενέργειαν μιαν μηχανήν τόσο πολύπλοκον, τόσο έντεχνον, τώσον θαυμασίαν;²⁷³

Αναφερόμενος στα πρότυπα της Αμερικής και της Ελβετίας, όπου ο λαός απολαμβάνει καλή διοίκηση και ευνομία, διευκρινίζει πως τα κράτη αυτά είναι

²⁷³ *Φίλος του Νόμου*, φ. 160 (16.11.1825).

διαιρεμένα σε αυτόνομες επαρχίες, σύστημα το οποίο δεν μπορεί να εφαρμοστεί στην Ελλάδα. Την άποψη αυτή δικαιολογεί σημειώνοντας πως κάθε μια από τις επαρχίες θα έπεφτε σε αναρχία ή τυραννία, και δεν θα ήταν δυνατό να διατηρηθεί η καλή αρμονία ανάμεσά τους, έχοντας μάλλον στο μυαλό του τα εμφύλια πάθη που ταλάνιζαν τη χώρα:

Υπόθεσ την Ήπειρον της Ελλάδος, διηρημένην εις είκοσι δύο Επαρχίας, εξ' ών έκαστη είναι αυτόνομος και ανεξάρτητος από τας λοιπάς, δηλ. έχει τον Πρόεδρόν της, το Βουλευτικόν, το Δικανικόν της, Κώδικας νόμων διαφορετικούς από τους των άλλων. Τέλος, ήθη, έθιμα, έως και γλώσσαν και θρησκείαν διαφόρους ... φρονείς ποτέ ότι τοιαύτη Διοίκησις ημπορεί να συμφέρει εις την Ελλάδα; ... θέλουν δυνηθή να διοικηθώσι μόνοι των, και εάν θέλουν πέση εντός ολίγου ή εις απόλυτον αναρχίαν, ή εις τοπικήν τυραννίαν; ... Φαντάζεσαι ποτέ ότι ημπορείς να διατηρήσης την καλήν αρμονίαν μεταξύ των διαφόρων τούτων Δημοκρατιών;

Οι εξελίξεις του δευτέρου εμφυλίου πολέμου θα μπορούσαν να τον επιβεβαιώσουν. Ένας ακόμα κίνδυνος στην παραπάνω περίπτωση ήταν πως κάποιος εχθρός θα μπορούσε εκμεταλλευτεί τη διαίρεση προς όφελός του και για να σπάσει την ελληνική συμμαχία. Φαίνεται πως δεν θεωρούσε ότι οι Έλληνες είχαν αρκετά δυνατή εθνική συνείδηση ώστε να αντισταθούν σε τέτοιου είδους απειλές. Ίσως να είχε στο μυαλό του τις αλλαγές στρατοπέδων πολλών αρματολών, τα λεγόμενα καπάκια.²⁷⁴ Στο σημείο αυτό αξίζει να κάνουμε μια παρέκβαση για να διευκρινίσουμε πως η πρακτική των καπακίων ήταν μέρος της αρματολικής παράδοσης, και για αυτό δεν είναι ορθό να εξετάζονται υπό το πρίσμα της εθνικής συνείδησης. Ήδη αναφερθήκαμε στο αίσθημα του τοπικισμού που διέκρινε τον ελληνικό κόσμο κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, και το οποίο είχε πολλές φορές προτεραιότητα απέναντι στην ασαφή ακόμα για τους περισσότερους Επαναστατημένους Έλληνες έννοια του έθνους. Το άρθρο θα καταλήξει κάπως βιαστικά και χωρίς μεγάλη ανάλυση στο συμπέρασμα πως η Ελλάδα πρέπει να έχει ένα πολυάριθμο βουλευτικό σώμα, ανεξάρτητο δικαστικό και μόνο έναν εκτελεστή, δηλαδή συνταγματική μοναρχία. Σύμφωνα με τη Δέσποινα Θεμελή Κατηφόρη,²⁷⁵ ο Σκούφος μένοντας στη γραμμή του Κωλέττη, υποστήριζε την εκλογή

²⁷⁴ Πρόκειται για μια διαδεδομένη και αποδεκτή στρατηγική επιβίωσης της κατακτημένης Ρούμελης. Ήταν συμφωνίες προσωρινού χαρακτήρα, οι οποίες θεωρούνταν ανά πάσα στιγμή ανατρέψιμες. Όταν τα πράγματα στην Επανάσταση ήταν ρευστά φαινόταν σαν μια λογική λύση και δεν γινόταν αντιληπτή από τους συμμετέχοντες ως προδοσία. Βλ. Δημήτριος Τσιάμαλος, *Κοινωνική και επαναστατική συνείδηση των ενόπλων της Ρούμελης στην επανάσταση του 1821*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2007, σ. 268-273.

²⁷⁵ Δέσποινα Θεμελή Κατηφόρη, *Νικόλαος Σκούφος. Σχεδιάσμα βιογραφίας*. Παράρτημα του περιοδικού «Μνήμων» αρ. 4, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1990, σ. 90.

του δούκα του Νεμούρ ως βασιλιά των Ελλήνων, γεγονός που αποτελεί ίσως μια εξήγηση για την επιμονή του στο παραπάνω πολίτευμα.

Ο εκδότης της εφημερίδας τονίζοντας ότι τέτοια ύλη πρέπει να είναι το αντικείμενο της σκέψης κάθε πολίτη, θα απαντήσει στην παραπάνω διατριβή και θα αναιρέσει τα λεγόμενα του Σκούφου χρησιμοποιώντας τα ίδια του τα επιχειρήματα.²⁷⁶ Εφόσον, λέει, ο λαός της Ελλάδας είναι γεννημένος για μεγάλα κατορθώματα και έχει όλα τα φυσικά προτερήματα, είναι ικανός και να εκλέξει μια δημοκρατική αντιπροσωπευτική διοίκηση. Προσθέτει ότι ο άνθρωπος έχει πλαστεί κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση του Θεού, και άρα δεν ήταν ανεπίδεκτος της αρετής. Η υποψία ότι η δημοκρατία δεν θα διαρκέσει δεν θεωρείται αρκετή για να αποφευχθούν τα καλά που μπορεί να φέρει. Ακολουθώς, προσάπτει στον Σκούφο ότι μιλά για τους Έλληνες σκεπτόμενος τους Αρχαίους, και παραδέχεται πως οι παλιές δημοκρατίες ήταν πράγματι επιβλαβείς για τις μεγάλες επικράτειες, όπου αποφάσιζε ο λαός για όλες τις σημαντικότερες υποθέσεις. Διευκρινίζει όμως ότι αυτό δεν συμβαίνει στις παραστατικές διοικήσεις, όπου το έθνος ολόκληρο συνέρχεται μέσω των παραστατών του σε ένα βουλευτήριο και αποφασίζει για σημαντικά θέματα. Βλέπουμε και εδώ να απορρίπτεται το αρχαιοελληνικό παράδειγμα και να προωθείται το ρεπουμπλικανικό σύστημα διοίκησης. Υποστηρίζει, λοιπόν, ότι η δημοκρατία είναι η καλύτερη «θεραπεία» για το δεσποτισμό στον οποίο γεννήθηκαν οι Έλληνες, εφόσον είναι ένα πολίτευμα που φωτίζει τα πνεύματα, καταλήγοντας στο ότι η αντιπροσωπευτική δημοκρατία είναι η καλύτερη επιλογή για το ελληνικό κράτος.

Στο παραπάνω άρθρο του Σκούφου θα απαντήσει και ο Αλέξανδρος Σούτσος με μια διατριβή που αναδεικνύει την αδυναμία υποστήριξης του μοναρχικού πολιτεύματος στην Ελλάδα. Εξηγεί πως στην περίπτωση που ο μονάρχης επιλεγεί ανάμεσα από τους Έλληνες, κανένας από αυτούς δεν θα θέλει να δει τον αντίζηλό του να βασιλεύει, υπονοώντας τους έντονους ανταγωνισμούς συμφερόντων. Παρόμοιος είναι ο συλλογισμός του για την περίπτωση που ο υποτιθέμενος βασιλιάς επιλεγεί από το εξωτερικό, θεωρώντας επίσης αδύνατο οι ευρωπαϊκές αυλές να συμφωνήσουν σε ένα πρόσωπο:

Η Ευρώπη πολιτικώς θεωρούμενη σχηματίζει μιαν μεγάλην οικογένειαν· η Αγγλία, η Ρωσσία, η Γαλλία και η Αυστρία είναι τα μεγάλα της μέλη, τα

²⁷⁶ *Φίλος του Νόμου*, φ. 166 (07.12.1825).

διαφιλονεικούνται πάντοτε αναμεταξύ των· τα δε λοιπά μικρά βασίλεια είναι υπό την επιρροήν των τεσσάρων ούτων δυνάμεων· οποιαδήποτε από τας δυνάμεις αυτές θελήση να μας δώση Μονάρχην, των άλλων τριών ο φθόνος θέλει αναμφιβόλως αντισταθή.²⁷⁷

Έτσι, προτείνεται το πολίτευμα των Ενωμένων Επαρχιών της Αμερικής, το οποίο ταυτίζει με την άριστη πολιτεία του Αριστοτέλη. Καταρρίπτει τις υποθέσεις αφενός ότι το πολίτευμα αυτό δεν αρμόζει στα μεγάλα έθνη εφόσον λειτουργεί ήδη στις αμερικανικές πολιτείες, και αφετέρου πως δεν μπορεί να υπάρξει για πολύ καιρό, λέγοντας πως ήδη κλίνει 50 χρόνια στο Νέο Κόσμο και φέρει «τα στοιχεία της αιωνιότητας». Αναφορικά με την κατηγορία ότι δεν μπορεί να υπάρξει έγκαιρη δραστηριότητα, ο Σούτσος υπενθυμίζει την κινητικότητα των Αμερικανών στους πολέμους τους. Ακόμα, επισημαίνει τη βελτίωση που σημειώθηκε σε όλους τους τομείς από τη στιγμή που οι Αμερικάνοι εισήγαγαν το συγκεκριμένο πολίτευμα:

Αφ' ου εις αυτήν ευσυστήθη το πολίτευμα τούτο ο πληθυσμός της, πρώτη βάσις της δυνάμεως έκαστου έθνους, ετριπλασιάσθη σχεδόν. Ο πλούτος, πηγή του φωτισμού, αφθόνως διαχύνεται εις αυτήν δια των τριών διωρύγων του, της γεωργικής, της τεχνικής βιομηχανίας, και του εμπορίου· τα φώτα καθ' ημέραν διασκορπίζονται· η ηθική του έθνους προβαίνει επί το κρείττον και ο άνθρωπος ζη καθώς τον διώρισεν ο Θεός, ανεξάρτητος από προλήψεις, ελεύθερος από αλύτους.

Καταλήγει στο ότι το πολίτευμα των Ηνωμένων Επαρχιών έχει στέρεες βάσεις, σε αντίθεση με τις συνταγματικές μοναρχίες, στις οποίες παρατηρούνται τακτικά αναταραχές. Τέλος, προσθέτει ότι η υιοθέτηση του πολιτεύματος των Αμερικανών από τους Έλληνες μπορεί να προσελκύσει τη βοήθεια φιλελεύθερων φιλελλήνων, και να καταστήσει σαφές στην Ευρώπη ότι οι Έλληνες δεν αποβλέπουν σε κατακτήσεις, ενώ σε περίπτωση που η Ελλάδα διοικείται από βασιλιά, θα θέλει να εξουσιάσει ολόκληρη την Τουρκία. Εδώ ο Σούτσος είναι σαν προσιωνίζεται, κατά κάποιον τρόπο, την ιδεολογία της Μεγάλης Ιδέας που θα καθοδηγεί την εξωτερική πολιτική του Ελληνικού Κράτους καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα.

Βλέπουμε πως οι Έλληνες άλλοτε με νηφαλιότητα, και άλλοτε περισσότερο παθιασμένα, αναζητούσαν την καλύτερη μορφή πολιτεύματος. Οι ριζοσπάστες εκδότες των εφημερίδων αναδείκνυναν το ρεπουμπλικανικό πρότυπο, ενώ άλλοι υποστήριζαν τη πιο συμβατική λύση της συνταγματικής μοναρχίας. Οι διαφωνίες πάνω στο θέμα θα έχουν ως αποτέλεσμα μια αντιπαράθεση κατά την οποία επιρρίπτονταν κατηγορίες, οι

²⁷⁷ *Φίλος του Νόμου*, φ. 268 (14.02.1827).

οποίες ενέχουν ενδιαφέρουσες κοινωνιολογικές παρατηρήσεις. Αυτές θα εξεταστούν στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο.

Κεφάλαιο 6^ο

Η ιδεατή ελληνική κοινωνία

Η ανατροπή των δομών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η σύσταση της νέας εθνικής εξουσίας δεν μπορούσε να μη λάβει και κοινωνική διάσταση. Το ίδιο το Σύνταγμα της Επιδαύρου έδινε στην Επανάσταση ένα «βαθύ κοινωνικό περιεχόμενο»,²⁷⁸ εγκαθιδρύοντας ένα κράτος αστικό, βασισμένο στα δικαιώματα στη ζωή, την ιδιοκτησία και την προσωπική ελευθερία. Ας σημειωθεί ότι κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου, όσοι εναντιώνονταν στη Διοίκηση κατηγορούνταν από τις εφημερίδες ως εχθροί της ισότητας και της ισονομίας, δίνοντας μια κοινωνική χροιά στην εμφύλια διαμάχη.²⁷⁹ Η συζήτηση γύρω από τα πολιτεύματα που είδαμε νωρίτερα φέρνει στην επιφάνεια ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για την κοινωνία της επαναστατημένης Ελλάδας, από τις οποίες μπορούμε να εξάγουμε το όραμα που είχαν για την ελεύθερη ελληνική κοινωνία οι συντάκτες και όσοι αρθρογραφούσαν στις εφημερίδες. Αυτή ήταν μια κοινωνία που θα άρμοζε στο αστικό κράτος, και στην οποία θα βασίλευαν η ισότητα και οι νόμοι, σύμφωνα με τα ιδανικά του δημοκρατικού Διαφωτισμού. Ήδη είδαμε πως παρά το γεγονός πως η Διοίκηση στηγόταν πάνω σε βάσεις δημοκρατικές, το μεγαλύτερο μέρος των προυχόντων της Πελοποννήσου και των νησιών έκλιναν προς την αριστοκρατία και την ολιγαρχία. Στα *Ελληνικά Χρονικά*, εκφράζεται η ελπίδα ο λαός να «αισθανθή την δύναμίν του» και να λάβει τα μέτρα του εναντίον όσων «επιθυμούν να αντικαταστήσωσι των παρελελυθότων χρόνων τους Πασσάδες και τους Μπέϊδες».²⁸⁰ Το κάλεσμα αυτό δεν αναφερόταν στους Τούρκους, αλλά τους τοπικούς εξουσιαστικούς παράγοντες. Στην *Εφημερίδα Αθηνών*, πάλι, ο Νέγρης παρατηρεί ότι ο λαός δεν έχει μάθει να είναι ισότιμος με τους πρώην επικεφαλής του:

Οι επί της τυραννίας χρηματίσαντες Προοεστώτες, τους οποίους σήμερον ο κοινός λαός από αμάθειαν εις μερικά μέρη, αντί να ονομάζει αδελφούς, άρχοντας ονομάζει, επειδή δεν έμαθεν ακόμη, διά την αφόρητον αμέλειαν της Διοικήσεως, ότι οι Νόμοι μας δεν γνωρίζουν άρχοντας, διότι όταν γνωρίσουν άρχοντας πρέπει φυσικώς να γνωρίσουν και αρχομένους, πράγμα πολλά εναντίον εις την ελευθερίαν· άρχοντες εις την Ελλάδα την σήμερον δεν είναι, ειμή οι Νόμοι, και όλοι οι Έλληνες είναι άρχοντες μεν της ελευθερίας, την οποίαν εκέρδησαν με τα ίδια των αίματα αρχόμενοι δ' από τους Νόμους, τους οποίους αυτοθελήτως έβαλαν εις το Κεφάλι των αυτοί, λέγω, οι καταχρηστικώς λεγόμενοι άρχοντες και οι ζευγίται, οι αξιωματικοί και οι ιδιώται, οι πτωχοί και οι πλούσιοι, οι

²⁷⁸ Διαμαντούρος, ό.π., σ. 161.

²⁷⁹ *Ελληνικά Χρονικά*, φ. 11 (07.02.1825).

²⁸⁰ Στο ίδιο, φ. 69 (23.08.1824).

προκομμένοι και οι αμαθείς, εν γένει, όλοι οι Έλληνες είναι ίσοι και δεν διαφέρουν εις τίποτε, όταν παρρησιασθούν εις το Κριτήριον.²⁸¹

Πρόκειται για αυτό που την εποχή εκείνη αποκαλούσαν «αριστοκρατικό» κόμμα, και το οποίο αποτελείτο από τους τοπικούς προκρίτους και κοτζαμπάσηδες. Από την άλλη βρισκόταν το «δημοκρατικό» κόμμα, το οποίο περιλάμβανε τους οπλαρχηγούς.²⁸² Οι χαρακτηρισμοί αυτοί δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Η πρώτη ομάδα στην οποία γίνεται αναφορά είναι ουσιαστικά το πολιτικό κόμμα, στο οποίο συμπεριλαμβάνονταν όσοι είχαν πολιτική ιδιότητα. Δεν θα μπορούσαμε να το χαρακτηρίσουμε αριστοκρατικό, καθώς δεν ήταν λίγα τα μέλη του που ζητούσαν ένα αντιπροσωπευτικό σύστημα. Τα Ψαρά, για παράδειγμα, ήταν φημισμένα για το δημοκρατικό τους σύστημα. Και ενώ στην Ύδρα ίσχυε ένα ολιγαρχικό σύστημα, το πνεύμα τους ήταν γνήσια αστικό.²⁸³ Στο ίδιο κόμμα περιλαμβάνονταν και άλλα φιλελεύθερα στοιχεία, όπως οι ετερόχθονες Φαναριώτες που ήρθαν στην Ελλάδα, και τελικά αυτό ήταν που κατάφερε να δώσει στην Επανάσταση την φιλελεύθερη αστική ιδεολογία του.

Η δυσπιστία απέναντι στην ομάδα αυτή οφειλόταν στην προεπαναστατική περίοδο, καθώς η συμμετοχή της στην οθωμανική διοίκηση είχε ως αποτέλεσμα να θεωρείται μέρος της. Πράγματι, οι πρόκριτοι πολλές φορές κατάφεραν να διατηρήσουν τις ιδιοκτησίες τους και να πλουτίσουν συνεργαζόμενοι με τους Οθωμανούς, στο κοινοτικό σύστημα των οποίων κατέληξαν να είναι κληρονομικοί άρχοντες. Αν και δεν θα μπορούσαμε να μιλήσουμε ακόμα για κοινωνικές τάξεις, η οργάνωσή τους σε μια ομάδα με συνείδηση των προνομίων και των συμφερόντων της είναι υπαρκτή. Όμοια, οι Φαναριώτες συμμετείχαν στη διοίκηση της Αυτοκρατορίας καταλαμβάνοντας διάφορα αξιώματα, και συγκροτώντας πολύ ισχυρές οικογένειες. Ωστόσο, η δύναμη και των δύο ομάδων δεν απέρρεε από την κατοχή των μέσων παραγωγής, ώστε να χαρακτηριστούν ως τάξη καθ' εαυτή, αλλά από τις θέσεις που κατείχαν στο οθωμανικό διοικητικό καθεστώς. Για αυτό θα μπορούσαν σωστότερα να αποκαλούνται εντεταλμένες ελίτ.²⁸⁴

²⁸¹ *Εφημερίς Αθηνών*, φ. 25 (26.11.1824).

²⁸² Richard Clogg, *A concise history of Greece*, Cambridge University Press, Cambridge 2021, σ. 37

²⁸³ Γεώργιος Σκληρός, «Τα κοινωνικά ρεύματα και κόμματα της ελληνικής επαναστάσεως», *Θέσεις*, τ. 42, Ιανουάριος-Μάρτιος 1993, σ. 1.

²⁸⁴ Πιζάνιας, *ό.π.*, σ. 195-6.

Για τον *Φίλο του Νόμου*, όσοι συμμετείχαν στην προεπαναστατική διοίκηση και θησαύρισαν από αυτήν, σκοπό είχαν όχι να απελευθερώσουν τους Έλληνες, αλλά να αντικαταστήσουν τους παλιούς επικεφαλής. Πράγματι, πολλοί πρόκριτοι ήλπιζαν πως εκδιώκοντας τους Οθωμανούς, η εξουσία θα ελεγχόταν από τους ίδιους.²⁸⁵ Οι Κοτζαμπάσηδες περιγράφονται ως άνθρωποι μισητοί από όλους, ματαιόδοξοι και διεφθαρμένοι. Το άρθρο συμφωνεί με τον Παναγιώτη Σούτσο, που ταύτιζε την τάξη των Κοτζαμπάσηδων με τους αριστοκράτες, με μια ολιγαρχία που είχε κατασπαράξει τον πλούτο της Ελλάδας και διαιώνιζε τις καταχρήσεις:

Ο αναίσχυντος και ασυνείδητος ούτος Κοτζαβασισμός, τον οποίον ο Κύριος Π. Σούτζος υπερτιμά με το όνομα της Αριστοκρατείας, ενώ όχι εξ αρίστων, αλλ' εξ κακίστων σύγκειται, κατέπιε πρώτον όλα τα χρηματικά πλούτη, όσα προ αιώνων τυραννούντες την Ελλάδα Σατράπαι είχαν επικυριεύσει. Αυτός κατατρώγει εξ ήδη πλήρη έτη όλα τα προϊόντα των εθνικών γαιών, και όλας τας κατ' έτος εθνικάς προσόδους. Ούτος το μεγαλύτερον μέρος κατεχώνευσε των έξωθεν δανείων, και βοηθημάτων.²⁸⁶

Η τάξη αυτή, συνεχίζει, αντιτίθεται στην παιδεία, φοβούμενη μην ανοίξουν τα μάτια του λαού και επικρατήσει η δικαιοσύνη. Για το λόγο αυτό πολεμούν τη δημοσιότητα, την ψυχή κάθε κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, και την ελευθερία του Τύπου, και στρέφονται εναντίον όποιου προσπαθήσει να αποκαλύψει στο λαό «το παμφάγον τέρας της ιδιοτέλειας».

Βέβαια, υπήρχε και ο αντίλογος ότι αυτοί προσπαθούσαν να προωθήσουν το φωτισμό του έθνους και να εμψυχώσουν τα φιλελεύθερα πνεύματα, φέρνοντας ως απόδειξη τα σχολεία σε διάφορες πόλεις.²⁸⁷ Ένα άλλο επιχείρημα που προβαλλόταν υπέρ τους, είναι η συμμετοχή τους στα επαναστατικά Συντάγματα, η οποία δείχνει την επιθυμία τους να συσταθεί ένα νόμιμο πολίτευμα.²⁸⁸ Πράγματι, η Επανάσταση κατήργησε κάθε θεσμό του οθωμανικού καθεστώτος και διέλυσε κάθε κατεστημένη εξουσία του. Μπορεί να υπήρχαν κατάλοιπα των παλιών συνειδήσεων και συμπεριφορών, όμως το νέο πολίτευμα των Ελλήνων κατοχύρωνε την ισότητα και την ισονομία.

²⁸⁵ Διαμαντούρος, *ό.π.*, σ. 110.

²⁸⁶ *Φίλος του Νόμου*, φ. 255 (25.10.1826).

²⁸⁷ *Ελληνικά Χρονικά*, φ. 75 (13.09.1824).

²⁸⁸ Στο ίδιο, φ. 78 (24.09.1824).

Το «δημοκρατικό» κόμμα, οι καπεταναίοι, θεωρείτο πως εκπροσωπούσαν το λαϊκό αίσθημα. Ήδη πριν την Επανάσταση η ιδιότητα πολλών από αυτών ως κλεφτών, με την οποία αντιτάσσονταν όχι μόνο στην οθωμανική εξουσία, αλλά και στους Χριστιανούς με τους οποίους η πρώτη συνεργαζόταν, κέρδιζε τη λαϊκή αποδοχή. Όμως πολλές φορές οι κλέφτες έκαναν επιθέσεις αδιακρίτως, επιβαρύνοντας και τον απλό λαό. Όπως και να 'χει, ο μύθος της αντίστασης στην εξουσία τους ανέβαζε στα μάτια του κόσμου, και κυρίως του αγροτικού.²⁸⁹ Παρόμοια γοητεία ασκούσαν και στους ξένους. Για τον Στάνχοπ βρίσκονταν σε μια κατάσταση άγριας ελευθερίας ζώντας εκτός νόμων. Δεν πίστευε ότι δεν είχαν ηθικές αρχές, αλλά ότι τους έλλειπαν οι κανονιστικές αρχές για να περάσουν στην ελευθερία του πολίτη.²⁹⁰ Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί αυτό του Ανδρούτσου, ο οποίος εγκωμιάζεται συχνά από τον Στάνχοπ ως ο πιο φιλελεύθερος άνδρας της Ελλάδας. Όπως και στην πρώτη περίπτωση, ούτε και οι οπλαρχηγοί θα μπορούσαν να ονομαστούν «δημοκρατικό» κόμμα. Οι τάσεις τους ήταν περισσότερο συντηρητικές. Κατά την περίοδο των εμφυλίων πολέμων ήταν οι στρατιωτικοί που αντιπαρατάχθηκαν στην κυβέρνηση Κουντουριώτη και προσπάθησαν να την ανατρέψουν. Εξάλλου, μια από τις κατηγορίες εναντίον τους ήταν πως αυτοί απειλούσαν την εξουσία του λαού διεκδικώντας προνόμια τα οποία έχουν καταργηθεί και αντιβαίνουν στους νόμους.²⁹¹ Εδώ μάλλον γίνεται αναφορά στη συμμετοχή των οπλαρχηγών σε νέες δραστηριότητες από τις οποίες μέχρι τότε ήταν αποκλεισμένοι. Πιο συγκεκριμένα, μπορούσαν να συμμετέχουν σε πλειστηριασμούς για την ενοικίαση εθνικών κτημάτων με χαμηλότερες τιμές, ως αποζημίωση για τις πολεμικές υπηρεσίες τους. Κατάφεραν έτσι να αποκτούν πλούτο και τη δύναμη, αυξάνοντας την επιρροή τους.²⁹²

Για τις κοινωνικές «τάξεις» θα μιλήσει ο Κοραΐς, οι παρατηρήσεις του οποίου θα δημοσιευθούν και θα σχολιαστούν στις εφημερίδες. Σύμφωνα με αυτόν, «ολιγαρχικοί» ονομάζονταν όσοι μεταχειρίζονταν τον πλούτο, τη δύναμη, και την παιδεία τους σε βάρος των άλλων, και όσοι προσπαθούσαν να ανακτήσουν τη δύναμη που έχασαν με την πτώση των Οθωμανών. Εδώ προφανώς αναφέρεται στις προεπαναστατικές ελίτ που συμμετείχαν στο οθωμανικό σύστημα διοίκησης. Ο Κοραΐς υποστηρίζει πως αυτοί θεωρούσαν ότι το αίμα των «δημοκρατικών» χύθηκε

²⁸⁹ Σβορώνος, *ό.π.*, σ. 92.

²⁹⁰ Τζουρμανά, *ό.π.*, σ. 83.

²⁹¹ *Ελληνικά Χρονικά*, φ. 43 (31.05.1824).

²⁹² Βασίλης Κρεμμυδάς, *ό.π.*, σ. 124.

για τους ίδιους, και πως ήθελαν να σφετεριστούν τη δύναμη και τη δόξα του έθνους, περιορίζοντάς την σε λίγες οικογένειες. Γίνεται, δηλαδή, ο διαχωρισμός που είδαμε παραπάνω, και ο οποίος ταυτίζει τους οπλαρχηγούς με τη δημοκρατική παράταξη. Υπενθυμίζει, όμως, ότι και στο ίδιο «σχολείο» μαθήτευσαν και οι «δημοκρατικοί», συνηθισμένοι όχι μόνο να υποφέρουν τις ανομίες των Μουσουλμάνων «δασκάλων» τους, αλλά και την καταφρόνηση των ομογενών:

Οι δημοκρατικοί πάλιν, μαθηταί και αυτοί του Τουρκικού σχολείου, αλλά μαθηταί της κατωτέρας τάξεως, συνηθισμένοι να υποφέρωσι και των διδασκάλων Μουσουλμάνων τας ανομίας, και των ανωτέρων μαθητών ομογενών την καταφρόνησιν, αισθάνονται πρώτην φοράν σήμερον την οποίαν τους έδωκεν η φύσις δύναμιν ... κινδυνεύουν και αυτοί να φαντασθώσιν, ότι της Ελλάδος η ελευθερία χρεωστέεται εις μόνους αυτούς να διχονοήσωσι και να στασιάσωσι κατά των ιδίων αδελφών, και με πρόφασιν ότι πολεμούν την ολιγαρχίαν, να καταστήσωσιν αυτοί την χειρίστην όλων των πολιτικών καταστάσεων πολυαρχίαν.²⁹³

Μιλώντας για καταφρόνηση, ο Κοραής πρέπει να εννοεί τις εντάσεις ανάμεσα στους κοινοτικούς άρχοντες και τους κλεφταρματολούς της προεπαναστατικής περιόδου. Πολλοί από τους ανθρώπους των όπλων, ιδιαίτερα στην Πελοπόννησο, ήταν κάποι, βρίσκονταν δηλαδή στην υπηρεσία των προυχόντων. Οι διεργασίες της Επανάστασης τους επέτρεψαν να αμφισβητήσουν τους πρώην κυριάρχους τους, οι οποίοι φυσικά δεν είδαν ευμενώς την περίπτωση να αφήσουν ή να μοιραστούν την εξουσία τους με αυτούς.²⁹⁴ Να, λοιπόν, γιατί οι οπλαρχηγοί ένοιωθαν περιφρονημένοι.²⁹⁵ Σύμφωνα με τον Κοραή, η Επανάσταση ανέδειξε τη δύναμή τους, προειδοποιούσε όμως ταυτόχρονα για τον κίνδυνο «τυφλωθούν» από αυτήν, και με πρόφαση ότι πολεμούν την ολιγαρχία, να καταστήσουν πολυαρχία. Ιδιαίτερη δυσπιστία ο Κοραής έτρεφε και για τους

²⁹³ *Εφημερίς Αθηνών*, φ. 44 (24.02.1825).

²⁹⁴ Petropulos, *ό.π.*, σ. 43.

²⁹⁵ Αξίζει να αναφερθεί ότι στις αντιθέσεις αυτές έπαιξε ρόλο και ο γεωγραφικός παράγοντας. Ο John Petropulos αναδεικνύει τις διαφορές ανάμεσα στα τοπία της Πελοποννήσου και της Ρούμελης που συνέβαλαν στην έξαψη των τοπικιστικών αισθημάτων. Η πρώτη ήταν από τη φύση της περισσότερο γόνιμη και εύπορη, και όπως είδαμε κατά την προεπαναστατική περίοδο απολάμβανε υψηλή αυτονομία, ώστε οι προύχοντές της να έχουν διοικητική εμπειρία και ικανότητες. Αντίθετα, το ορεινό και δύσβατο τοπίο της Ρούμελης ήταν ελλιπές σε υλικό και φυσικό πλούτο. Εκεί είχε ανθίσει το σύστημα του αρματολισμού, με αποτέλεσμα οι Ρουμελιώτες να έχουν περισσότερη στρατιωτική πείρα. Ακόμα, η Ρούμελη ήταν περισσότερο εκτεθειμένη στους Οθωμανούς και τις εκστρατείες τους, και από νωρίς γνώρισε την ερήμωση. Ένα από τα συνηθέστερα παράπονα των Ρουμελιωτών ήταν η αδικία που υφίσταντο στο ζήτημα των λαφύρων, κατηγορώντας ότι οι Πελοποννήσιοι τύγγχαναν μεγαλύτερης και καλύτερης λείας από τους ίδιους. Όλη αυτή η κατάσταση προξένησε αντιζηλίες ανάμεσα στις περιοχές. Οι Πελοποννήσιοι θεωρούσαν τους Ρουμελιώτες υποδεέστερους και απολίτιστους, ενώ αντίθετα οι Ρουμελιώτες τους Πελοποννήσιους αναξιώπιστους και εκφυλισμένους. Οι νησιώτες, από την άλλη, που γνώριζαν επίσης μεγάλη ανάπτυξη και αυτονομία, υποτιμούσαν όλους τους στεριανούς. Βλ. Στο ίδιο, σ. 27-28.

Φαναριώτες, γεγονός που φαίνεται από την κριτική σε κάποιον που έγραψε ότι αυτοί προετοίμασαν το έθνος για τον αγώνα του εναντίων των κατακτητών χρησιμοποιώντας την παιδεία. Σχολιάζει, μάλιστα, με περιπαικτικό ύφος ότι ο εν λόγω άνθρωπος πρέπει να μπέρδεψε τους Ζωσιμάδες, τους Καπλάνες, και τον Βαρβάκη ως Φαναριώτες και προσπάθησε να πιστώσει τις δωρεές τους ως ευεργεσίες Φαναριώτων.

Βλέπουμε πως ο Κοραής τάσσονταν γενικά κατά των προνομίων και κάθε κληρονομικού τίτλου. Θεωρούσε πως οι ψυχές των Ελλήνων δεν είχαν απελευθερωθεί ακόμα από την τυραννία, και για αυτό αρκούσε λίγος πλούτος ή λίγη εξουσία για να διαφθείρει τον καθένα:

Μόνα μας τα σώματα ελευθερώσαμεν από τας ύβρεις των, αλλ' όχι ακόμη και τας ψυχάς μας από τα τυραννικά των φρονήματα. ... ως το μαρτυρεί η δίψα των τίτλων, και πολλά άλλα ολιγαρχικής αρρωστίας συμπτώματα, τα οποία παρατηρούν με λύπην οι γνήσιοι της ελευθερίας ερασταί.²⁹⁶

Μόνη ασφάλεια για τους Έλληνες θεωρούσε, όπως είδαμε, τη δικαιοσύνη. Παρομοιάζει το πολιτικό σώμα με το ανθρώπινο, θέλοντας να δείξει ότι όπως το δεύτερο δεν μπορεί να επιβιώσει χωρίς την τροφή, έτσι και το πρώτο δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς δικαιοσύνη. Για αυτό, καταλήγει, αν θέλουν οι Έλληνες να πετύχει η νέα πολιτεία τους, έπρεπε να την θρέψουν με δικαιοσύνη, η οποία «φυλάσσει την ειρήνην, και η ειρήνη σώζει την ελευθερία».²⁹⁷ Για να επικρατήσει η ειρήνη, έπρεπε να ειρηνεύσουν πρώτα οι ψυχές των ανθρώπων και να απαλλαχθούν από τις πλεονεκτικές επιθυμίες. Για αυτό ο Κοραής επέμενε τόσο, όπως είδαμε, στο ζήτημα της παιδείας. Όπως είχε διδαχθεί από το Διαφωτισμό, η παιδεία λαμβάνοντας δημόσιο και κοσμικό χαρακτήρα μπορούσε να εξαλείψει κάθε είδους διακρίσεις και να δημιουργήσει μια νέα ταυτότητα, αυτή του νεωτερικού πολίτη.²⁹⁸

Ανάλογες απόψεις διατυπώνονται και από τον Παναγιώτη Σούτσο, ο οποίος θεώρησε πως με την ανάλυση των *Προλεγομένων* του Κοραή στο λόγο του Λυκούργου μπορούσε να διαλυθεί η ανομία και να προαχθεί ο πατριωτισμός.²⁹⁹ Στο σχολιασμό του μπορεί να διαπιστωθεί μια έντονα κοινωνική διάθεση, η οποία συνοδεύεται από ένα επίσης έντονα θρησκευτικό ύφος. Κατακρίνει την Κυβέρνηση που δεν φρόντισε από

²⁹⁶ Στο ίδιο, φ. 45 (28.02.1825).

²⁹⁷ Στο ίδιο, φ. 46 (04.03.1825).

²⁹⁸ Αρβανιτάκης, *ό.π.*, σ. 259.

²⁹⁹ *Φίλος του Νόμου*, φ. 252 (15.10.1826).

την αρχή της Επανάστασης για τα σχολεία, τα «ελατήρια» για την πρόοδο του ελληνικού λαού, ενώ υποστηρίζει πως ο αριστοκρατισμός ματαίωσε τις ελπίδες των Ελλήνων: «Που είναι τα σχολεία μας; Που είναι τα όργανα των επιστημών και των τεχνών; ... Που είναι η φροντίς της Κυβερνήσεως».³⁰⁰ Μια ένδειξη της στάσης του Σούτσου κατά των κοινωνικών προνομίων μας δίνει η υπενθύμιση πως στον «παράδεισο» που ζωγράφισε ο Κοραΐς, ο Θεόδωρος Νέγρης αν και υπήρξε «δημοκράτης» και στήριξε την Ελλάδα, δεν μπορούσε να γίνει αμέσως δεκτός γιατί ήταν Φαναριώτης, και ως τέτοιος ήταν ύποπτος για μηχανορραφίες. Οι Φαναριώτες, όπως και οι Κοτζαμπάσηδες, δεν μπορούσαν να γίνουν δεκτοί στον παράδεισο αυτό χωρίς αυστηρή εξέταση.³⁰¹ Στη συνέχεια της ανάλυσής του, ο Παναγιώτης Σούτσος στρέφεται πιο ανοιχτά κατά των κληρονομικών τίτλων ευγένειας, με το επιχείρημα ότι ο άνθρωπος πρέπει να τιμάται για τα έργα του και όχι για τις πράξεις των προγόνων του. Εκτός αυτού, υποστηρίζει πως γεννούν την ανισότητα και δεν αρμόζουν σε ένα κοινοβουλευτικό πολίτευμα σαν των Ελλήνων. Εξετάζει την προέλευση τέτοιων τίτλων στην Ελλάδα, σημειώνοντας πως ήρθαν από εκδουλεύσεις προς τον Σουλτάνο και έπρεπε για το λόγο αυτό να εξαλειφθούν.³⁰² Έχει ενδιαφέρον πως ο ίδιος ο Σούτσος ερχόταν από οικογένεια Φαναριωτών. Ο ίδιος παραδέχεται ότι έχει γεννηθεί σε μια τάξη «ψευδών» ανθρώπων, όμως εμπνευσμένος από τον Κοραή, αποφάσισε να αφήσει τους τίτλους ευγένειας και να λατρεύει μόνο την αλήθεια.³⁰³

Ο συντάκτης της *Εφημερίδος Αθηνών*, θα τυπώσει ξανά τη μετάφραση του Beccaria από τον Κοραή, κρίνοντας ότι το έργο είναι αναγκαίο για τη διδασκαλία των Ελλήνων. Το απόσπασμα που δημοσιεύεται τώρα δίνει μεγαλύτερη έμφαση σε κοινωνικές παρατηρήσεις: «Οι χρυσοί λόγοι του ανδρός τούτου παρουσιάζουν εξαιρετα τα καλά της Ισονομίας, και θαυμάσια ζωγραφίζουν τα φοβερά αποτελέσματα της αλαζονικής ευγένειας και πολιτικής ανισότητος».³⁰⁴ Υπενθυμίζεται πως σκοπός των Ελλήνων είναι να καταστρέψουν κάθε είδους τυραννία, για αυτό και πρέπει να εξαλείψουν την ευγένεια, την φιλαρχία, και την πολιτική πλεονεξία. Τονίζεται πως το

³⁰⁰ Στο ίδιο, φ. 253 (18.10.1826).

³⁰¹ Στο ίδιο, φ. 254 (22.10.1826).

³⁰² Στο ίδιο, φ. 260 (12.11.1826).

³⁰³ Στο ίδιο, φ. 256 (29.10.1826).

³⁰⁴ *Εφημερίς Αθηνών*, φ. 41 (14.02.1825)

δυσκολότερο στην Επανάσταση είναι η συγκρότηση της νέας Πολιτείας, στην οποία θα κυριαρχεί η ισότητα και θα βασιλεύουν οι νόμοι:

Το δύσκολον όμως της επιχειρήσεως στέκει όχι μόνον εις την σύντριψιν του τυραννικού ζυγού, αλλά πολύ πλέον εις την σύνδεσιν και συνάρμοσιν νέας πολιτείας τοιαύτης, οποίας οι πολίται μήτε να υποτάσσωνται, μήτε να κινδυνεύωσι του λοιπού να υποταχθώσι εις κανέν άλλον ζυγό παρά τον ζυγόν των νόμων.

Σε μια τέτοια πολιτεία χρειάζονται απαραίτητως πολιτικές γνώσεις και ηθικές αρετές, και αυτές να είναι διεσπαρμένες σε μεγάλο μέρος του έθνους. Το ίδιο παρατηρεί και ο Παναγιώτης Σούτσος, λέγοντας ότι μεταξύ των Ελλήνων δεν έχει προκύψει κανένας λόγιος, νέος μεν στην ηλικία, αλλά φρόνιμος στο πνεύμα σαν τους Αρχαίους, ή ακόμα και τους Νεότερους, όπως ο Λαφαγιέτ. Ο Σούτσος σχολιάζει πως τέτοιοι άνθρωποι είναι «δώρα σπάνια των αιώνων», και παρατηρεί με θλίψη πως οι περισσότεροι πεπαιδευμένοι καθοδηγούνται από την ιδιοτέλεια.³⁰⁵

Όπως είδαμε παραπάνω, η απουσία νομοκατεστημένων θεσμών ευγένειας στην Ελλάδα θεωρήθηκε προτέρημα για την πολιτική μεταρρύθμισή της. Εφόσον, δηλαδή, οι Έλληνες δεν είχαν μια επίσημη τάξη ευγενών, δεν υπήρχε λόγος να αναμένουν εμπόδια στον τομέα αυτό. Η άλλη ομάδα που σύμφωνα με τους Βρετανούς φιλελευθέρους θα μπορούσε να επιφέρει δυσκολίες στην αναμόρφωση της ελληνικής κοινωνίας ήταν αυτή των ιερωμένων. Είδαμε πως ο Κοραής τασσόταν υπέρ του διαχωρισμού Εκκλησίας και Κράτους. Εμπνευσμένος από τη φιλελεύθερη ιδεολογία, είχε έντονα αντικληρικαλιστικές απόψεις. Αντιπαθούσε τον φανατισμό και τη μισαλλοδοξία, ενώ καταδίκασε την αμάθεια που χαρακτήριζε το μεγαλύτερο μέρος της ιεροσύνης. Για αυτό υποστήριζε τον αποκλεισμό των ιερωμένων από τα δημόσια αξιώματα.³⁰⁶ Ωστόσο, θα δούμε να κρατά και μια πιο μετριοπαθή στάση, σχολιάζοντας για παράδειγμα στην *Εφημερίδα Αθηνών*, ότι οι ιερείς δεν μοιράστηκαν τον πλούτο και τη δύναμή τους με τους Τούρκους, και για αυτό ελπίζεται να μην έχουν διαφθαρεί και να μην αποτελέσουν εμπόδιο στη μεταρρύθμιση της ελληνικής κοινωνίας.³⁰⁷

Αξίζει, τέλος, να καταγραφεί ένα περιστατικό που δημοσιεύει ο Ψύλλας στην εφημερίδα του, ο σχολιασμός του οποίου είναι ενδεικτικός για το κοινωνικό της

³⁰⁵ *Φίλος του Νόμου*, φ. 256 (29.10.1826).

³⁰⁶ Κοραής, *ό.π.*, σ. 25.

³⁰⁷ *Εφημερίς Αθηνών*, φ. 42 (18.02.1825).

ήθος.³⁰⁸ Σε μια ψηφοφορία στην Αθήνα κάποιος αντιτάχθηκε στη συμμετοχή ενός φτωχού με το επιχείρημα ότι αφού δεν έχει περιουσία «δεν πονεί την πατρίδα». Ο αρθρογράφος τον κατέκρινε απαντώντας ότι η πατρίδα κινδύνευε περισσότερο από αυτόν μην την πουλήσει για μερικά χρήματα, αφού όσο περισσότερο πλουτίζει κανείς τόσο «ακόρεστος» γίνεται η ψυχή του. Ακόμα, τάχθηκε με το μέρος του φτωχού υποστηρίζοντας ότι η φτώχεια «αποκτάται δια της αρετής και όχι δια της αδικίας», και πρόσθεσε ότι οι φτωχοί είναι εκείνοι που υπερασπίστηκαν τα στρατόπεδα της Ελλάδας και υποφέρουν τα αποτελέσματα της Επανάστασης. Σε αυτούς περιλαμβάνει και όσους ήρθαν από ξένες χώρες, και οι οποίοι δεν είχαν περιουσία στην Ελλάδα. Αντίθετα, συνεχίζει, οι πλούσιοι έφυγαν από τη χώρα μαζί με τις περιουσίες τους και κέρδισαν σε βάρος της, καταλήγοντας στο ότι τα δικαιώματα γεννώνται από τις θυσίες και για αυτό οι φτωχοί έχουν δικαίωμα στην εξουσία:

Οι πλούσιοι καθημένοι εις τας αναπαύσεις των, ως τόσοι κηφήνες ασωτεύουσι και θησαυρίζουσιν από τους ιδρώτας των πτωχών, αφαιρούντες την περιουσίαν των, και κατασταίνοντές τους έτι μάλλον πτωχότερους δια να αποκαταστηθώσιν αυτοί έτι μάλλον πλουσιώτεροι και τύραννοι, διαφθείροντες την ηθικήν του λαού με τα κακά τους παραδείγματα.

Από όλες τις παραπάνω παρατηρήσεις μπορούμε να φαντασθούμε την κοινωνία που οραματίζονταν οι συντάκτες των εφημερίδων και οι ομοϊδεάτες τους. Ήταν μια κοινωνία δημοκρατική, που θεμελιωνόταν στην ισονομία και την ισότητα. Με κάθε ευκαιρία καταδίκασαν την αδικία και τη διαφθορά και τόνιζαν ότι οι Έλληνες ήταν ίσοι. Υπήρχε η ιδέα πως το μεγαλύτερο εμπόδιο που είχαν οι Έλληνες να αντιμετωπίσουν κατά τη μετάβασή τους στο νέο κόσμο ήταν η παρελθούσα κατάστασή τους, η οποία τους στέρησε τα μέσα για να αποκτήσουν πολιτικές και ηθικές γνώσεις. Αυτό δεν ήταν λάθος. Οι συντάκτες των εφημερίδων και οι συνεργάτες τους είχαν να αντιμετωπίσουν μια κοινωνία παραδοσιακή και δύσκαμπτη, εντελώς ξένη στις νεωτερικές ιδέες του 19^{ου} αιώνα. Η παράδοση και οι συνήθειες αιώνων ήταν δύσκολο να παρακαμφθούν. Ο Κοραής εξηγεί τη δυσκολία αυτή κατανοητά και απλά: αν δυσκολεύεται ένας απλός άνθρωπος να μάθει κάτι που δεν ξέρει, είναι ακόμα πιο δύσκολο να ξεχάσει αυτά που έμαθε, ειδικά αν αυτά τα έμαθε από τους προγόνους του. Η συνήθεια μεταβάλλεται με το καιρό σε φύση, και θεωρείται τόσο αναγκαία όσο και οι φυσικές ανάγκες του σώματος. Για αυτό ο Κοραής τόνιζε την ανάγκη ικανών ανθρώπων που να συγκροτήσουν δικαστήρια, από τα οποία θα εξαρτιούνταν η ελευθερία του πολίτη, και

³⁰⁸ Στο ίδιο, φ. 24 (14.02.1826).

ικανών νομοθετών για να συγκροτούν τους νόμους, από τους οποίους θα γεννηθεί η δικαιοσύνη και η ειρήνη. Ο Νόμος έπρεπε να είναι ο ορθός Λόγος.³⁰⁹

³⁰⁹ Στο ίδιο, φ. 42 (18.02.1825).

Συμπεράσματα

Η Ελληνική Επανάσταση μπορεί δικαίως να χαρακτηριστεί ως τέτοια. Παίρνοντας την απόφαση να επαναστατήσουν ενάντια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι Έλληνες ανέτρεψαν κάθε δεδομένο και συγκρότησαν μια νέα πραγματικότητα. Η σύσταση του εθνικού κράτους και μιας νέας κοινωνίας αποτέλεσαν ζητήματα που απασχόλησαν κατά κόρον τους Έλληνες και ήρθαν σε απόλυτη ρήξη με το παρελθόν. Η ζωή των Ελλήνων έπρεπε να ανασηματοδοτηθεί, να αποκοπεί από ό,τι γνώριζε μέχρι τότε, να ξεπεράσει τα τετρακόσια χρόνια κατάκτησης και να προσαρμοστεί στις ανάγκες ενός σύγχρονου κράτους.

Ακριβώς αυτή η εξέχουσα μεταβολή απασχολεί το παρόν ερευνητικό εγχείρημα. Στόχος του είναι να φωτίσει τον τρόπο με τον οποίο γκρεμίστηκε ο παλιός κόσμος και να αναδείξει τη συμβολή του Τύπου στη διαμόρφωση της νέας πολιτικής συνείδησης των Ελλήνων. Προς την κατεύθυνση αυτή εξετάστηκαν κείμενα της περιόδου, κυρίως οι εφημερίδες, αλλά και αρχεία ή απομνημονεύματα των αγωνιστών, και μεταγενέστερες μελέτες που μπορούν να καθοδηγήσουν και να διαφωτίσουν ορισμένα σημεία της έρευνας. Από τα επαναστατικά έντυπα συγκεντρώθηκαν κείμενα θεωρητικά, τα οποία είχαν στόχο να καθοδηγήσουν τους Έλληνες στη νέα τους πολιτική ζωή, και που αναδεικνύουν την ιδέα που είχαν οι Επαναστάτες για το κράτος που διαμορφωνόταν: ένα σύγχρονο κράτος ευρωπαϊκών προδιαγραφών, βασισμένο στα ιδανικά του διαφωτισμού και των νεωτερικών επαναστάσεων. Οι συντάκτες των κειμένων αυτών είναι κυρίως νεαροί ριζοσπάστες φιλελεύθεροι, μέρος ευρύτερων δικτύων μεταρρυθμιστών, που εργάστηκαν σκληρά για να αναμορφώσουν το ελληνικό κράτος κατά τα πρότυπά τους.

Οι εφημερίδες της εποχής επιλέχθηκαν καθώς η εξέτασή τους αντικατοπτρίζει με ζωντάνια τις μετατοπίσεις που λάμβαναν χώρα σε όλες τις πτυχές της ζωής στην επαναστατημένη Ελλάδα και μας δίνει χρήσιμες πληροφορίες για τα δίκτυα ιδεών που λειτουργούσαν σε αυτήν. Ήταν ένα από τα λίγα διαθέσιμα μέσα που μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν στις συνθήκες του πολέμου. Η διάδοση των εντύπων στον επαναστατημένο ελληνικό χώρο αλλά και έξω από αυτόν, διευκόλυνε την κυκλοφορία των ιδεών ανάμεσα στους Έλληνες. Η γλώσσα που χρησιμοποιούσαν ήταν απλή, φιλοδοξώντας να δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις ευρείας συμμετοχής στη νέα πολιτική ζωή. Μπορούμε, λοιπόν, να αξιοποιήσουμε τις πληροφορίες που προσφέρουν

οι εφημερίδες της Επανάστασης, και οι οποίες λειτουργούσαν όχι μόνο ως ένα μέσο ενημέρωσης του ελληνικού και του διεθνούς κοινού, αλλά και ως ένας μηχανισμός προσανατολισμένος στην καθοδήγηση της ελληνικής κοινωνίας στη νέα της πορεία και την εξοικείωσή της με τις νέες ιδέες. Η αποστολή αυτή που ανέλαβαν οι εφημερίδες μαρτυρά τη διαμόρφωση μιας νέας φιλοσοφίας που καθοδηγεί το νεοσύστατο Ελληνικό Κράτος, και η οποία δίνει έμφαση στην καλλιέργεια μιας νέας πολιτικής και κοινωνικής ηθικής, προσανατολισμένης στην ευημερία του πολίτη και της Πολιτείας.

Κατάφεραν, όμως, οι εφημερίδες να διαπλάσουν την κοινή γνώμη με τον τρόπο που ήθελαν; Το ερώτημα αυτό είναι δύσκολο να απαντηθεί. Μπορεί μεν ο φιλελευθερισμός να είχε «ελάχιστο νόημα για την πολιτική πραγματικότητα στην οποία ζούσαν οι Έλληνες στα χρόνια του Αγώνα»,³¹⁰ και τα κείμενα αυτά να αφορούσαν στην ουσία ένα μικρό ποσοστό των Ελλήνων, ιδίως εκείνους που συμμετείχαν στα δημόσια πράγματα. Όμως, παραμένει γεγονός πως οι εφημερίδες απέβλεπαν στο να δημιουργήσουν ελεύθερους, δημοκρατικούς πολίτες, και για να το κάνουν αυτό δημοσίευαν κείμενα που πραγματεύονται τις νεωτερικές έννοιες του 19^{ου} αιώνα. Η δημοσίευση τέτοιων κειμένων, των οποίων ο χαρακτήρας έφτανε πολλές φορές στο χώρο του ριζοσπαστισμού, σε μια κοινωνία παραδοσιακή και ενώ ο πόλεμος συνεχιζόταν, είναι εντυπωσιακή και πραγματικά επαναστατική. Μας αποκαλύπτει την επιμονή των Ελλήνων στην πραγματοποίηση του οράματός τους, ενός οράματος κατεξοχήν νεωτερικού.

Αν βασιστούμε στον Βρετανό Συνταγματάρχη Στάνχοπ, ο οποίος είχε πρωταγωνιστικό ρόλο στη συγκρότηση του Τύπου στην επαναστατημένη Ελλάδα, οι Έλληνες καθημερινά αποκτούσαν γνώσεις διασφαλίζοντας την ανεξαρτησία τους. Την ίδια πρόοδο των Ελλήνων παρατηρούσε και ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, σημειώνοντας ότι ενώ στην Α' Εθνοσυνέλευση μπορούσαν μόνο 3-4 άντρες να εκφραστούν επιτυχώς, στη Β' Εθνοσυνέλευση ο αριθμός τους δεκαπλασιάστηκε.³¹¹ Ο Στάνχοπ ένιωθε περήφανος γιατί ο πολιτισμός και η καλή διακυβέρνηση εξαπλώνονται χάρη στη δημοσιότητα, που γίνεται δυνατή μέσω του Τύπου,³¹² ενώ θα διαπιστώσει στο τέλος ότι ο συνταγματισμός έχει προοδεύσει στην Ελλάδα, και ότι το

³¹⁰ Κώστας Κωστής, «Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας»: *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18^{ος} – 21^{ος} αιώνας*, Νέα, συμπληρωμένη έκδοση, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2018, σ. 151.

³¹¹ Stanhope, *ό.π.*, σ. 116.

³¹² Στο ίδιο, σ. 199.

αριστοκρατικό και το ολιγαρχικό πνεύμα αντικαταστάθηκαν από το δημοκρατικό.³¹³ Το ίδιο διαβεβαιώνει και ο Κωλέττης, λέγοντας ότι οι Έλληνες όχι μόνο επιθυμούν μια αντιπροσωπευτική κυβέρνηση και αντιλαμβάνονται τη σπουδαιότητά της, αλλά έχουν χύσει το αίμα τους για αυτήν.³¹⁴

Κατά αυτήν την έννοια, η Επανάσταση αποτέλεσε μια προσπάθεια να εισάγει τους Έλληνες στο νεωτερικό κόσμο. Οι εφημερίδες της περιόδου επιχείρησαν να συμβάλλουν στο εγχείρημα αυτό, εισάγοντας στο καθημερινό λεξιλόγιο των Ελλήνων τις νέες έννοιες, φροντίζοντας να διευκρινίσουν τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των πολιτών, να καταστήσουν σαφείς τους νέους θεσμούς κλπ. Κάτι τέτοιο δεν ήταν σίγουρα εύκολο, εφόσον οι περισσότεροι Έλληνες πριν μερικά χρόνια βρίσκονταν υπό παντελή άγνοια σχετικά με τις νεωτερικές εξελίξεις που λάμβαναν χώρα στην Ευρώπη. Το πιο βασικό όμως ήταν ότι η νέα ιδεολογία εισαγόταν σε μια κοινωνία παραδοσιακή, με την οποία ερχόταν σε πλήρη αντίθεση. Η πολιτική αλλαγή την οποία επιχείρησαν οι ριζοσπάστες φιλελεύθεροι ήρθε αντιμέτωπη με την αντίσταση παραδοσιακών δομών και ομάδων, οι οποίες είδαν τα συμφέροντά τους να απειλούνται από τους σύγχρονους θεσμούς. Όπως σημειώνει ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης, στην ανεξάρτητη Ελλάδα η σύγχρονη μορφή του κράτους φάνηκε ξένη και απειλητική στην ελληνική κοινωνία και τα πράγματα προσαρμόστηκαν έτσι ώστε οι νέοι φιλελεύθεροι μηχανισμοί να αξιοποιηθούν για τη διατήρηση των παραδοσιακών πρακτικών.³¹⁵ Λαμβάνοντας υπόψιν αυτούς παράγοντες, δεν προκαλεί εντύπωση πως η προσπάθεια στην οποία πήραν μέρος οι εφημερίδες δεν ήταν ολοκληρωτικά επιτυχημένη.

Το 1827 η Γ' Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας ψήφισε το «Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδας». Αποτελούσε όχι μόνο το πιο δημοκρατικό και φιλελεύθερο Σύνταγμα σε σχέση με τα δύο προηγούμενα, αλλά και ένα από τα πιο προωθημένα στον κόσμο. Καθιέρωνε ξεκάθαρα την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, διεύρυνε ακόμα περισσότερο τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα, καταργούσε τους τίτλους ευγένειας, και προέβλεπε για τη σύνταξη του αστικού, ποινικού και στρατιωτικού κώδικα του κράτους με πρότυπο τους αντίστοιχους γαλλικούς.³¹⁶ Ήταν η μεγαλύτερη επιτυχία που σημείωσε η νεωτερικότητα στην Επανάσταση. Και προβλεπόταν να είχε μόνιμο

³¹³ Στο ίδιο, σ. 187.

³¹⁴ Στο ίδιο, σ. 312.

³¹⁵ Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *ό.π.*, σ. 509.

³¹⁶ Διαμαντούρος, *ό.π.*, σ. 175.

χαρακτήρα, με την αφαίρεση του χαρακτηρισμού «Προσωρινόν» από το Σύνταγμα της Ελλάδας και τη διακήρυξη της πλήρους ανεξαρτησίας του Ελληνικού Κράτους. Κυβερνήτης του τελευταίου οριζόταν ο Ιωάννης Καποδίστριας. Ικανοποιούνταν με αυτόν τον τρόπο και οι δύο αντιμαχόμενες μερίδες: η εκτελεστική εξουσία συγκεντρωνόταν σε ένα πρόσωπο, τον Κυβερνήτη, ενώ διασφαλιζόταν ταυτόχρονα το δημοκρατικό αντιπροσωπευτικό σύστημα έχοντας ως πηγή όλων των εξουσιών το έθνος. Για την ανάληψη, όμως, του αξιώματός του, ο Καποδίστριας έθεσε ως προϋπόθεση την αναστολή του Συντάγματος. Είτε εξαιτίας των προσωπικών του πεποιθήσεων, είτε αντιλαμβανόμενος την ελληνική πραγματικότητα, πίστευε πως οι Έλληνες δεν μπορούσαν να διοικηθούν δημοκρατικά. Οι Έλληνες υπέκυψαν με την προϋπόθεση η κατάσταση αυτή να είναι προσωρινή, και να συγκληθεί σύντομα νέα Εθνική Συνέλευση. Ο Καποδίστριας κυβέρνησε ως «κυβερνήτης-προστάτης»,³¹⁷ φρόντισε για την εκπαίδευση, την επιβολή της νομιμότητας στις θάλασσες και προσπάθησε να πετύχει γεωργική ανάπτυξη.

Όμως, δεν ήταν αυτή η Πολιτεία που είχαν συγκροτήσει οι Επαναστάτες. Στην αντιπολίτευση πρωτοστάτησε η Ύδρα, ό,τι πιο νεωτερικό και κοντινό σε αστική τάξη μπορούσε να βρει κανείς στην ελληνική κοινωνία. Και μπορεί η σύγκρουση που κατέληξε στη δολοφονία του Καποδίστρια να μην είχε να κάνει αποκλειστικά και μόνο με το ζήτημα του Συντάγματος, όμως αυτό αποτέλεσε ένα από τα αιτήματα των Ελλήνων. Θα ακολουθήσει ο Εμφύλιος πόλεμος και η εγκαθίδρυση της απολυταρχικής μοναρχίας του Όθωνα. Το αίτημα του Συντάγματος θα αρχίσει να αποκτά όλο και μεγαλύτερη θέση στις διεκδικήσεις των Ελλήνων, γεγονός που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένδειξη της αφομοίωσης των νεωτερικών θεσμών και της πολιτικής κουλτούρας από τους Έλληνες. Η Επανάσταση κατάφερε να αλλάξει τη νοοτροπία των Ελλήνων από την άποψη ότι ύστερα από αυτήν έμαθαν να έχουν νεωτερικά αιτήματα, ακόμα και αν οι στοχεύσεις τους παρέμεναν παραδοσιακές. Κατάφερε, μέσω του Τύπου, να δημιουργήσει μια πολιτική δημόσια σφαίρα, ανοιχτή σε όλους, και να εντάξει σε αυτήν και ανθρώπους παραδοσιακούς, οι οποίοι άρχισαν να χρησιμοποιούν ένα λεξιλόγιο νεωτερικό.

Με άλλα λόγια, ο επαναστατικός τύπος αναδόμησε την πολιτική εμπειρία των Ελλήνων. Το εγχείρημα αυτό ξεκίνησε από τον ελληνισμό της Διασποράς, και

³¹⁷ Κρεμμυδάς, ό.π., σ. 199

συγκεκριμένα στη Βιέννη το 1790, με την έκδοση της πρώτης σωζόμενης ελληνικής εφημερίδας, της *Εφημερίδος των αδελφών Μαρκιδών Πούλιου*, η οποία υπήρξε μαχητικό όργανο των ιδεών του Διαφωτισμού. Η Ελληνική Επανάσταση έφερε τον Τύπο σε ελληνικό έδαφος και αποτέλεσε την αφετηρία της γνωριμίας του ελληνικού λαού με αυτόν. Κατά την οθωνική περίοδο, η εφημεριδογραφία έχει ωριμάσει και έχει πρωταγωνιστική θέση στα ελληνικά πράγματα. Από εδώ και στο εξής, ο Τύπος θα αποτελέσει αναπόσπαστο κομμάτι της ελληνικής πολιτικής και κοινωνικής ζωής, γεγονός που οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις επαναστατικές εφημερίδες.

Πηγές – Βιβλιογραφία

Πηγές

Ελληνικά Χρονικά

Εφημερίς Αθηνών

Φίλος του Νόμου

Διήγησις συμβάντων της Ελληνικής Φυλής από τα 1770 έως τα 1836, υπαγόρευσε ο Θεόδωρος Κωνσταντίνου Κολοκοτρώνης, Τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφεύς, Αθήνα 1846

Δραγούμης Νικόλαος, *Ιστορικά Αναμνήσεις*, τ. Α', τυπ. Χ. Ν. Φιλαδελφεύς, Αθήνα 1879

Ιστορικόν Αρχεῖον Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου. Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, τ. Ε', Πρωτοψάλτης Εμμανουήλ (επιμ.), Ακαδημία Αθηνών, Εν Αθήναις 1963-1978

Κασομούλης Νικόλαος, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων (1821-1833)*, τ. Β', Βλαχογιάννης Γιάννης (εισ.), Αθήνα 1941

Τρικούπης Σπυρίδων, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. Β', Εκδότη Παναγιώτη Ασλάνη, Αθήνα 1888

Stanhope Leicester, *Greece in 1823 and 1824: being a series of letters and other documents on the Greek revolution written during a visit to that country*, Sherwood, Gilbert and Piper, London 1825

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Αγγέλου Άλκης, «Ιχνηλατήσεις Πολιτικής Οικονομίας στο χώρο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού (Προσχέδιο δοκιμίου)», *Ο Ερανιστής* 19 (1993)

Αγγέλου Άλκης, *Οι λόγιοι και ο αγώνας*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 2021

Αρβανιτάκης Δημήτρης, *Η Αγωγή του Πολίτη. Η γαλλική παρουσία στο Ιόνιο (1797-1799) και το έθνος των Ελλήνων*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2020

Βάκη Φωτεινή, «Ο Διαφωτισμός εναντίον της Αυτοκρατορίας: η έννοια του Έθνους στους Καντ και Χέρντερ», *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα Ευρωπαϊκό Γεγονός*, Κέδρος, Αθήνα 2009

Βλαγκόπουλος Πάνος, «Ρητά και σιωπηρά ιστοριογραφικά μοντέλα για την ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Σκέψεις για την περίπτωση της μουσικής», *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα Ευρωπαϊκό γεγονός*, Κέδρος, Αθήνα 2009

Δημαράς Αλέξης, «Νεόφυτος Νικητόπλος (1795-1846). Για ένα αλλιώτικο ελληνικό σχολείο.», *Ο Ερανιστής*, τ. 11, 1974

Διαμαντούρος Νικηφόρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης του σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα (1821-1828)*, μτφ. Κουρεμένος Κώστας, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006

Ηλιού Φίλιππος, «Τα ιδεολογικά ρεύματα στις παραμονές της Ελληνικής Επανάστασης», *Εισήγηση στην Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας*, Αρχείο Φ. Ηλιού, Αθήνα 1776, Πηγή: <https://aski1821.gr/iliou/>

Θεοτοκάς Νίκος, *1821: Όταν οι επαναστάτες γκρέμισαν τον μόνο κόσμο που μπορούσε να τους χωρέσει*, Εφ. Η Αυγή, 2021, https://www.avgi.gr/politiki/382776_1821-otan-oi-epanastates-gkremisan-ton-mono-kosmo-poy-mporoyse-na-toys-horesei

Θεοτοκάς Νίκος & Κοταρίδης Νίκος, *Η οικονομία της βίας. Παραδοσιακές και νεωτερικές εξουσίες στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006

Κιτρομηλίδης Πασχάλης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μτφρ. Νικολούδη Στέλλα, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2009

Κοραής Αδαμάντιος, *Σημειώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος*, επιμ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2018

Κουμαριανού Αικατερίνη, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (18^{ος} - 19^{ος} αι.)*, Ερμής, Αθήνα 2010

Κουμπουρλής Γιάννης, «Η Επανάσταση του 1821 και η δημιουργία του ελληνικού εθνικού κράτους στις πρώτες μεγάλες αφηγήσεις της νεότερης ελληνικής ιστορίας: από την πολυπαραγοντική ανάλυση στο σχήμα της εθνικής τελεολογίας», *Πώς γράφτηκε η ιστορία της επανάστασης του 1821*, Έκδοση της Εφημερίδας των Συντακτών, Αθήνα 2021

Κρεμμυδάς Βασίλης, *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Τεκμήρια, αναψηλαφήσεις, ερμηνείες*, Gutenberg, Αθήνα 2016

Κωστής Κώστας, «Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας»: *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18^{ος} – 21^{ος} αιώνας*, Νέα, συμπληρωμένη έκδοση, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2018

Lindemann Albert, *Ιστορία της Νεότερης Ευρώπης από το 1815 μέχρι σήμερα*, μτφρ: Γιώργος Χρηστίδης, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2014

Λούκος Χρήστος, «Η Επανάσταση του 1821», *Πώς γράφτηκε η ιστορία της επανάστασης του 1821*, Έκδοση της Εφημερίδας των Συντακτών, Αθήνα 2021

Μακρυγιάννης Γεώργιος, *Ο ιταλικός φιλελληνισμός την εποχή της ελληνικής επανάστασης και της οικοδόμησης του ελληνικού κράτους: Η περίπτωση του κόμη Alerino Palma di Cesnola*, διπλωματική εργασία ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2019

Παπαγεωργίου Κωνσταντίνος, Παιονίδης Φιλήμων (επιμ.), *Ο Ιερεμίας Μπένθαμ και η Ελληνική Επανάσταση*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2012

Petropoulos John, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο 1833-1843*, τ. Α', Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1985

Πιζάνιας Πέτρος, «Από ραγιάς Έλληνας πολίτης. Διαφωτισμός και Επανάσταση, 1750-1823», *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα Ευρωπαϊκό Γεγονός*, Κέδρος, Αθήνα 2009

Πιζάνιας Πέτρος, *Η Ελληνική Επανάσταση 1821-1830*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2021

Πολυζωίδης Αναστάσιος, *Κείμενα για τη Δημοκρατία (1824-1825)*, Επιμ. Φιλ. Παιονίδης - Ελ. Βόγλη, Εκδόσεις Οκτώ, Αθήνα 2011

Σβορώνος Νίκος, *Το ελληνικό έθνος. Γένεση και διαμόρφωση του νέου ελληνισμού*, Πόλις, Αθήνα 2004

Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος, «Ο Σπυρίδων Βαλέτας και η μετάφραση της *Πολιτικής Οικονομίας* του J.B. Say», *Μελέτες στη Μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη*, ΕΜΝΕ παράρτημα του περιοδικού «Μνήμων» αρ. 9, Αθήνα 1994

Σκληρός Γεώργιος, «Τα κοινωνικά ρεύματα και κόμματα της ελληνικής επαναστάσεως», *Θέσεις*, τ. 42, Ιανουάριος-Μάρτιος 1993

Στάθης, Παναγιώτης, «Ανανεώνοντας τη ματιά μας για το Εικοσιένα. Με αφορμή τον Μακρυγιάννη του Νίκου Θεοτοκά», *Μνήμων*, 33 (2014)

Σφοίνη Αλεξάνδρα, *Ξένοι συγγραφείς μεταφρασμένοι στα ελληνικά (1700-1832)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2019

Σωτηρόπουλος Δημήτρης Π., «Ελληνική Νομαρχία: ήτοι λόγος περί του ριζοσπαστικού Διαφωτισμού. Η γέννηση της νεοελληνικής πολιτικής σκέψης στις απαρχές του 19^{ου} αιώνα», *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα Ευρωπαϊκό Γεγονός*, Κέδρος, Αθήνα 2009

Σωτηρόπουλος Μιχάλης, *Η ιστορία και η Επανάσταση. Το χθες, το σήμερα και το αύριο της ιστοριογραφίας για το 1821*, Ψηφιακή Βιβλιοθήκη ΚΕΑΕ 2021

Τζουρμανά Γιάννα, *Βρετανοί Φιλελεύθεροι και Ριζοσπάστες Μεταρρυθμιστές. Ο Τζέρεμυ Μπένθαμ και η Ελληνική Επιτροπή του Λονδίνου (1823-1826)*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2007

Τζουρμανά Γιάννα, «Στόχος μας να φέρουμε γνώση και ελευθερία. Ο Λ. Στάνχοπ και οι Βρετανοί φιλελεύθεροι στην επαναστατημένη Ελλάδα», *Δοκίμες*, τ. 9-10, Άνοιξη 2001

Τσολιάς Παναγιώτης (επιμ.), «Χ. Παμπλέκης - Θ. Καΐρης - Π. Σοφριανόπουλος: οι θεμελιωτές της νεωτερικότητας στην Ελλάδα», *Ριζοσπαστική Σκέψη στη Νεότερη Ελλάδα*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2015

Χατζής Αριστείδης, «Έλληνες και Φιλέλληνες Φιλελεύθεροι: Συμβολή στη μελέτη μιας άγνωστης σύγκρουσης», *Οι μεγάλες προσωπικότητες της Ελληνικής Επανάστασης. Ομοψυχία και διχόνοια κατά την Επανάσταση*, Αρχονταρίκι, Αθήνα 2020

Χατζής Αριστείδης, *Ο Ενδοξότερος Αγώνας. Η Ελληνική Επανάσταση του 1821*, Εκδόσεις Παπαδόπουλος, Αθήνα 2021

Χατζής Αριστείδης, «Ο Ποινικός Κώδικας του 1823», *Η Καθημερινή* 04.10.2020
<https://www.kathimerini.gr/opinion/561104002/o-poinikos-kodikas-toy-1823/>

Ξενόγλωσση

Clogg Richard, *A concise history of Greece*, Cambridge University Press, UK 2021